

KUBINYI ANDRÁS

BUDAFELHÉVÍZ TOPOGRÁFIÁJA ÉS GAZDASÁGI
FEJLŐDÉSE

A mai Császárfürdőtől délre egészen a Bem József utcáig elterülő vidék a középkorban Felhévíz vagy Budafelhévíz néven földesúri hatalom alatt álló önálló település volt, amely a XV. század végétől mezővárosi kiváltságokkal is rendelkezett. Ugyanakkor azonban — már a XIII. századtól — Buda külvárosának is nevezik. Nemcsak ez az elnevezés utal hazánk középkori fővárosa és a vele szomszédos jobbágyközség szorosabb kapcsolatára. Területének egyes részeit Buda városhoz tartozónak mondják, itt tartják Buda legfontosabb vásárait, a budai polgárság pedig jelentős gazdasági érdekeltségekkel rendelkezik Felhévízen. Mindez igazolja, hogy a suburbium, külváros kifejezés jogosan kapcsolódik nevéhez, nemcsak a szomszédságot jelenti, hanem utal a gazdasági és társadalmi kapcsolatokra is. Talán a polgári történetírásnak a gazdasági problémák iránti viszonylagos érdektelenségével magyarázható, hogy Felhévíz történetét máig sem írta meg senki. *Salamon Ferenc* is csak néhány helyen emlékezik meg róla Budapest történetének nagy monográfiájában. Igaz, ez az élesszemű szerző már észrevette a gazdasági fejlődését elősegítő két legfontosabb tényezőt: a be nem fagyó melegvízforrásoknál télen is működő malmokat, és a fontos jeníi révátklőhelyet, azonban meglátásait nem dolgozta ki.¹ A meglevő hévízi irodalom elsősorban a Hévízen megtelepült Johannita-konvent, majd társaskáptalan iránti érdeklődés eredményeként jött létre, ezenkívül rövid említéseket találunk a budapesti helytörténeti irodalomban is.² Jelen tanulmányunkban Buda és külvárosa kapcsolataira kívánunk rámutatni, és foglalkozunk a helység fejlődésével is. Módszertanilag a vonatkozó forrásanyag hiányosságai miatt a német várostörténeti irodalomban kialakult „Verfassungstopographie” módszert igyekeztünk alkalmazni amit nálunk *Fügedi Erik* ismertetett³ és óbudai tanulmányában erdményesen alkalmazott is.⁴

¹ *Salamon F.*: Budapest története. II. Budapest, 1885. 212—213.

² A johannitákra, illetve a társaskáptalanra vonatkozó irodalomból megemlíthetjük: *Némethy L.*: Adatok a budai felhévízi Szent-Háromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez. Budapest, 1883. — *Reiszig E.*: A János-lovagrend Budafelhévízen. Katholikus Szemle 1903. 15—26, 116—125. — *Supka G.*: A budafelhévízi Szentháromság-templom. Budapest, 1907. (Művelődéstörténeti Értekezések 25. sz.) — *Reiszig E.*: A János-lovagok birtokviszonyai Magyarországon. Történelmi Tár (a továbbiakban TT) 1911. 379—380. — *Reiszig E.*: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. II. Budapest, 1928. 17—31. — *Gárdonyi A.*: Középkori prépostságok a főváros területén. Történetírás. II. 1938. 185—187. — A helytörténeti irodalomból *Gárdonyi A.* két tanulmányát említhetjük: A középkori Buda határai. Bud. Rég. XIV (1945) 389 skk., Óbuda és környéke a középkorban. Bud. Rég. XIV (1945) 582—583.

³ A legújabb német nyelvű középkori várostörténeti irodalomból. Tanulmányok Budapest Múltjából (a továbbiakban TBM) XII (1957) 543—544.

⁴ Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM XIII (1959) 7—56.

A mai Budapest területén már ősidőktől fogva három helyen lehetett átkelni a Dunán: északon, a mai Óbudánál alakult ki az *óbudai-*, délen kb. az Erzsébet-híd helyén a *pesti-*, és a kettő között a Margitszigeti déli végén a *jenői-rév*, ahogyan ezeket a réveket a középkorban nevezték. Az úthálózat ezekhez a révekhez igazodott, és mellettük alakultak ki az első települések. A római korban is, de a magyar honfoglalást követő időszakban is Óbuda volt a legjelentősebb. Azonban már ekkor sem volt ismeretlen a másik két rév sem. A jenői rév Duna-jobbparti kikötője arra a területre esett, ahol a József-hegy lába szinte közvetlenül a Dunáig ért, és ahol a földből melegvízforrások törtek elő.⁵ Nem sokkal délre ettől kiszélesedik a Duna völgye, de itt ér le a Dunához az a völgy is, amely a budai Várhegyet elválasztja a Rózsadombtól és vidékétől. A környező dombok és keletről a Duna által védett területen alakult ki a középkori Felhévíz, ott, ahol egyébként a kelet-nyugati és észak-déli irányú útvonalak természetes metszőpontját is találjuk.

Már a római korban is lakott terület volt. Számos római sírt találtak itt⁶, s a hegy és a Duna között erre vezetett a római út is.⁷ Feltehető tehát, hogy egyrészt a természeti adottságok, másrészt a római örökség következtében már a honfoglalás idején betelepült ez a vidék.

Sajnos, ezt nem tudjuk igazolni. Anonymus szövege ugyan arra látszik utalni, hogy Felhévíz valóban megvolt már ekkor. Szerinte ugyanis, amikor Árpád magyarjai átkeltek a

⁵ Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBM XIII (1959) 7—12.

⁶ *Kaba M.*: Későrómai sírok a Fényes Elek utcában. Bud. Rég. XIX (1959) 160. 4. jegyzetben található összeállítás 4, 92, 103—105. sz. Sőt, a mai Bem tér déli részén, épp ott, ahol, mint látni fogjuk, a felhévízi királyi palotát tétélezzük fel, római tábor is állott. (Budapest Műemlékei, II. k. Budapest, 1962. 157.) — A tábor lehet, hogy délebbre, a mai Víziváros északi felére is kiterjedt, ugyanis Kaba Melinda erre római épületeket ásott ki. (Szíves közlését ezuttal is köszönöm.) Feltehető, hogy a középkorban a királyi kuriát római romok felhasználásával építették fel, sőt amennyiben a római tábor valóban kiterjedt a Bem térre, és a Víziváros északi felére is, ez is valószínűvé teszi azt az alábbi feltevésünket, hogy Felhévíz eredetileg egységes települést képezett Buda későbbi külvárosával. — Római maradványokra utal Felhévízen az is, hogy a középkor végén még több helyen szabadon állottak római sírkövek. Így a keresztetek Szentháromság temploma előtt volt egy sírkő, melyen a nimfákhoz intézett dedikáció volt olvasható. Ez talán fürdőre utal, és így talán a Császárfürdő római kori ősenél lehetett eredetileg. (Corpus Inscriptionum Latinarum, III/1. k. Berlin, 1873. 3488. sz.) A Malomtó falában is láttak még a középkor végén másodlagosan befalazott római sírkövet. (Uo. 3513. sz.)

⁷ *Gerevich L.*: Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV (1950) 130.

⁸ „Transito Danubio castra metati sunt iuxta Danubium usque ad Aquas Calidas Superiores.” *Anonymus* 46. c. (Scriptores rerum Hungaricarum. Szerk. *Szentpétery I.* I. k. Budapest, 1937. 94.

megyeri réven, a Duna mellett ütöttek táborn egészen Felhévizig.⁸ Még egyszer említi Hévizet, amikor Óbuda helyét határozza meg. Attila városa, Buduar vagy Ecilburgu a Duna mellett a hévizek felett épült fel (super calidas aquas).⁹ Anonymus azonban, Szilágyi Loránd feltevése szerint a XII—XIII. század fordulóján élt,¹⁰ kérdéses tehát, hogy van-e jogunk adatát a honfoglalás korára visszavonatoztatni. Különös ugyanis, hogy krónikáink, amelyek pedig az elveszett XI. századi Gesta szövegét őrizték meg,¹¹ nem tudnak a felhézsi táborozásról, és Héviz nevét sem említik.¹² Ha ehhez még hozzátesszük, hogy a krónika szövegek tanúsága szerint a szerző vagy átdolgozó igen jól ismerte Budát és környékét,¹³ mégsem ír Hévizről, csak arra a következtetésre juthatunk, hogy az Ősgesta valóban nem tudott róla, és így történetírásunkban Anonymus említi először. Ez tehát csak azt bizonyítja, hogy Felhéviz a XII. században már létezett. Feltevésünket egy 1148-ból származó oklevél alátámasztja, és néhány új szemponttal egészíti ki. Ebben az oklevélben II. Géza király ugyanis elmondja, hogy László király a budai káptalannak évi 360 pensát adományozott, amit azonban a királyi kamara sáfárai rendszerint nem adtak meg, és ezért cserébe adja „tributum fori Geysa et tributum portus Pest et Kerepes, navium etiam cum vino sive cum salibus ascendentium sive cum aliis venalibus descendendum eidem ecclesie”; megerősíti továbbá a káptalannak ugyancsak László királytól kapott dunai halászati jogát a megyeri révtől egészen a Nagy-(Csepel) szigetig.¹⁴ Az oklevél szövege alapján (az etiam, azaz „is” szócska használata miatt) arra lehetne következtetni, hogy a király a Gézavásár és a pesti és kerepesi rév vámján kívül hajóvámot is adott a káptalannak. A későbbi oklevelek a révekben szedett hajóvámról emlékeznek meg. Ezért úgy véljük, hogy a hajóvámra vonatkozó és az etiam szócskát tartalmazó mellékmondat a rév vámokra vonatkozó szakasz értelmezője csupán: az uralkodó a révekben szedett hajóvámot adományozta a káptalannak. Mit értett azonban az uralkodó Gézavásár és Kerepesrév alatt? A kerepesi rév nem tartozhatott a mai Kerepeshez, ezt már Salamon Ferenc is bebizonyította, aki szerint ez a jeníi révvel volt azonos.¹⁵ Gárdonyi Albert két éven belül két elméletet dolgozott ki a kerepesi révre, természetesen második alkalommal nem említve saját előbbi ellentétes nézetét. Először ő is a jeníi

A továbbiakban *Szentpétery*: *Scriptores*.) — Hogy az „ad Aquas Calidas Superiores” kifejezés valóban Budafelhévizet jelenti, azt utoljára *Rév helyi E.* bizonyította be részletesen: Kelenföld (Tabán) helye és neve. TBM IV (1936) 42—43. Szerinte azonban Anonymus megyeri réve nem a későbbi megyeri, hanem a pesti révvel azonos. TBM IV (1936) 41. — Ezzel szemben *Györfly György* szerint Anonymus megyeri révé: valóban az Óbuda feletti révet kell értenünk: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959. 149—150.

⁸ *Anonymus* 1. c. (*Szentpétery*: *Scriptores* I. 35.)

¹⁰ Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok 71 (1937) 1—54, 136—202. — Újabban *Csóka L.*: Ki volt Anonymus? című tanulmányában (Magyar Nyelv LVIII [1962] 158.) újra a Jakubovich—Heilig féle elméletet fogadva el Szilágyival szemben azt bizonygatja, hogy Anonymus II. és nem III. Béla jegyzője lett volna. Még ha feltevése helytálló lenne is, eredményeinket ez nem befolyásolja.

¹¹ *Gerics J.*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. sz.) 68—70.

¹² A XIV. századi szerkesztés 9. caputja csak ennyit mond: „Huni super utres noctis in silentio in Sicambria Danubium transeuntis...” (*Szentpétery*: *Scriptores* I. 259.)

¹³ *Györfly Gy.*: Krónikáink és a magyar őstörténet, Budapest, 1948. 125—177.

¹⁴ Budapest történetének okleveles emlékei. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert (továbbiakban *Bp. O.*) I. k. Budapest, 1936. 3. — Az oklevél hitelességét kétségbe vonta *Salamon F.*: i. m. III. k. 17 skk. — Állításait már *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. k. Budapest, 1899. 451., 337. jegyzetében megcáfolta, s azóta is többen igazolták hitelességét. Vö. *Gárdonyi A.*: Buda és Pest a tatárjárás előtt. Budapest, 1941. (Tallózás Budapest és környéke múltjából 1. sz.) 20 skk. — *Gárdonyi A.*: Az óbudai káptalan kritikus oklevelei. Turul 57 (1943) 15 skk.

¹⁵ I. m. III. k. 20.

révvel azonosította,¹⁶ míg másodszor a Dunán-inneni Pest révjének tartotta.¹⁷ Ezzel szemben a kerepesi rév, illetve kikötő csak az óbudai révvel és kikötővel lehet azonos. A káptalan ugyanis erre is jogot formált,¹⁸ pedig adományozására nincs adatunk. A későbbi időben a káptalan három dunai rév, a pesti, a jenői (Gézavására) és óbudai vámját élvezte. Az előbbi kettőre vonatkozó jogainak forrása az 1148-as kiváltságlevél volt, amelyben — mint láttuk — még egy harmadik, a kerepesi rév is előfordult. Ezek szerint az itt kerepesinek nevezett rév csak a később óbudainak nevezett révvel lehet azonos. Hasonló névváltozás történt Gézavására vámjánál is, amely a felhévízi kikötő, és a Felhévíz és Jenő közti, később jenőinek nevezett rév vámjára vonatkozott.¹⁹ Ezért nem állíthatjuk azt, hogy II. Géza ezzel az oklevelével itt vásárvámost adományozott volna a káptalannak.²⁰ A király nem Gézavására vásárvámját, hanem Gézavására valamilyen vámját (a szövegben csak egyszer fordul elő a forum!) adta a budai egyháznak. Ez a Gézavására település kapcsolatban állott a révvel. A keleti kereskedelem egyik fő útiránya éppen a jenői révén haladt át,²¹ és a Duna jobb partján Gézavásár volt a kikötője. Itt, a nyugatra nyíló völgy szájában nyilván már igen korán megszálltak a kereskedők, és így lassan kialakult az ideiglenes kereskedői szállások körül a vásár.²² Ennek jelentőségét az uralkodó is felismerte, aki itt vásárt engedélyezett. Hogy ki volt ez az uralkodó, azt a vásár neve árulja el: Géza. Igaz, ez még nem oldja meg a nehézségeket, szinte minden kutató más Gézához köti. Fügedi Érik Géza fejedelemhez kapcsolja,²³ ezt azonban nem fo-

¹⁶ *Gárdonyi A.*: Buda és Pest. 21—22. *Gárdonyi* rámutatott arra, hogy a kerepesi révet nem kell a mai Kerepes község határában keresnünk. 1465. április 13-án ugyanis Ország Mihály nádor okleveléből arról értesülünk, hogy a révéknél használt nagy átkelőhajókat (azaz kompokat), magyarul kerephnek neveztek (Dl. 16186). Ezek szerint Kerepes portus alatt olyan kikötőt és vámját kell értenünk, ahol kerep hajókat használtak, nem pedig egy Kerepes nevű település kikötőjét.

¹⁷ *Gárdonyi A.*: Az óbudai káptalan... 16—17.

¹⁸ *Fügedi E.*: Topográfia... 11.

¹⁹ Pálóczi László országbíró 1465. december 8-i oklevele szerint a budai prépost és káptalan „habeant quoddam tributum circa Calidas aquas superiores Budenses in portu danoby in comitatu pilisiensi... quodque Tributum fori Geysa vocaretur”. *Knauz N.*: A budai káptalan regestái. Magyar Történelmi Tár (A továbbiakban MTT) XII/1863/21.

²⁰ *Gárdonyi A.*: Buda és Pest... 60—61. elfogadja a vásárt, mivel azonban — leszámítva 1465-öt — sohasem nevezték így Hévizet, úgy hiszi, hogy a káptalan annak idején a hévízi királyi vásár (azért nevezik Géza névvel) jogát kapta meg, ez azonban nem lett soha helynév. Később vámjogukat elvesztették, és mivel a régi jog feledésbe ment, azonosították később a révvámmal. A felhévizi vásárok azonban nem szűntek meg, és így ha a káptalannak egyszer joga volt rá, elképzelhetetlen, hogy sohasem próbálta azt érvényesíteni, hiszen a középkorban a legkisebb jogigény látszatát is megszokták kísérlni kihasználni. A Gézavásár vámja alatt tehát csak a rév és hajóvámot érthették, amit valóban birtokolt is a káptalan. *Fügedi* szellemesen próbálta a nehézségeket megoldani. Szerinte 1148 és 1212 között a felhévizi Géza-vásárt Óbudára helyezték át. (Topográfia... 29.) Nincs azonban semmi adatunk arra, hogy a későbbi hévízi vásárokat mikor alapították volna, így azok csak a Géza-vásár jogutódai lehettek. Ha viszont Fügedinek lenne igaza, és a Géza-vásár vámja alatt valóban a vásár- és nem a révvámost értették, és a vásárt helyezték át Óbudára, akkor miért kapcsolják össze a vásár-jogot 1212-ben a csöböradóval és az óbudai tulajdonjoggal? (*Bp. O. I. 8.*)

²¹ *Fügedi E.*: i. h.

²² Ez megfelel a nyugati városok kialakulásánál szerepet játszó wic-eknek, portus-oknak. — Vö. *Planitz, H.*: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Graz-Köln, 1954. 54 skk. — La Ville. II. Institutions économiques et sociales. Bruxelles, 1955. 372 skk., 409. — A wic kérdés marxista értékelését l. *Junghanns, K.*: Die deutsche Stadt im Frühfeudalismus. Berlin, 1959. 122 skk. — Hasonló módon jöttek létre a kijevi Oroszország területén a kereskedő és iparos települések, a poszad-ok. Ezek is többnyire kikötőhelyek mellett keletkeztek. *Bunin, A. W.*: Geschichte des russischen Städtebaues bis zum 19. Jahrhundert. Berlin, 1961. 20, 26.

²³ „kialakulása még a királyság előtti korszakra nyúlik vissza.” (Topográfia... i. m. 12.)

gadhatjuk el. Volt ugyanis Magyarországon még egy Gézavásár Komárom megyében, amit locus fori Geyses regis-nek neveztek.²⁴ Gárdonyi²⁵ és később Mályusz Elemér²⁶ rámutattak arra, hogy a két Gézavásár egy időben jött létre, csak míg Gárdonyi II. Géza, addig Mályusz I. Géza korába helyezi keletkezésüket. Véleményünk szerint több valószínűség szól Mályusz mellett.

Ezek szerint tehát feltehetően a XI. század végén egy — esetleg már jóval korábban használt — átkelőhely mellett vásárhely, időszakai kereskedők által látogatott telep (mint amilyenek a nyugat-európai wic-ek, vagy az orosz poszádok voltak) jött létre, amely a Gézavására nevet viselte. Az itteni kikötő vámja 1148-ban az óbudai káptalan birtokába jutott. Mikor nyerte el azonban Felhévíz későbbi nevét? Mindenesetre legkésőbb a XII. század folyamán, hiszen Anonymus már így ismeri. 1187. január 23-án Veronában kelt oklevelében III. Orbán pápa megerősítette az esztergomi Szent István királyt ispotály kiváltságait.²⁷ Ebből kiderül, hogy az ispotályt tulajdonképpen II. Géza király alapította, belső szervezetét pedig Manfréd bíboros pápai legatus állapította meg, aki itt Szent Ágoston regulája szerinti kanonokrendet létesített.²⁸ Az ispotályhoz tartozott 1187-ben több egyház mellett királyi adományból az „Ecclesia sancte Trinitatis de aqua calida”, azaz a későbbi felhévizi Szentháromság konvent öse. Úgy látszik, hogy a Manfréd-féle rendezés idején még nem a johanniták, hanem a Szent Ágoston szabályai szerint élő Szent-sír kanonokrend működött Esztergom—Szentkirályon.²⁹ Kétségtelen azonban hogy 1187-ben már johannita kézen volt, és ott is maradt a XV. század közepéig.³⁰ Felhévizen úgy látszik ekkor még csak a templom volt a johanniták birtokában, sem itteni konventjükről, sem birtokaikról nem tudunk. Anonymust is igazolja ez az 1187-es adat. A XII. század vége felé Gézavásárt már Felhévíznek nevezték, és Anonymus is így ismerte már. Elnevezése arra utal, hogy a Császárfürdő körüli melegvízforrásokat kezdték jobban megismerni és felhasználni, és így a körülötte alakuló település innen kölcsönözte nevét. Később a hozzá dél felé kapcsolódó Gézavására is átvette az új nevet. 1187-ben mindenesetre Hévíz már jelentősebb település, hiszen temploma volt.

Következő Hévízre vonatkozó adatunk 1212-ből származik: Óbuda határjárása. Ekkor Óbuda déli határa Felhévizzel volt szomszédos³¹ (a határ inter Budam et Calidas Aquas halad), tehát ekkor még a későbbi Szentjakabfalva területe Hévízhez tartozott.³² A tatárjárás alatt feltehetően Hévíz is elpusztult, bár erre nincs adatunk.³³ Utána tűnik fel Hévízen

²⁴ *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* (továbbiakban MonStrig.) II. k. 177.

²⁵ *Gárdonyi A.*: Az óbudai káptalan... i. m. 16.

²⁶ *Mályusz E.*: A mezővárosi fejlődés (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Budapest, 1953. 128.)

²⁷ Kiadva *MonStrig.* I. k. 132—4.

²⁸ Manfréd legátójára l. *Pauler*: i. m. I. k. 501. o. 519. j. Ő az időpontot 1171-re teszi, amit *Szentpétery I.*: is elfogad. (Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. k. Budapest, 1923. 118. sz.) Újabban *Győry J.*: *Gesta regum-gesta nobilium*, Budapest, 1948. 18. Holtzmann nyomán 1169-re határozza meg időpontját.

²⁹ Mezey László szíves közlése. A kanonokrend magyarországi működésére l. *Balics L.*: A római katolikus egyház története. Magyarországon. II/2. k. Budapest, 1890. 285. skk.

³⁰ *Reiszig E.*: A jeruzsálemi Szt. János-lovagrend. II. k. 42. skk. — *Zolnay L.*: Esztergom. h. n. 1957. 33.

³¹ *Bp. O.* I. k. 9.

³² *Belitzky J.*: Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához. TBM. VI (1938) 82. skk. vette észre, hogy az összes óbudai határjárásnál (1212, 1355, 1524) Óbuda déli határa azonos helyen húzódik. (1355-ben ugyan a szigeten kezdik el, de a budai parton ekkor is ugyanott halad.) 1212-ben a határ kezdeténél Óbuda Felhévizzel határos, később ugyanott Óbuda Szentjakabfalvával: a Szentjakab-templom pedig épp a határvonalon állott. Világos tehát, hogy a Szent Jakab egyháza és a hozzá tartozó falu csak 1212 után, hévízi területen keletkezett.

³³ *Reiszig E.*: A János-lovagok birtokviszonyai. 372. forrásidézet nélkül állítja ezt.

a johannita konvent. 1245-ben már említik a Pest környéki Pardeu villa-nál a terra cruciferorum de Calidis Aquis-t,³⁴ a keresztesek ezek szerint ekkor már önálló jogi személyt képeztek. Pedig a tatárjárás előtt még nem mutatható ki rendházuk Hévízen, csak a templom volt tulajdonukban.³⁵ A konvent ezek szerint a tatárjárás és 1245 között alakulhatott ki. Templomuk eredetileg az esztergomi szentkirályi konvent birtoka lévén, a kapcsolat a két keresztes konvent között továbbra is fennmaradt, Felhévíz soha sem szakadt el teljesen Esztergomtól. A szentkirályi konvent magistere a felhévízinek is főnöke volt, de ez utóbbit helyette egy prior kormányozta. IV. Ince pápa 1248. augusztus 18-i oklevele is igazolja ezt: a buda-újhegyi Mária-egyház és dézsmája ügyében a veszprémi püspökkel a „magister et frater domorum sancti Stephani regis de Strigonio et de Calidis aquis iuxta Budam” pereskedik, tehát a két konvent közös főnök alá tartozott.³⁶ 1249-től vannak adataink a hévízi konvent hiteleshelyi működésére.³⁷

Minden jel arra mutat, hogy a tatárjárás körül, az 1240-es évek folyamán Felhévíz életében változások következtek be. Ilyen változással járt a keresztesek idetelepedése és konventjük hiteleshelyé válása. A budai Újhegyen épült Mária-egyház és a Szent Jakab-templom alapításával azonban a keresztesek egyházi hatásköri területe csökkent.³⁸ Nem sokkal később a Nyulak-szigeti apácák szereztek itt birtokokat. Mindez azt mutatja, hogy a XIII. század közepén lezárult egy korszak településünk életében. Az előző korszak gyér adataiból megtudtuk azt, hogy itt a révátkelőhely közelében régi vásárhely volt, aminek a neve a XII. század második felében megváltozott, templomát pedig, amelyet Szentháromság titulusra alapították, a királyok a johannitáknak adták. Ezen adatok értelmezéséhez a későbbi korszak tanúságát kell segítségül hívunk.

Mekkora volt vajon a XIII. század közepéig Felhévíz területe? Láttuk, hogy eredetileg Szentjakabfalva is ide tartozott, tehát észak felé Óbudával volt határos. Nyugati határa a felhévizi egyház tizedkörzetével esett egybe. A tizedjogról több per irata maradt fenn,³⁹ a tizedhatárt mégsem tudjuk meghatározni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az ún. Kunc ispán majora, amely a mai Szépilona helyére esik, a felhévizi keresztesek tizedterületéhez tartozott.⁴⁰ Itt ágazott el az út egyrészt Nyék, másrészt Nándor (a pálosok Szt. Lőrinc-kolostora) felé.⁴¹ Valószínű, hogy ez a két falu már nem tartozott a keresztesek területéhez, mégis a hévízi határ elég mélyen benyúlott nyugat felé. Hévíz déli határára ugyancsak tizedperek adnak felvilágosítást. Mivel 1248-ban a keresztesek a buda-újhegyi Mária-egyház

³⁴ 1245. november 24.: *Bp. O. I.* 45.

³⁵ *Reiszig E.*: A jeruzsálemi... II. k. 18. azt állítja, hogy a tatárjárás előtt a rendnek még nem voltak birtokai, csak kórháza Hévízen. Ez utóbbi sem áll fenn. L. alább.

³⁶ *B. O. I.* 49. — A veszprémi püspöknek ebben az oklevélben még több ellenfele és tőle elvett jövedelemforrása van felsorolva, de a hévízi konvent csak a Mária-egyház elvételében lehetett érdekelt. — *Reiszig* a két konvent közös vezetését csak a XIV. századtól ismeri el (előbbi jegyzetben i. m. 19.) de ez a fentiek szerint téves. *Némethy L.*: i. m. 3. a két konvent egységét kezdettől fogva elismeri.

³⁷ *Uo.* 4. — *Reiszig E.*: előbb i. m. 18.

³⁸ 1247-ben említik már a budai Szent Jakab-egyházat, *Bp. O. I.* 48.

³⁹ *L.* a II/3. fej. — A keresztesek tizedhatárát először 1290 körül határozták meg. *Bártfai—Szabó L.*: Pest megye történetének okleveles emlékei, 128. sz.

⁴⁰ *Csánki D.*: Kunc ispán majora Budán. Századok, 40 (1906) 690 — 691. *Gárdonyi A.*: A középkori Buda határai. 390. skk. összekeveri a Kunc ispán majorára és a nyéki királyi kúriára vonatkozó adatokat.

⁴¹ *Csánki D.*: i. m. 715. — 1412. július 8.: Sancti Laurentii de monte Nandor, ubi... corpus beati Pauli... quiescit... Ol. Mohács előtti gyűjt. (A továbbiakban *DI.*) 9927. — Ezek szerint téves *Gárdonyi* előbb i. h. állítása, hogy a Kunc ispán majora Nándoron lett volna. Nándor és Nyék valóban szomszédos, azonban a Csánki adat szerint észak-déli és nem kelet-nyugati irányban. *Gárdonyi* különben Nándort is johannita birtoknak hiszi, pedig csak a Szentlélek rendnek volt ott birtokrésze. (L. alább.)

és dézsmajoga felett pereskednek a veszprémi püspökkel,⁴² nyilvánvaló, hogy Buda-Újhegy is eredetileg Felhévíz része volt. Déli határa tehát a kelenföldi Szt. Gellért-egyház határaival esett egybe, amelyről ugyancsak tizedper tudósít bennünket.⁴³ Ezek szerint a mai budai várhegy és annak nyugati oldalának északi fele is a Szentháromság-egyházhoz tartozott. Helyesen járunk-e el azonban, ha az egyházi határvonalat a települési határokkal azonosítjuk? Úgy véljük, igen. A korai feudalizmus korában, amikor egyes birtokokon különféle, és olykor különböző uraknak is szolgáló, szolgálónépek éltek együtt föld és faluközösségben,⁴⁴ a plébániahatár — legalábbis Európa jó részében — egybeesett a földközösség határával.⁴⁵ Előfordult persze, hogy a plébániakörzeten belül más, földesúri tulajdonban levő egyházak is voltak, amelyek lassan bizonyos önállóságot értek el, hogy végül is teljesen elszakadjanak az anyaplébániától.⁴⁶ Így történt Buda területén a Szent Gellért-egyházal. Eredetileg királyi alapítású egyház, királyi kápolna, később a bélakúti ciszterciek kegyurasága alá került. Területén királyi birtokon, talán királyi kúriák mellett két újabb királyi kápolna, Sasad és Őrs keletkezett. Később ezek is önállósultak, és mint királyi alapítású egyházak, exempciót élveztek.⁴⁷ Felhévíz esetében ugyanez történt. A Szentháromság-templom eredetileg szintén királyi egyház volt, azonban a XII. században az esztergomi keresztesek tulajdonába jutott. Plébániai jogkörét és tizedhatárait megtartotta. A megyéspüspök hatósága és tizedjoga alól exempciót élvezett, ugysis mint királyi alapítású és ugysis mint johannita egyház. A johanniták ugyanis igen magas fokú exempcióval rendelkeztek.⁴⁸ Plébániakörzetében, királyi földön épült a Szentjakab-egyház⁴⁹ és a buda-újhegyi Mária-egyház.⁵⁰ Mindkettő királyi kápolna. Szükségképpen ezek is lassan teljes önállóságot nyertek, mégpedig a Szentjakab-egyház előbb, mint a Mária-egyház.⁵¹ A két új plébánia létesítésével Felhévíz területe is fogyott. Új északi határa a jelek szerint valószínűleg hosszabb ideig nem volt tisztázva. 1269-ben Szentjakabegyházát még Felhévíz mellett állónak mondja a király,⁵² pedig mint láttuk épp az északi határon épült fel, Óbuda mellett. Később alakul ki végleges faluhatára. Az új falu déli határa eredetileg az ottani királyi birtok határaival eshetett egybe, hiszen a melegvízforrások mellett működő királyi malom még a XVI. században is Szentjakabfalvához tartozott.⁵³ Közben a szigeti apácák és mások is szereztek itt malmokat. Az apácák ezt hévízi javaikkal együtt igazgatták,⁵⁴ így azután — ha éppen nem Buda részének tekintették⁵⁵ — a melegvízforrások területét a középkor végéig Hévízhez és nem Szentjakabfalvához számí-

⁴² L. fenn 36. j.

⁴³ *Gerevich—Seitl—Holl*: Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez. Műv. Tört. Ért. 2. 1953. 211—13.

⁴⁴ *Molnár E.*: A magyar társadalom története az Őskortól az Árpádkorig, Budapest 1949. 233. skk. — *Lederer E.*, A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest, 1959. 130—40. — A faluközösségre I. *Horváth P.*: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Budapest, 1960. 200 skk., 211. skk. stb.

⁴⁵ *Plöchl W. M.*: Geschichte des Kirchenrechts. II. k. Wien—München, 1955. 148.

⁴⁶ *Feine H. E.*: Kirchliche Rechtsgeschichte, I k.² Weimar 1954. 170—171.

⁴⁷ *Jankovich M.*: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Bud. Rég. XIX (1959) 81, 83—5.

⁴⁸ *Feine H. E.*: i. m. I. k. 313—4.

⁴⁹ *Jankovich M.*: i. m. 86.

⁵⁰ *Uo.* 82—83. (Tévesen Kispesthez kapcsolva.) — *Kubinyi A.*: Buda város pecsétaszna-
latának kialakulása. TBM. XIV (1961) 126.

⁵¹ Bár 1247-ben már említik a Szent Jakab egyházat (l. fenn 38. j.), 1248-ban a keresztesek már csak a budaújhgyi Mária egyházért pereskednek, Szentjakab tehát már önálló tőlük. (l. fenn 36. j.)

⁵² 1269. október 3.: *Bp. O. I.* 105—6.

⁵³ L. alább a malmoknál.

⁵⁴ L. alább a malmoknál.

⁵⁵ 1364. március 5.: in *Calidis Aquis prope ecclesiam hospitalis Sancti Spiritus Bude...* DL. 5289. — 1373. február 22.: in *Calidis Aquis in fine civitatis Budensis*. DL. 6096. stb.

tották. Ezek szerint Felhézv északon a melegvízforrásoknál működő malmoknál zárult, úgyhogy a malmok és a fürdők még ide tartoztak. Délen a buda-újhegyi és felhézvi plébániahatár választotta el egymástól a régi révtelepülést az új királyi várostól. Ennek helyét pontosan meg tudjuk határozni: a mai Bem József utca vonulatának, a régi külvárosi városfalnak felelt meg. A szigeti apácák hévizi birtokrésze ugyanis a középkorban a Duna mellett, a budai városfal szomszédságában terült el, ⁵⁶ egyházilag pedig a felhézvi plébániához tartozott. ⁵⁷

Hézv birtokviszonyainak kialakulását a honfoglaláskori állapotok tisztázásából érthetjük meg. A régi Felhézv területe a honfoglaláskor a magyarok akkori főfejedelmének, Kurszán kendének a birtokába jutott, ahogy azt Anonymus régi nemzetségi hagyományok alapján jól tudta. Nála olvassuk ugyanis, hogy Kündünek, Kurszán apjának adta Árpád a földet Attila városától (Óbuda) egészen Százhalomig és Gyoyg-ig (azaz Fejér megye északi végéig).⁵⁸ Györffy György kutatásai igazolták a Névtelen Jegyző állítását, egyben kihámozták a mondából a történeti valóságot, rámutatva arra, hogy Árpád Kurszán halála után nemzetségi javainak egy részét kisajátította.⁵⁹ A kisajátítás ellenére épp itt Hévizen és környékén a XIII. századig fennmaradtak a Kurszán-Kartal nemzetség birtokjogai. Így a Kartal nembeli Uza fia Péteré volt egy malom a hévizi melegvízforrásoknál,⁶⁰ nemzetségének másik tagja, Kabas Tamás fia Tamás pedig Szentjakabfalván birtokolt és Felhézven élt.⁶¹ Eredetileg övek lehetett a jenői rév is, hiszen Hévizzel szemben Révjenőn szintén voltak a Kurszán nemzetségnek birtokrészei.⁶² Itt volt a Kurszánok nemzetségi központja is Óbuda és Szentjakabfalva határában Uzaháza hegyén.⁶³ A Kartal nemzetségi birtokok azonban amint feltűnnek a forrásokban már csak birtokrészek, amelyek ugyan igazolhatják az ősi birtoklás tényét, azonban ekkor már ősi szállásuk helyén a király a legnagyobb birtokos. Javikat részben a kisajátítás következményeképp veszíthették el, részben azonban azért, mert a feudalizmus kialakulása idején még nem a földtulajdon, hanem az azt megmunkáló emberi kéz volt jelentős. A földművelésre való áttérés idején a Kurszán nemzetségnek csak kevés rabszolgája lehetett, és így kevés földet tudott megművelni. Helyette királyi népek foglalták el az üresen maradt területet,⁶⁴ és így lett a királyság Héviz és környéke tényleges

⁵⁶ 1418. március 21: circa Qualidas (!) Aquas superiores penes murum civitatis Budensis in terris dominarum sanctimonialium site... Dl. 10680. — 1442. május 27.: fundum curie ipsarum dominarum... penes portam seu muros iuxta Danubium, Dl. 13678.

⁵⁷ 1277. április 26: Bp. O. I. 164.

⁵⁸ Anonymus 46. c. (*Szentpétery*: Scriptorum I. k. 95.)

⁵⁹ Györffy: Tanulmányok i. m. 142. skk. — Vö. még *Belitzky* J.: i. m. 67. skk.

⁶⁰ Bp. O. I. 181.

⁶¹ Uo. 298—9.

⁶² Vö. ezekre *Karácsonyi* J.: A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig, II. k. Budapest, 1901. 305—9. — *Wertner* M., A Korzan nemzetség. Századok, 33 (1899) 722—4. — L. még *Belitzky* J., és *Györffy* Gy.: i. h. továbbá *Bántfai Szabó* L.: Pest megye történetének okleveles emlékei. Budapest, 1938. 433—4. — *Gárdonyi* A.: Középkori települések Pest határában. TBM. VIII (1940) 15—16. (Jenőre.) — *Makkai* L.: Pest megye története. (Pest megye műemlékei I. k. Budapest, 1958.) 62—63.

⁶³ *Gerevich* L.: (Budapest Műemlékei II. k. Budapest 1962.) 380—81. Vagy ez volt a szövegben Kurszán váranak nevezett hely, vagy — és az a valószínűbb — az Óbuda területére esett Kurszán vára helyett (amphitéátrum), amit Árpád foglalt le, ez lett az új birtokközpontja a Kurszán nemzetségnek.

⁶⁴ Vö. *Makkai* L.: i. m. 64. skk.

⁶⁵ Feltehetően maradtak még elenyésző számban régi nemzetségi szabadok leszármazottai is, akik még megőrizték szabadságukat. XIII. századi forrásainkban találunk ugyanis több olyan hévizi lakosra adatokat, akik a jelek szerint sem a Kurszán nemzetséghez nem tartoztak, sem a királyi vagy keresztes függőségben nem voltak. Az Árpádházi Margit szenttéavatási perében felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint több liber állapotú hévizi lakost hallgattak ki. Bár ezek nagy része nyilván terragiumot fizető hospes volt, de a magát gazdagnak nevező Mihályt nem hisszük, hogy ennek számíthatnánk. (1276. október 12: *A veszprémi püspökség római oklevéltára* [továbbiakban *MonVespr.*] I. k. Budapest,

birtokosa a feudális földtulajdon kialakulásakor.⁶⁵ A királyság kezére került a rév: hajósai zömében királyi conditionariusok voltak,⁶⁶ és vámját (l. fenn), továbbá a vásárt és területét, a templomot és környékét az uralkodó adományozta el. A keresztések a királytól kapott templommal megkapták a terület egyházi iurisdictionját, és így az egész területre földesúri jogokat vindikáltak.⁶⁷ Ez azonban inkább csak a XIII. század második felétől kezdődő folyamat, amikor a keresztések már megtelepültek.

A XIII. század közepén tehát a birtoklási helyzet a következő. A felhévízi Szentháromság-templom plébániakörzetének az uralkodó (illetve felesége) a birtokosa, azonban a templom körül már kezd kialakulni a keresztések önálló birtoka, és elszórtan birtokos még a Kartal nemzetség, továbbá közszabadok. Ekkor azonban két település kiválik Felhévíz területéből: Buda és Szentjakabfalva. Fővárosunk története szempontjából elsődlegesen fontos kérdés, hogy mikor és milyen módon ment ez végbe. Más alkalommal rámutattunk arra, hogy a későbbi Buda város területén még a városalapítás előtt királynéi népek éltek, birtokközpontjuk pedig a később Kammerhofnak nevezett és Zolnay által a mai Táncsics utca 9. helyére lokalizált kuria volt.⁶⁸ Fügedi Erik viszont azt próbálta valószínűsíteni, hogy a későbbi budai Szombathely (a mai Kapisztrán tér), szombati vásáraival szintén megelőzte a tatárjárást.⁶⁹ Véleményünk szerint a szombatpiaci település a később Tótfalunak nevezett külvárosrészsel függött össze,⁷⁰ ami a Nyék és Nándor irányába haladó út, a mai Ostrom utcában terült el. Maga a későbbi Buda városa az 1240-es évek végén a pesti németek feltelepítésével jött létre, akik magukkal hozták városi kiváltságleveleiket és eredeti városuknevét is átadták Budának. (Castrum Pest, Mons Pestiensis, később Castrum novi montis Pestiensis.)⁷¹ A pesti németek a várhegy középső részét, a régi királyi kápolna környékét kapták meg, tehát azt a városrészt, amely kb. a mai Dísz tér déli végétől addig a vonalig terjedt, amely a mai Hess András téren állt középkori domonkos kolostortól nyugati irányban húzódott.⁷² A Várhegy déli részén a Szent János és Zsidó utca az 1250-es évek végétől 1264-ig épült déli királyi palotával kapcsolatban települt be.⁷³

A vár északi részének a Mária Magdolna, a német résznek a régi királyi Mária kápolna, míg a mai Vízi városnak megfelelő külvárosnak a Szent Péter mártír egyháza lett a plébániája.

1896. 383.) Ugyancsak ilyen lehetett az a hévízi Erős fia fekete Miklós comes, aki hévízi kúriáján kívül szőlőket és Cinkota melletti birtokát adományozza az apácáknak. (1291: *Bp. O. I.* 277—8, 1294: *uo.* 286, [1295] január 17: *uo.* 289—90.) Ilyen kisenemessé váló közszabad utódok nagy számban éltek Pest és Pilis megyében, vö. *Makkai L.*: i. m. 78—9. — Budapest területén Gercse falu, amely Hévíz egyik nyugati szomszédja volt, ilyen kisenemesi település. Számos adat van rájuk a budai káptalan XVI. századi protokollumában. (Ol. Ft. Pozsonyi káptalan lt. Prothocollon Budense, a továbbiakban Prot. Bud.)

⁶⁶ 1267 körül a Nyulak-szigeti apácáknak adományozzák őket. Szolgálatuk szerint Esztergomból a Csepel-szigetig kellett hajón szállítaniuk a királyt. *Bp. O. I.* k. 95.

⁶⁷ Igen jól mutatja ezt a Kunc ispán majora körüli per. A keresztéseknek tulajdonképpen csak tizedjoga volt a majorra, ők azonban földesúri jogokat akartak érvényesíteni. Vö. *Csánki D.*: i. m. passim. — Az apácákkal szemben is, pedig azok népei mind királyi szolgálatból kerültek hozzájuk, szintén érvényesíteni akarták a földesúri jogokat, és itt is csak egyházi joghatóságukat tudták elismertetni. (L. alább.)

⁶⁸ *Kubinyi A.*: i. m. 125. skk. — *Kubinyi A.*: A király és királyné kúriái a XIII. századi Budán. Arch. Ért. (1962) 168—9.

⁶⁹ *Fügedi E.*: Középkori magyar városprivilegiumok. TBM. XIV (1961) 78. sk.

⁷⁰ *Kubinyi A.*: A király és királyné... i. m. 162.

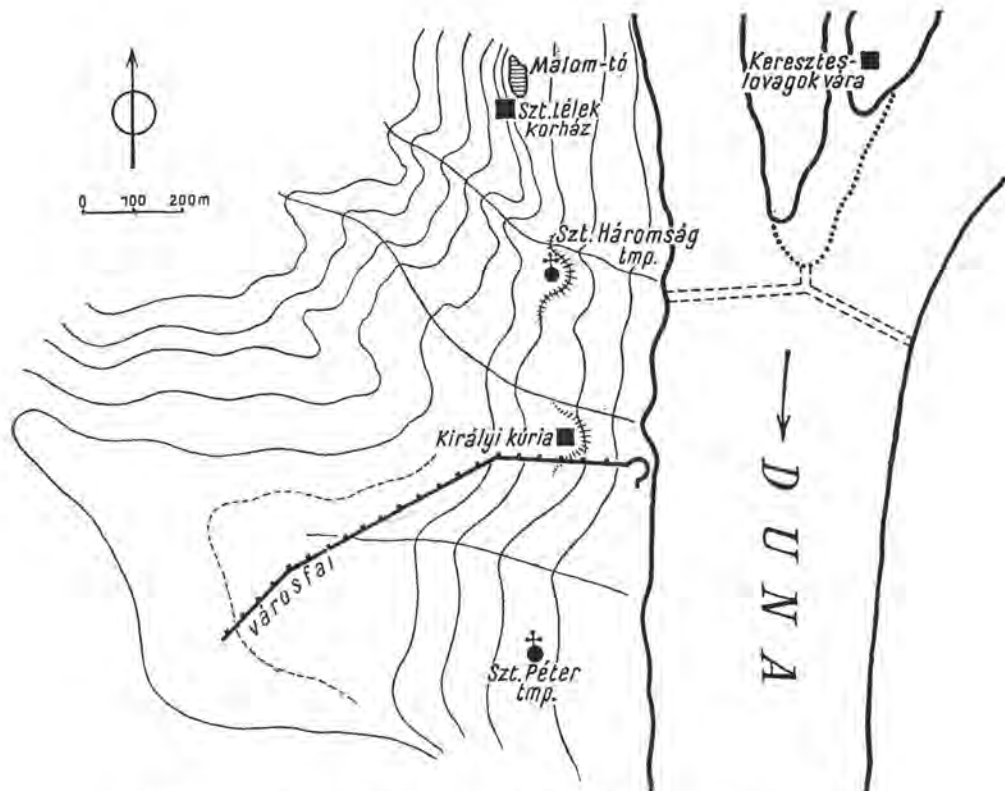
⁷¹ *Kubinyi A.*: Buda város... i. m.

⁷² Ez a Mária-templom későbbi plébániakörzetével esett egybe, hiszen a Mária-egyház lett később a németek plébániatemploma. A határvonalat a későbbi perekből állapíthatjuk meg. 1390. december 1: *Schier X.*: Buda sacra sub priscis regibus. Vienna, 1774. 104. skk. — 1441. január 3. Esztergomi Prímási Levéltár Arch. Eccl. vetus. 46.

⁷³ *Kubinyi A.*: A király és királyné... i. m. 162.

1. Buda és Pest 1686-ban (De la Vigne térképe).
Buda und Pest im Jahre 1686 (Karte von De la Vigne)

2. Felhéz domborzati térképe a középkorban (Seitl Kornél rekonstrukciója).
Reliefkarte von Felhéz im Mittelalter (Rekonstruktion von Kornél Seitl)

A Magdolna- és a Péter-egyház eredetileg kápolnaként létesült a nem német anyanyelvű lakosság lelki gondozására, azonban hamar önálló plébániakörzetet szerzett magának. Alapítóiknak a külvárosi hospeseket tartották.⁷⁴ Ez a megjegyzés teljes mértékben áll a Szent Péter-egyházra, azonban a Magdolna-templom a Várban volt, híveinek zöme itt élt, és területét (a várban) sohasem tartották suburbiumnak, külvárosnak. Láttuk azonban, hogy a Szombatpiac közvetlenül összefüggött Tótfaluvával,⁷⁵ amely szintén plébániájához tartozott. Híveinek egy része tehát alapításától kezdve külvárosi volt, és így mivel a Péter-templom

⁷⁴ 1352. július 31. *MonVesp.* II. k. 383—4. — *Fügedi E.*: Városprivilegiumok i. h. nem tartja a Magdolna-templomot a Mária-egyház fliájának. Az a tény azonban, amit Fügedi is idéz, hogy a templom papja adót fizet a Mária-egyháznak (1298. előtt, Ladomér érsek oklevele, *Bp. O. I.* 323. skk.) arra látszik utalni, hogy mégis megvolt ez az alávetettségi viszony eredetileg a két templom között. A kérdés csak látszólag bonyolult, a Magdolna- és Péter-templomok eredetileg a Mária-egyház alá tartoztak egyházjogilag, annak kápolnái voltak. A kegyuraságot azonban felettük az alapító külvárosi magyarok gyakorolták, szemben az anyaegyházzal, mely eredetileg királyi kápolna volt. (Innen származik exemptiója, *Jankovich M.*: i. m. 82—3.) Igen hamar kezdtek azonban a kápolnák papjai a magyar lakosság felett plébánia jogokat gyakorolni, úgyhogy már a XIII. század folyamán önálló plébániák, amelyek, mint egykori exempt templom kápolnái szintén elnyerték ezt az exemptiót. Régi alávettségük jelképeként azonban bizonyos adóval tartoztak a másik templom felé (l. különben ezekre még lent).

⁷⁵ *Kubinyi A.*: A király és a királyné i. m. 162.

hívei amúgy is kizárólag külvárosiak voltak, lehet, hogy az oklevél szerkesztői egyszerűségből mondták csak a külvárosiakat a két templom alapítóinak. Ha azonban az oklevél szó szerint értelmezzük, akkor a Magdolna-templom alapítói csak külvárosiak lehettek, akik legkorábban a templom építésével egy időben költöztek fel a külvárosból. Ez lenne a legkézenfekvőbb magyarázat, azonban ennek ellentmond Fügedi érvelése, aki elég meggyőzően mutat rá a szombatnap piacok korai keletkezésére. Érvelésének többi része (piactérkérdés)⁷⁶ azonban nem egészen bizonyítható adatokon épül fel (l. alább), ezért talán feltételezhető egy közvetítő megoldás, hogy a tatárjárás előtt valahol létezett szombati hetipiacot a városalapítás után helyezték fel a Várhegyre. Jelenleg a kérdés nem dönthető el, és csak akkor tudjuk megoldani a problémát, ha a Szombathely területének felásása tisztázza a piactér kronológiáját.

A Magdolna- és Péter-templom és a Mária-templom között már Benedek és Fülöp esztergomi érsek idején, azaz 1254 és 1272 között joghatósági perek folytak.⁷⁷ Ugyancsak említi a két egyházat, bár titulus nélkül egy 1269. évi oklevél, amelyben IV. Béla király a Jakab-egyházat és a Mária-egyházat kápolnáival együtt visszaadta a veszprémi püspöknek. Ez a „kápolnák” kifejezés csak a Magdolna- és Péter-templomokra vonatkozhat. Ha tehát Buda alapítása után, amikor a németek kisajátították a régi egyházat, a külvárosi magyarok lelki gondozására nyomban két új templomot kellett építeni, azt mutatja, hogy már nagyszámú lakosság élt a külvárosban (illetve a Szombathelyen). Tudjuk azonban, hogy a Várhegy területe még a XIV. században sem volt teljesen betelepítve.⁷⁸ Ha a külvárosi lakosság Buda alapítása után költözött volna a városba, akkor kézenfekvőbb lett volna, hogy a védhetőbb Várba települjenek. Nem ez történt, tehát a külvárosi lakosságnak már előbb itt kellett élnie. Ezt az is igazolja, hogy már a XIII. században előkelő polgárokat találunk a

⁷⁶ Fügedi E.: Városprivilegiumok i. h.

⁷⁷ 1352. július 31-én pápai oklevélben olvassuk, hogy a budai Mária-egyház plébánosa hivatkozott arra a perre, amelyet néhai Benedek esztergomi érsek előtt folytattak Cristian az akkori plébános és a külvárosi hospesek a Magdolna-és Péter-kápolnák ügyében. (MonVesp. II. k. 383—4.) Ladomér érsek viszont (aki 1298-ban halt meg) egy keltezetlen oklevélben említi elődeinek Benedek és Fülöp érsekeknek a Mária- és Magdolna-templomok vizzályában kiadott okleveleit. (Bp. O. I. k. 326.) E korban két Benedek érsekről tudunk. Az első 1254. február 25. és 1261. július 2. után között, a második 1274. március és 1276. december között szerepelt érsekként. Fülöp az előbbi Benedek utóda volt, 1262. január 11-től 1272. december 18-ig vannak rá okleveleink. (MonStrig. I. k. XXXVIII, XLI, II. k. II. o.) A Ladomér levelében említett Benedek csak az előbbi lehet, hiszen az őt követő Fülöp előtt nevezi meg. Fel kell tételeznünk, hogy a Ladomér által idézett Benedek érseki oklevél azonos az 1352-ben említettel, annál is inkább, mert a másodsor említett Benedek csak választott érsek volt, aki nem kapta meg a jóváhagyást, erre pedig a pápai oklevél okvetlenül utalt volna. Azért kellett ezzel ilyen részletesen foglalkoznunk, mert Gárdonyi szerint (Buda középkori helyrajza, TBM IV [1936] 69.) az 1274—76. között az érseki széken ült Benedekről van szó, ugyanis Cristian plébánost említik az 1276. évi Margit-szenttéavatási jegyzőkönyvben. Ez ugyan nem rontja le elméletünk helyességét, hiszen Cristian elődjét nem ismerjük, és így lehetett már 1261 előtt is budai plébános. Azonban az adat szerint nem is kellett feltétlenül 1276-ban életben lennie, mert egy elmúlt eseményrel kapcsolatban hivatkoznak rá. — Gárdonyi továbbá alapos indokolás nélkül elveti az 1352-es oklevélnek a Szent Péter-templomra vonatkozó részét, szerinte ezt csak a budai plébános szúratta be az oklevélbe. Ezt azonban nem tartjuk valószínűnek. A budai plébános nem tulajdoníthatott olyan szavakat Benedek érsek oklevelének, amelyek abban nem szerepeltek, hiszen ezzel összes saját jogigényét lejárathatta volna, mert a Szentszék előtti tárgyaláson az ellenfél joggal hivatkozhatott volna arra, hogy a templom akkor még fel sem épült, tehát a felperes hamisított. A perben az eredeti oklevelet pedig be kellett mutatni. A Péter-templom és a Mária-templom közötti perre hivatkozik egyébként egy fennmaradt oklevél is: 1301: MonStrig. II. k. 501.

⁷⁸ 1269. október 3.: Bp. O. I. 106. — A Várhegy be nem települtségét tisztázza Lócsy E. folyamatban levő kutatása is, aki kimutatja, hogy pl. a mai Országház, és középkori Olasz utca csak a XIV. század folyamán épült be. Szíves közlését ezúttal is köszönöm.

külvárosban, akik ha nem laktak volna itt már régebben, nyilván a Várba költöztek volna.⁷⁹

A jelek szerint a későbbi Szent Péter külváros megelőzte a budai városalapítást. Területe a Várhegytől északkeleti irányban a Dunáig terjedt, északi határa pedig egybeesett a XV. századi városfallal, a korábbi plébániahatárral. Ez a határ volt azonban Felhévíz déli határa is, és mivel a budai terület eredetileg Felhévízhez tartozott, kézenfekvő az a feltevés, hogy a későbbi külváros összefüggött a hévízi településsel. A földesúr mind Hévizen, mind pedig a későbbi külvárosban a király és a királyné volt, a birtokrészek egymással elkeveredtek.⁸⁰ Társadalmi állapot szerint egyrészt Gézavásárra költöző hospesek, másrészt conditionariusok lehettek.⁸¹ A korai település egységét a XVII—XVIII. századi térképek is igazolják.⁸² A jelentősebb vízivárosi útvonalaknak ugyanis megvan a folytatása észak felé Felhévíz területén, és a barokk kori Landstrasse városrész (a középkori Felhévíz utóda) háromszög alakban elnyúló települése mintegy kiegészítője a Vízivárosnak (1.kép). Feltevésünket erősíti az is, hogy a Vízivárosban a mai Horvát utcától nyugatra eső városrész élesen elválik a Horvát utca és a Duna közötti területtől. Ez utóbbi tartozott a középkorban a Szent Péter mártír templom plébániájához, míg az előbbi, a Taschental, a Magdolna-templomtól függött.⁸³ Ha szintvonalas térkép alapján rekonstruáljuk Felhévíz és a Víziváros domborzatát, kiderül az, hogy a mai Rómer Flóris utca helyén egy árok húzódik a Dunai árnyába, amely a Feketesas utcán keresztül éri el a Bem térnél a Dunát (2. kép). Ezt az árok-irányt a régi térképek szerint már igen korán útnak használták. Egy másik árok a mai Vízivárosban a Varsányi Irén utca vonulatát követi, és ér el a Dunához.⁸⁴ A két mélyedés közötti hát nagyjából követi a Bem József utca irányát, azaz a középkori városfalat. Ezek szerint Hévizet a Szent Péter külvárostól természetes határ zárta volna el. Ez igaz, azonban elgondolkodtató az, hogy a városfal hévízi oldalán állott valahol a Duna közelében a király hévízi kúriája, körülvéve conditionariusok házaival.⁸⁵ A királyi kúria valószínűleg a hátság legmagasabb pontján állott, és nem véletlen, hogy a Bem József utcát már a XVIII. században Königsberg

⁷⁹ 1290: András mester, Ivánka comes veje, a budai vár suburbiának polgára. *Bp. O. I.* k. 263. (Persze lehet az is, hogy csak az olcsób telekárak miatt költözött ide.)

⁸⁰ A később Budához tartozó terület királynéiségára I. *Kubinyi A.*: A király és királyné kúriái. — Hévizen az apácák palotája mellett (ami a korábbi királyi kúria volt) még a XIV. században is királynéi föld terült el. 1332. június 20.: *Anjou-kori Ökmánytár* (a továbbiakban AO.) II. k. 606. — Később ez is az apácák birtokába jutott. (1337. március 6.: *uo.* III. k. 325.)

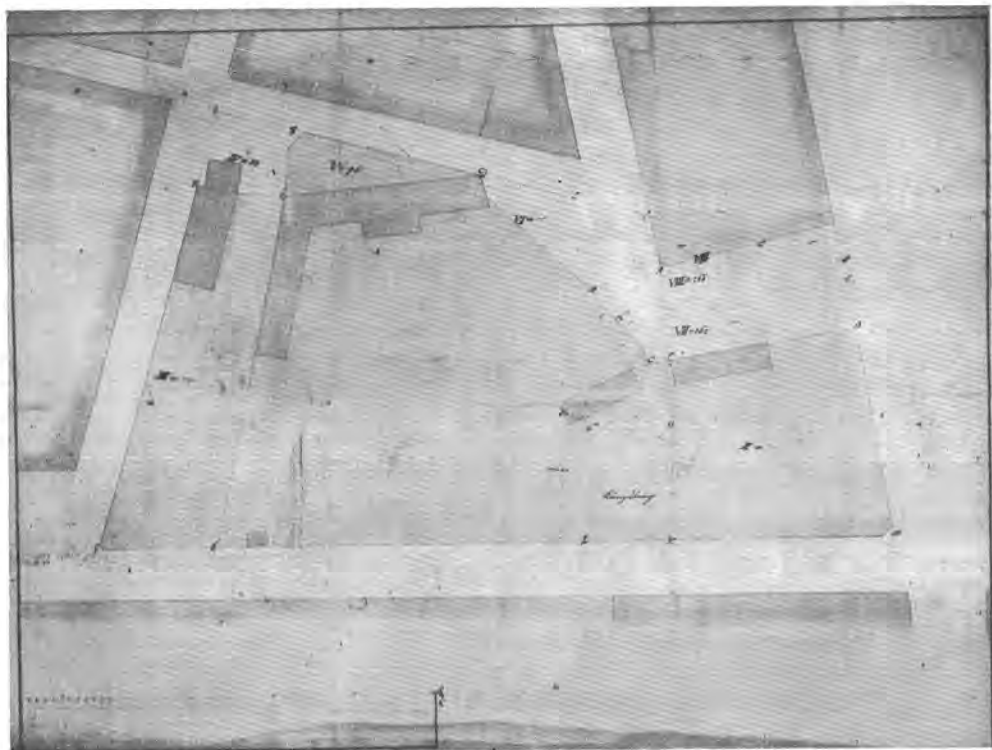
⁸¹ Hévizen pl. hajóval szolgáló királyi libertinusokat, félfertőfőzetőket és vinidator conditionariusokat adományoz a király, ill. a királyné az apácáknak. L. alább. A hospesek viszonylag elég jelentős szabadságokkal rendelkeztek, vö. *Lederer E.*: A legrégebb magyar iparososztály kialakulása. Klny. a Századokból. Budapest, 1928. 21. skk. — A hospesek terragiumot fizettek a földtulajdonosnak, ahogy ezt a hévízi keresztetek birtokába jutott területen látjuk: terragium et omnes proventus consuetos, quos quilibet hospitum de Calidis Aquis köteles adni a kereszteteknek. 1286: *Bp. O. I.* 227. Vö. *uo.* 226.

⁸² Ilyen térkép pl. a De la Vigne-féle 1686-ból, és különösen jól használható egy 1777. január 25-i: *Ol. Htt. Lt. Act. Oec. Lad. A.* 33—60.

⁸³ L. alább részletesen.

⁸⁴ *Horusitzky H.*: Budapest Duna-jobbparti részének (Budának) hidrológiája. Budapest, 1939. térképmelléklete alapján. Seítl Kornél főmérnöknek köszönöm a domborzat értelmezését.

⁸⁵ Láttuk fenn, hogy az apácák hévízi birtokai a Duna és a budai városfal szögletében terültek el, itt voltak a XIII. században nekik adományozott conditionarius-telek. XV. századi adatokból tudjuk, hogy ezek között épült „Béla király kúriája.” 1432. április 25: *DI.* 12452. (Az adatot *Gerevich Lászlónak* köszönjük.) IV. Béla valóban tartózkodott Felhévizen, hiszen keltez innen oklevelet is. (1246. január 10: *Szentpétery*: *Krit. jegyz. i. m. I. k.* 827. sz.) Azokban az oklevelekben, amelyek a XIII. század második felében felsorolják az apácák birtokait, is szerepel hévízi palatiumuk, ill. palatiumjaik. 1288. június 5. *Bp. O. I.* 241, 1289. április 26: *uo.* 246.

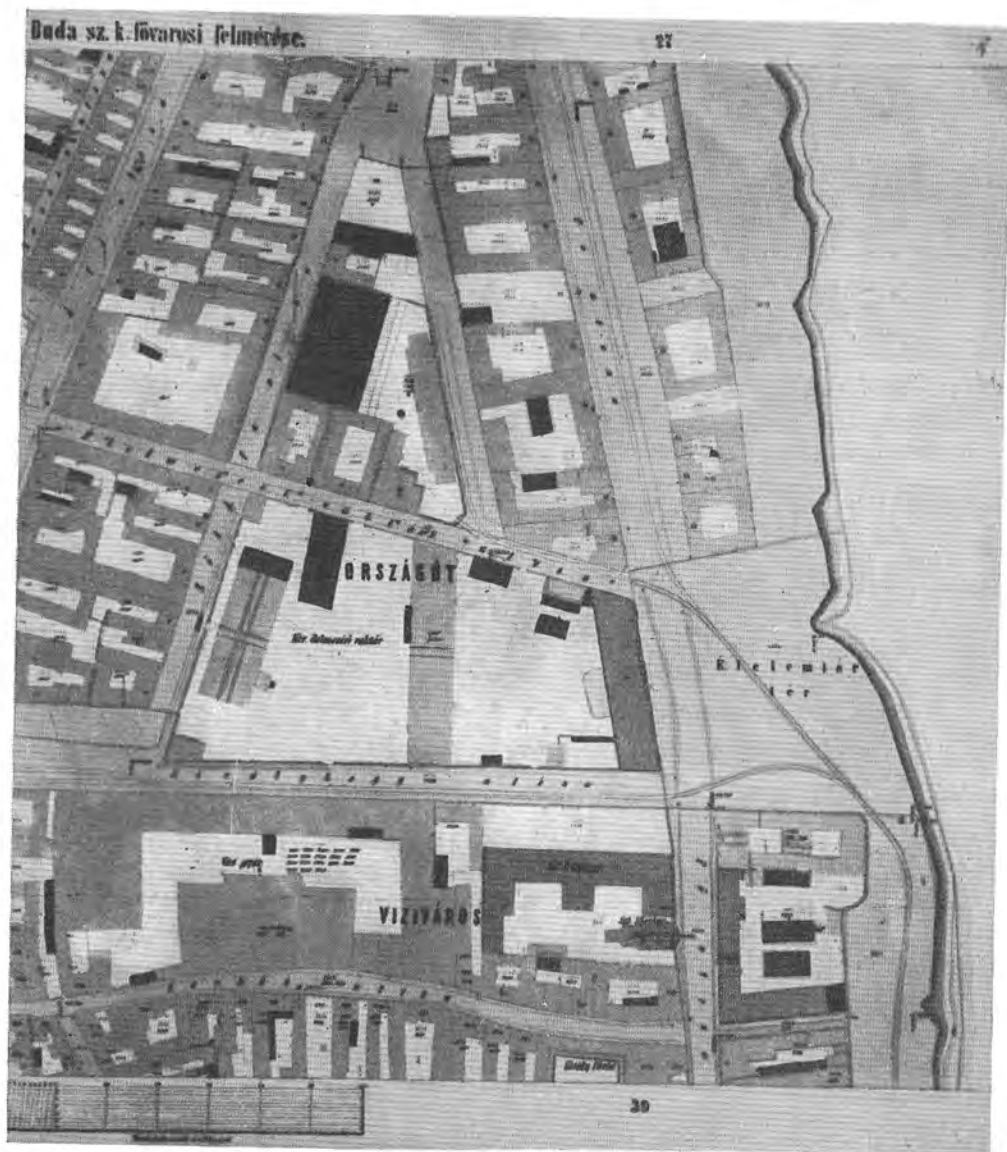

3. A Bem tér és a Bem József utca a XVIII—XIX. század fordulóján (a térképen jól látszik a Königsberg). Der Bem-Platz und die Bem József-Gasse zur Wende des XVIII—XIX. Jahrhunderts (Auf der Karte ist der Königsberg deutlich zu sehen)

Gassénak nevezték ⁸⁶ (3—4. kép). A hát tetején álló kúria és a körülötte lévő conditionariusi házak mellett, a Feketesas utcai mélyedés torkolatánál jött létre a vásár, amely eredetileg a mai vízivárosi Fő utca felé is kiterjedt. Még a XVIII. században is itt, a városfal két oldalán tartották a Fő utcában Buda vásárait (5. kép), ugyancsak igazolható, hogy eredetileg — leszámítva a királyi kúriát és környező épületeit —, a városfal mindkét oldala közvetlenül üresen maradt, nyilván azért, hogy a kúria uralhassa a környéket.⁸⁷ A beépítetlenséget pedig a városfal építése után védelmi okokból tartották fenn. Hihetetlen lenne, hogy a kúriától északra település legyen, délre pedig nem, tehát majdnem bizonyos, hogy a Víziváros északi fele szintén a kúria körzetéhez tartozott. Ezt igazolja a Szentháromság-templom elhelyezése is: ugyanilyen hátságon épült fel, mint a kúria. A Császárfürdőtől délre a mai Várhegy alatti területig elnyúló egységes település közepén, egymással szemben két emelkedésen épült fel

⁸⁶ L. pl. Föv. lt. B. III. 7. sz. — Ezen a térképen a mai Bem József u. végénél egy üres telket „Königsberg”-nek neveznek, az utca elnevezését erről nyerte. A telek ott van, ahol a középkori kúria állott az oklevelek szerint.

⁸⁷ A mai Vízivárosban a XVIII. századi térképek tanúsága szerint is, a mai Gyorskocsis utca nem volt kiépítve a városfalig, valószínűleg azért, mert eredetileg ott egy üres térségbe torkollott, a későbbi beépítés idején pedig már megvolt a városfal, és így a beépítés már ahhoz igazodott. A térképeken kívül erre a véleményre jutott Nagy Lajos barátom is, aki a XVII. század végi Zaiger alapján rekonstruálta a Víziváros beépítettségét. Szíves közlését ezúton is köszönöm. (De la Vigne térkép, továbbá Föv. lt. B. IV. 13. és Ol. HTT. lt. Act. Oec. Lad. A. — 33—60.)

4. A Bem tér és a Bem József utca a XIX. század második felében (Marek-féle térkép). Der Bem-Platz und die Bem József-Gasse in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts (Die Mareksche Karte)

tehát a település egyházi és világi központja. Ez az egységes település az oka annak, hogy Buda vásárait Hévízen tartják (l. alább), és Hévizet Buda külvárosának nevezik.⁸⁸ Csak a plébániahatár, illetve városfal vágta ketté.

A Szt. Péter külváros eredetileg Hévízzel egyszerre épülhetett, helyesebben mindkettő a régi Gézavásárhoz, ami helyileg éppen a település központja, tartozott. Az itt élő királyi

⁸⁸ Lovas E.: Árpádházi boldog Margit élete. Budapest, é. n. (1939) 314. és uo. 2. j. mutatott rá, hogy felhévizi Vóka fia Jánost 1271—1274. között bekövetkezett gyógyulásánál suburbium castris Budensis-belinek nevezik.

népeket a hévízi, a királynéiakat a várhegyi kúriából igazgatták. Nem ismerjük a hévízi kúria építési idejét, mert elnevezése, Béla király kúriája, épp úgy jelentheti, hogy Béla építette, mint azt, hogy Béla adományozta el. Az építési idő tisztázásánál nehézségeink vannak a Kammerhof, a királynéi kúria esetében is. Ugyancsak problematikus Buda és Hévíz területi elválasztásának időpontja is, csak annyit tételezhetünk fel, hogy ez a Mária-kápolna, a későbbi városi főplébánia építésével függött össze. Irodalmunkban vitatott a Mária-egyház, a mai Mátyás-templom építési ideje.⁸⁹ Mi egyik előző tanulmányunkban Gerevich Lászlóra hivatkozva felvetettük annak lehetőségét, hogy esetleg a tatárjárás előtt épült, hiszen területén román stílusú kövek is előkerültek. Jankovich tanulmánya is megerősített ebben a véleményünkben, hiszen szerinte régi típusú, plébániakörzettel bíró királyi kápolnákat ekkor már nem létesítettek.⁹⁰ A jelek tehát amellet szólnak, hogy valóban megelőzte volna 1241-et.⁹¹ Nem keletkezhett azonban az 1210-es évek előtt. Láttuk ugyanis, hogy a Szent Jakab-templom 1212 és 1247 között épült, és hamarabb vált függetlenné Felhévitzől, mint a Mária-egyház. Valószínű tehát, hogy építése megelőzte a Mária-templomét. Feltehetően II. András uralkodása végén, vagy IV. Béla uralkodása első évtizedében épült. Más nyomok is utalnak arra, hogy ebben a korszakban Budapest területén a településben bizonyos változások következtek be. 1218-ban Pesten még jelentős számú mohamedán (volgai bolgár) élt,⁹² akiről Rogerius már nem tud. A pesti németek a harmincas években tűntek fel, egy időben a kelenföldi szászokkal. Pest a harmincas években nyerte el városjogát, és kapott pecsétet, ami valószínűleg a németek idetelepülésével volt kapcsolatban. 1241-ben Pest Rogerius mester szerint már gazdag német település volt.⁹³ Ugyanebben a korszakban létesült Pest mellett Szentersébetfalva, a későbbi Szentfalva is.⁹⁴ Kialakulását és vele együtt Szentjakabfalva, vagy a városalapítást megelőző Buda alapítását nem helyezhetjük a tatárjárás után. A nagymérvű mongol pusztítás után elsősorban a meglévő települések benépesítésével, nem pedig új falvak létesítésével törődtek.⁹⁵ Tehát az 1230-as évekre tehetjük a Mária-templom, a Kammerhof és esetleg a Szombathely létesítését. Valószínűleg ebben az időben a Felhévizzel összeépült külvárosi terület már a Várhegy oldalában terjeszkedett, hiszen a Kammerhof helyzete szerint a hegyoldalt uralta. Ez a Hévízből kivált vidék ebben az időben kaphatta a Nova Buda elnevezést, hiszen az itt élő népek amennyiben nem rendelkeztek valami hospes-szabadsággal, vagy a budai királyi clitiumhoz, vagy ahhoz a királynéi

⁸⁹ *Csemegi J.* a tatárjárás után épültek tartja. A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Bp. 1955. 10, 59. stb.

⁹⁰ *Kubinyi A.*: Pecséthasználat. 126—127.

⁹¹ Meg kell itt jegyeznünk, hogy annak az 1255-ös oklevélnek a hitelességét, amely a templomot „construenda”-nak, építendőnek nevezi (1255. július 25: *Bp. O. I. k. 54.*) *Varju Elemér* kétségbe vonta. (Saját Szentpétery, Kritikai jegyzék példányában az oklevél regesztája mellé írt kéziratos széljegyzetben, most a mi birtokunkban.) *Varju* ugyan állítását nem indokolta meg, de más nyomos indokok is gyengítik az oklevél hitelét. Ezekre újabbban (1964 január) *Kumorovitz L. B.* mutatott rá *Gerevich L.* doktori disszertációjának opponensi véleményében.

⁹² 1218. május 16.: *Bp. O. I. k. 16.* — *Vö. Gárdonyi A.*: Buda és Pest . . 45.

⁹³ 1235 után *Wernherus de Ouen pere*: *Bp. O. I. k. 23. skk.* — 1240. március 25: említik a maior pest-i theutonicusokat és a minor Pest-i saxo-kat. *uo. 37.* — *Rogerius*: *Carmen miserabile* 16. c.: in magna et ditissima Theutonica villa, que Pesth dicitur, *Szentpétery*: *Scriptores*, II. k. 562. — *Vö. még Kubinyi A.*: Pecséthasználat 117, 125—6. — *Gárdonyi A.*: Buda és Pest 49, 57.

⁹⁴ *Csánki D.*: Szentersébetfalva Pest mellett, Századok, 1893. 16—26. — *Gárdonyi A.*: A ferencvárosi pusztatemplom. TBM. I (1932) 60. — *uő.*: Középkori települések Pest határában. 22. Szentersébetfalva 1270-ben kap királyi kiváltságlevelet. (*Szentpétery*: *Krit. jegyz.* II/1. k. Budapest, 1943. 1960. sz.) 1235 előtt nem keletkezhett: *Fekete Nagy A.*: Településtörténet és egyháztörténet. Századok 71 (1937.) 426.

⁹⁵ *Györffy Gy.*: Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts. *Studia Historica*, 42. sz. Budapest, 1960. 25—29. Az ország legjobban elpusztult területei közt szerepelt a váci és veszprémi püspökség, amelyek területén Pest és Buda épült.

uradalomhoz tartoztak, amelyet szintén „budai”-nak nevezett jobbágyok igazgattak. Hévizet magát is budainak nevezték. Talán nem véletlen, hogy közvetlenül a tatárjárás után IV. Béla már Óbudának nevezte a régebbi Budát.⁹⁶

Eredményeinket összefoglalva a következőképpen vázolhatjuk Felhézvz kialakulását. A jení rév Duna-jobbparti kikötójében viszonylag korán keletkezett Gézavására, ahol kereskedők is megszálltak. A XII. század második felében észak felé, a melegvízforrások irányában terjeszkedett, és azokról a Héviz nevet nyerte el. A lakosság száma ebben az időben már plébániát igényelt, amely rövidesen a keresztes lovagok birtokába ment át. Felhézvz eredeti határa nagyobb volt a későbbinél. Magába foglalta a későbbi Buda és Szentjakabfalva helységeket is. Eredetileg a Kurszán nemzetség volt egyedüli birtokosa, azonban javaiknak egy részét még a X. században kisajátította a fejedelem, a megmaradt területen tehát a királyi népekkel osztottak. A királyi népek nagyobb számot tettek ki, nagyobb földterületet tudtak megművelni, és így lassan a hévizi terület nagy részén a földesúri hatalom a király és a királyné kezébe ment át. A conditionariusok közé hospesek is települtek, akik nagyobb szabadságjogokkal rendelkeztek. A keresztes lovagok a hévizi templommal az egyházi iurisdictio élvezetét is elnyerték. Földesúri jogaikat is ki akarták ennek alapján terjeszteni, ami a templom környékén sikerült is. Szentjakabfalva a tatárjárás előtt vált ki Héviz területéből és ekkor kezdődött Buda kiválása is. A későbbi Szentpéter külváros (a mai Víziváros) eredetileg összeépült Hévizzel, a kettőjük közé vont későbbi határ épp a vásárteret vágta ketté. Ez a Duna menti település volt az a mag, amelyből a budai vár magyar lakossága származott, bár sokan a városalapítás után is régi lakhelyükön maradtak. Az egykori közös település emlékéül a török időkig Buda városa országos vásárt tartott Felhézvzen.

⁹⁶ 1243: *Bp. O. I. k. 39.* — *Kubinyi A.:* Pecséhasználat. 125. skk.

II. FELHÉVÍZ HELYRAJZA A KÖZÉPKORBAN

Felhévíz életében Buda és Szentjakabfalva kiválása és a johannita-konvent létesítése új korszakot nyitott. A gazdasági, társadalmi és közigazgatási fejlődés ismertetése előtt ismertetnünk kell a település helyrajzát, hogy rámutassunk azokra a helyi tényezőkre, amelyek befolyásolták a fejlődést.

I. A rév és kikötő

Említettük, hogy Hévíz kialakulását jelentős mértékben elősegítette a jenői rév. A rév vámjogát 1148-ban a budai káptalan kapta meg, és ennek értelmében szedte a Dunán felfelé és lefelé haladó hajók vámját. A hajózási forgalomban ebben az időben úgy látszik a só volt az egyik legjelentősebb árutétel,⁹⁷ ezért ennek vámját külön feltüntetik az oklevélben. A káptalan jogát a középkor végéig gyakorolta, és ez már korán pereskedések forrásává lett. A három rév közül az óbudai révet további vizsgálódásainkból kikapcsolhatjuk. A káptalan vámjoga itt sem volt háborítatlan, mert a vámot az óbudai királyi vár tisztjei az uralkodó számára kisajátították. A káptalan és a vár között ez és más ok következtében jogviták keletkeztek, amelyeket a XIV. század közepén birtokcserével rendeztek. A káptalan ekkor lemondott a vámról az uralkodó javára. Nem sokkal később I. Lajos király anyja, mint Óbuda úrnője, fia hozzájárulásával a vámot csereként az óbudai apácák birtokába bocsátotta.⁹⁸ A budai, pesti és felhévízi polgárok rendszerint csak a pesti és jenői révet használták, így az óbudai rév — Óbudát leszámítva — nem sok befolyást gyakorolt Budapest fejlődésére. Voltak persze itt is ellentétek az egyházi révtulajdonos és a révet használó kereskedők között,⁹⁹ de ezek jelentősége elenyészett a másik két rév körüli vitákkal szemben.

Az óbudai káptalan azáltal, hogy megszerezte a vámszedési jogot, magát a vám tulajdonosának tekintette,¹⁰⁰ ez azonban csak részben felelt meg a valóságnak. Más volt a helyzet a pesti és megint más a jenői rév esetében. Hévíz szempontjából ugyan a jenői révnek van elsődleges jelentősége, de azáltal, hogy a jenői révet a pesti hajósok is használták, szükséges foglal-

⁹⁷ *Domanovszky A.*: Die Vergangenheit der ungarischen Donau-Handelsschiffahrt. Ungarische Jahrbücher II (1922) 170.

⁹⁸ *Gárdonyi A.*: Az óbudai káptalan . . . 19. — *Fügedi E.*: Óbuda. 11. — 1366. március 29-én Lajos király hozzájárul, hogy anyja, Erzsébet királyné az óbudai káptalantól csereképp reáháramlott vámot, amelyet Óbudán super fluvio Danobii szednek, a szentjakabfalvi szárazvámért cserébe átadja az óbudai apácáknak. Dl. 5445.

⁹⁹ Vö.: 1472. december 19.: Dl. 17636.

¹⁰⁰ Vö.: *Lederer E.*: Iparososztály, 49—50.

kozunk a pesti rév történetével is, mert a pesti rév körüli viták magyarázzák a jenői révre vonatkozó adatokat is.

Meg kell először különböztetnünk a réveket a kikötőktől. Előbbi az átkelésre alkalmas Duna-szakaszt, utóbbi a kikötésre alkalmas helyet jelenti. Természetesen a kikötők a révhez tartoztak — bizonyos fokig. A pesti rév kikötői Pesten és Budán,¹⁰¹ míg a jenői Jenőn és Felhévizen voltak.¹⁰² A kikötők amellet, hogy a révátkelés céljait szolgálták, a dunai hajózás központjai is voltak. A folyón felfelé való hajózás már abban az időben is vontatással történt, miként a XVIII. században.¹⁰³ Más hajótípus volt alkalmas a távolsági szállításra és megint más a révátkelésre. Okleveleink is megkülönböztetik a hajókat és hajósokat (navis és nauta) a révhajóktól és révészektől (carina és carinarius).¹⁰⁴ Ezek szerint egy kikötőben két különféle típusú hajós működött. Közöttük az időnkénti ellentéteket az okozza, hogy míg a hajósok átkelésekre is vállalkozhattak, a révészek csak a helyi forgalom lebonyolítását tudták ellátni. Így aztán olykor egymás ellen is pereskedtek.¹⁰⁵ Bár a közös ellenfél, az egyházi vámtulajdonos ellen többnyire közösen lépnek fel.¹⁰⁶

A pesti kikötőben élő hajósok, illetve révészek már igen korán¹⁰⁷ szervezeteket hoztak létre. Egy-egy révben belül ugyanahhoz a közösséghez tartoztak mindkét kikötő révészei, illetve hajósai.¹⁰⁸ Lehet, hogy a későbbi időben már egybeolvadtak a révész és hajósközösségek, de igazolni ezt nem tudjuk. Szervezetüket többnyire csak „magistri nautarum seu carinariorum portuum civitatum regalium Pesthiensis et Budensis”, vagy ehhez hasonló néven emlegetik,¹⁰⁹ de már 1285-ben universitas societatis nautarum de Pest et de Yeneu elnevezés is szerepel.¹¹⁰ 1466-ban azonban confraternitas-nak, és a confraternitas székházát magyarul céhháznak nevezik, ami arra mutat, hogy lényegében céhszerű szervezetük volt.¹¹¹ A pesti révénél a központ Pesten volt, ide tartozott a budai kikötő is. A pesti hajóscéh szervezete azonban eltért a többi magyar céhtől. Élén egy rector, villicus vagy iudexnek nevezett bíró állott,¹¹² testületük pedig — bár Pest város területén működött — nem tartozott a városi tanács alá: önálló községi szervezet.¹¹³ Ez a jogi különállás a révészközség kialakulásából vette eredetét. A hajósok, illetve révészek ugyanis eredetileg királyi conditionariusok voltak, akik az uralkodót hajóval szolgálták, amint ezt a jenői és hévízi hajósok példája is igazolja. Ezek ugyan a XIII. század második felében az apácák birtokába kerültek,¹¹⁴ a pestiek azonban megőrizték a királytól való függést, annak ellenére, hogy a conditionarius réteg egyébként a XIV. század folyamán lényegében eltűnt. Kezdetben Pesten is minden jel arra mutatott, hogy a hajósok a többi Buda területén élt királyi szolgálnéphez hasonlóan beol-

¹⁰¹ Vö.: pl. 1495. július 1.: Dl. 20336.

¹⁰² Pl. 1462. november 30.: Dl. 15785—87.

¹⁰³ *Domanovszky A.*: i. m. 171. skk.

¹⁰⁴ Vö.: 1392. december 9.: *Fejér*: X/2. 39—42.

¹⁰⁵ Vö.: 1425. január 25.: Dl. 11628.

¹⁰⁶ L. fenn 104. j.

¹⁰⁷ Már 1268-ban villicusa van a pesti nautáknak. *Bp. O. I. k.* 100—1.

¹⁰⁸ L. 101—2. j.

¹⁰⁹ Vö. 1494.: 01. Ft. Veszprémi kpt. orsz. lt. Instr. regn. B. 37. — 1495. július 1.: Dl. 20336 stb.

¹¹⁰ 1285. június 14.: *Bp. O. I.* 217.

¹¹¹ *Kovachich M. G.*: *Formulae solennes styli. Pest, 1799.* 377. — Vö. *Lederer E.*: i. m. (Iparososztály) 48—49.

¹¹² 1268: villicus, *Bp. O.* 100. — 1287: villicus, *uo.* 231. — 1290: rector; *uo.* 260. — 1326: iudex, *Fejér G.*: VIII/3. 56. — 1454: iudex, *Capsa Bud. l. a. fasc.* 3 nr. 7. — 1466: magister, mellette seniores, vagy iurati, *Kovachich M. G.*: i. m. 376—7. — 1492: magister, *Knauz N.*: *A budai káptalan...* 54. sz. — 1495: iudex, Dl. 20336.

¹¹³ Ezt legjobban bizonyítja a 111. j-ben idézett 1466. évi szerződés a város és a céh között: a hajósok az idegen borok után egy eléggé jelképes városi adót fizetnek, saját termésű boraikat házaikban adófizetés nélkül mérhetik ki. Ebből következik, hogy házaik sem tartoztak a tanács alá.

¹¹⁴ L. fenn.

vadtak a városi polgárságba. Buda bírói hatósága előtt perelték őket 1268-ban, ők is megjelentek, tehát elismerték a bíróság joghatóságát.¹¹⁵ 1285-ben azonban önálló jogi személyként ők vonták perbe az óbudai káptalant,¹¹⁶ míg IV. László király teljes függetlenségüket elismerve nekik adományozta a révvámat, bár ezt az adományt 1287-ben visszavonta.¹¹⁷ Önálló közösségként említik őket Buda és Pest mellett harmadiknak 1290-ben,¹¹⁸ de az 1290-es évek folyamán a révvám-perekben mindenütt a városi tanács lép előtérbe helyettük. Látszik tehát, hogy a XIII. század folyamán már erősödik a tendencia, hogy conditionariusi multjukra való tekintettel kivonják magukat a város hatósága alól, ez azonban ekkor még nem következett be teljesen. 1326-ban már közvetlenül ők tárgyalnak a király előtt — mintha maguk is szabad királyi város lennének — a budai rektor és pesti bíró pedig ügyükben nem hivatalból, hanem felkérésre közvetít.¹¹⁹ A XV. század folyamán már csak királyi hajósnak nevezik őket,¹²⁰ 1466-ban egyenrangú félként kötnék megállapodást a pesti tanáccsal,¹²¹ de azután 1495-ben a királyi ügyigazgató perbeli előadásából értesülünk jogi helyzetükről: még mindig a király kikötőiben élő királyi conditionariusok.¹²² Érthető, hogy a hajósok és révészek ki akarták vonni magukat a városi tanács joghatósága alól. Megkönnyítette helyzetüket, hogy a kikötők (a káptalan vámjogát nem számítva) nem jutottak idegen kézre, királyi földesuraság alatt maradtak. Ezért nem gyakorolhattott joghatóságot felettük a város sem. A közigazgatási és földesúri bírói joghatóságot a céh feje gyakorolta valószínűleg felettük, aki ezért kapta a bíró címet. Fellebbviteli foruma a király budai provizora lett. A királyi földesuraság gyakorlatilag ezek szerint nem sokat jelentett. A királynak, mint földesúrnak járó vámat a káptalan szedte, azonban a kikötők és a rév földesuraságát nem kapta meg. Szállításért — ha borralvaló jelleggel is — valamit fizet a király.¹²³ A hajósok célja kezdetből az volt, hogy a révvám alóli mentességet elérjék, helyesebben, hogy a révvám birtokába jussanak. Bár, mint láttuk, több ízben valóban meg is kapták a királytól, ezt nem tudták megtartani. Ha sikerült volna, akkor olyan gazdasági függetlenséget értek volna el, amit még egy szabad királyi város sem élvezett. A városi hatóság védelmére legfeljebb a XIII. században voltak csak rászorulva, amikor az 1290-es évek vámperei során azt tolták előtérbe. Később erre már nem volt szükség. A várostól való függetlenség számtalan előnnyel járt. Nem tartoztak a tanács felügyelete alá és így megkerülhették a városi polgárookra és a városban tartózkodó idegenekre érvényes kereskedelmi jogszabályokat.¹²⁴ A hajósközösség tagjai kezdetben valószínűleg örökölték a conditionariusi állapotot, később azonban már teljesen szabad céhhé alakultak. A céhtagság nem volt életfogytiglan tartó, hanem szabad társulás, ahol a céhtagok céhjogaikat csak addig gyakorolták, amíg vállalták a hajózást.¹²⁵ Feltehetően tagságuk zöme a városi polgárságból került ki, és a magukat megszedett céhtagok is oda léptek be. A céh már igen korán, ahogy arra Lederer rámutatott, kereskedő Gilde-nek felelt meg,¹²⁶ amely elsősorban a dunai keres-

¹¹⁵ L. 107 j.

¹¹⁶ L. 110. j.

¹¹⁷ 1287. július 6.: *Bp. O. I. k.* 231.

¹¹⁸ 1290. szeptember 6.: *uo.* 260.

¹¹⁹ 1292. május 6.: *uo.* 279. skk. — 1295. június 29.: *uo.* 291. — 1295. október 18.: *uo.* 296. stb. — 1326. július 20.: *Fejér G.*: VIII/3. 56—9.

¹²⁰ 1437. május 1.: *Fejér G.*: X/7. 862.

¹²¹ L. 111. j.

¹²² 1495. július 1.: *DI.* 20336. — másik példánya *Knauz N.*: A budai káptalan regestái. *MTT.* XII (1863) 56. sz. — Pest városa 1512. február 3-án a budai káptalan előtt az ellen tiltakozik, hogy a király újabb kiváltságokat adjon a hajósoknak. *Prot. Bud.* 83.

¹²³ 1525. február 3.: *Fraknói V.*: II. Lajos király számadási könyve. *MTT.* XXII. k. 1877. 70.

¹²⁴ L. a 111. j.

¹²⁵ Egy 1520-as évek közepén kelt tanúvallatási jegyzőkönyvben volt hajósokat hallgatnak ki. *DI.* 32685.

¹²⁶ *Lederer E.*: Iparososztály. i. h.

kedelmet próbálta monopolizálni.¹²⁷ Véleményünk szerint a hajósközösség archaikus intézmény volt, a feudalizmus kialakulása korabeli állapotát őrizte meg, és így a fejlődésnek primitívebb formáját képviselte. A várostól való gazdasági elzárkózása gyengítette a város gazdasági erejét. Noha a feudális erőkkel szemben egyforma ellentétek voltak, és ezért gyakran közösen is léptek fel, az egymás közti rivalizálás következtében az is előfordult, hogy a polgárok a hajósok ellen összefogtak az egyháziakkal.¹²⁸ Ez is mutatja, hogy lényegében nem mondható egészséges jelenségnek a hajóscég függetlensége.

A káptalan vámjoga igen súlyosan érintette a hajósokat, ezért állandóan igyekeztek kijátszani. 1268-ban Buda város tanácsa előtt kiegészíték a káptalannal, hogy ezentúl a révátkelődíj egyharmadát adják a káptalannak vám fejében. A révészek jövedelmének tekintélyes részére ezzel a káptalan tette rá a kezét. A további egyezségek és ítéletek mind ezt vették alapul.¹²⁹ Ugyanebben az egyezésben sóvámjogát is biztosította a káptalan. 1285-ben viszont a pesti és jenői hajósok közös ellentámadást indítottak a vámtulajdonos ellen: perbe fogták az esztergomi érsek előtt, azt állítván, hogy vámmentességet élveznek. Lodomér érsek természetesen újból jóvá hagyta a káptalan egyharmados vámjogát.¹³⁰ Ettől kezdve több évtizeden át elkeseredett harc folyt az egyházi vámtulajdonos és a hajósok, illetve a hajósok oldalán álló városi polgárok között. A polgárságot a sóvám érintette, míg a tulajdonképpeni rév vám kevéssé, hiszen azt az átkelési díjakból a révészek fizették.¹³¹ 1326-ban azután újabb rendezésre került sor. A sóvám ügyében a pesti polgárok az országbíró és a budavári rektor közbenjárására kiegészíték a káptalannal, lényegében elfogadva a XIII. századi, akkor sérelmezett állapotot.¹³² Nem sokkal később, 1326. július 20-án ugyancsak a budavári rektor — most azonban a pesti bíróval közösen — közvetített a révészek és a káptalan között. A révészek elismerték a káptalan jogát a révvám egyharmadára, és ennek fejében egy vámtarifát fogadtak el.¹³³ A pesti megegyezést 1345. április 1-én Erzsébet királyné is jóvá hagyta, és utasította Buda és Pest lakóit annak megtartására.¹³⁴ A XV. század közepén újra kiéleződtek az ellentétek. A révészek újra megpróbálták a már IV. László alatt is eredményesen gyakorolt módszerek alkalmazását, be akarták magukat iktattni a vám teljes tulajdonjogába. 1453-ban a káptalan megtiltotta a királynak, hogy a pesti révet új adományként az ottani révészeknek adja.¹³⁵ 1454-ben Perényi János tárnokmester ítélőszéke elé került az ügy, aki úgy ítélte, hogy függetlenül a tényleges helyzettől, a rév egyharmada a káptalané. Így tehát a révvám egyharmada fejében a káptalan már a rév egyharmadára is igényt tartott.¹³⁶ Úgy látszik, hogy a révészek nem engedelmeskedtek az ítéletnek, mert néhány hónap múlva az uralkodó utasította Bodó Gergely és Buzlai László budai várnagyot, hogy kényszerítsék rá a révészeket az egyharmad fizetésére.¹³⁷ Néhány nappal később pedig ünnepélyesen megerősítette a tárnokmester ítéletévelét.¹³⁸ 1469-ben újra tiltakozott a káptalan a nem fizetés miatt.¹³⁹ Új per kezdődött 1492-ben a révészek és a káptalan között, utóbbiak ugyanis azzal vádolták a révészeket, hogy az 1467. évi Pest megyei közgyűlés óta nem fizették az

¹²⁷ A Nyulak-szigeti apácák egyik keltezetlen, de kb. az 1510-es évek elején kelt kérvénye szerint Bataíg is hajóztak. Dl. 26166.

¹²⁸ Vö. 1335. április 26.: Dl. 2906. — 1336. december 13.: AO. III. 312—5.

¹²⁹ L. fenn 107. j.

¹³⁰ L. fenn 110. j.

¹³¹ Utalunk itt *Salamon F.*: i. m. II. 235. skk.

¹³² 1326. június 2.: *Knauz N.*: A budai káptalan... 113—6.

¹³³ 1326. július 20.: *Fejér G.*: VIII/3. 56—9.

¹³⁴ 1345. augusztus 1.: Ol. Ft. Pozsonyi kpt. lt. Capsa Budensis I. fasc. 2. nr. 4.

¹³⁵ 1453. február 18. Ol. Ft. Eszterg. érs. vil. lt. U. fasc. 4. nr. 94.

¹³⁶ 1454. január 21. Capsa Bud. I. a. fasc. 3. nr. 7.

¹³⁷ 1454. június 5. *Knauz N.*: A budai káptalan... 35. sz.

¹³⁸ 1454. június 14. Capsa Bud. I. a. fasc. 3. nr. 8.

¹³⁹ 1469. október 16. *Knauz N.*: A budai káptalan... 45. sz.

egyharmadot.¹⁴⁰ 1494-ben végül a personalis praesentia bíróság újra megerősíti ítéletével a káptalan jogait, és elrendelte a káptalan beiktatását az egyharmad birtokába.¹⁴¹ Ez az ítélet váltotta ki a királyi jogügyszagató beavatkozását a perbe: a révészek belátván, hogy saját erejükből nem tudnak szembeszállni a káptalannal, inkább vállalták közel kétszáz éves önállóságuk jogtalanra nyilvánítását (pedig önállóságukat a káptalan sem vitatta). A jogügyszagató arra hivatkozott, hogy a hajósok conditionariusai a királynak, és ezért az 1326-os megegyezés érvénytelen, mint conditionariusok ugyanis nem vállalhattak saját nevükben kötelezettségeket. A rév és a kikötők tulajdonjoga a királyé, a vámmal kapcsolatban pedig ügyvédi fogással az 1355-ös óbudai egyezsége hivatkozva azt állította, hogy akkor a rév-vámok birtokadomány fejében csereképpen a királyra szállottak. (Pedig csak az óbudai rév-ről volt szó.) Mindezt nem a király és a fiskus, hanem a révészek érdekében adta elő, amit bizonyít Borsvai ügyszagató perbeli előadásának befejező szakasza: az eljárással a káptalan a hajósoknak okozott több, mint ezer forintnyi kárt!¹⁴² A per még a következő években is folyt.¹⁴³

Kissé részletesen foglalkoztunk a pesti hajósok és a pesti rév történetével. A jeníi rév bonyolult tulajdonviszonyainak megértéséhez azonban szükséges a pesti rév történetének ismerete is, de a pesti révészek szintén részt vettek a jeníi rév forgalmában. A jeníi rév földesúri jogon került a szigeti apácák birtokába. A kikötők hajóseit az apácáknak adományozták, övék lett a jeníi kikötő is, érthető, hogy a révre is igényt formáltak. A jeníi révnel tehát az apácák játszották azt a szerepet, amit a pestinél a király. A rév-vám ugyan itt is a káptalané (egyharmada), azonban a kikötő földesúri joga nem a királyé, hanem a Nyulak-szigeti konventé, a hajósok pedig nem királyi népek, hanem az apácák jobbágysai. A földesúri hatalom érhetően sokkal erősebben érvényesült, és ez a jeníi hajósok gazdasági erejét gyengítette. A XIII—XIV. században még rendszeren együtt harcoltak a káptalan ellen pesti társaikkal, de később már az apácák tárgyaltak helyettük a vámtulajdonossal. Az apácák birtoklási joga azonban nem volt egészen zavartalan. A káptalan itt is igényelte az 1268-as ítélet, és az 1326-os megegyezés értelmében a rév-vám egyharmadát, amelynek fejében magát a rév egyharmada tulajdonosának tekintette. Az apácák azonban a révészek feletti földesúri jog alapján a teljes tulajdonjogot vitatták a rév felett. A pereskedéseket¹⁴⁴ azonban itt is egyezség zárta le. 1375. május 23-án az esztergomi káptalan előtt egyeztek ki a káptalan és a szigeti apácák képviselői a jeníi rév egyharmada ügyében. A káptalan biztosította tulajdonjogát az egyharmadra, míg az apácák a kétharmadot tartották meg. Megállapodtak továbbá a rév közös bérbeadásában.¹⁴⁵ Ezt végre is hajtották, mert 1425-ben a két egyházi testület közösen adja bérbe 50 Ft-ért a révet az apácák jeníi és szigeti jobbágysainak.¹⁴⁶ A közös birtoklás következtében együttesen tiltakoztak 1462-ben a budai polgároknak a dunai hajózást a Felhévíz és Jenő közti szakaszon akadályozó hajómalmai ellen.¹⁴⁷

A káptalannal viszonylag simán megegyeztek az apácák, nehezebben ment ez a felhévizi konventtel. A keresztetek idetelepítése — mint látni fogjuk — az akkor még királyi rév védelmét is szolgálta, ezért építették fel a szigeti várukat. Ők lettek Felhévíz legnagyobb birtokosai, és így a kikötő tulajdonjogára igényt emeltek. Az apácák ugyan egyszerre kapták meg a hévizi és jeníi hajósokat a királytól, azonban maradhettek még Hévizben olyan hajósok, akik nem kerültek az apácák fennhatósága alá. A XIV. században ezek elfoglalták a jeníi kikötőt is, és nyilvánvalóan a keresztetek jobbágysai voltak. Az apácák panaszára a király

¹⁴⁰ 1492. szeptember 25. *uo.* 54. sz.

¹⁴¹ 1494: Veszpr. kpt. orsz. lt. Instr. regn. B. 37.

¹⁴² L. fenn 122. j.

¹⁴³ 1503. szeptember 9. *Knuz N.*: A budai kápt... 62. sz. — 1506. október 13. *Uo.* 64. sz.

¹⁴⁴ 1365. október 27.: Dl. 5418. Perhalasztás az egyharmad vámrész fizetése ügyében a káptalan és az apácák közt.

¹⁴⁵ *Fejér*: IX/5. 57—60.

¹⁴⁶ 1425. november 28.: Dl. 11735.

¹⁴⁷ 1462. november 30.: Dl. 15785—7.

intézkedett, és erre János budavári rektor (bár ezt a címét most nem teszi ki) a budai polgárokkal, mint bírótársakkal úgy ítélkezik, hogy a kikötőt vissza kell adni az apácáknak.¹⁴⁸ 1337-ben az apácák újabb panaszt emeltek a keresztesek ellen, és ekkor a keresztes prior kénytelen a felhévízi kikötőről is lemondani az apácák javára, és belegeyezni abba, ha a kikötő jóvedelmét hajósai lefoglalnák, akkor az apácák elkobozhatják hajóikat.¹⁴⁹ Valószínű tehát, hogy amikor a királyi conditionarius hajósok az apácák jobbágysai lettek, voltak rajtuk kívül is hajósok Hévízen, akik a keresztesek fennhatósága alá kerültek. Megpróbálták a jenői kikötő megszerzését is, és mivel ez nem sikerült, az apácák indítottak ellentámadást a hévízi kikötő teljes birtoklásáért, ami viszont eredménnyel járt.

Nem véletlen, hogy ezek után a felhévízi hajósokról többet nem hallunk, és ezentúl a jenői rév mindkét kikötője az apácák birtoka. A keresztesekkel való ellentéteik persze teljesen nem szűntek meg, ezek jobbágysai több esetben hatalmaskodtak a hévízi kikötőben.¹⁵⁰

A káptalannal ugyan megkötötte a szigeti kolostor az 1375-ös egyezséget, amit többé-kevésbé meg is tartottak, de azért a káptalan olykor igyekezett a hévízi kikötőre, mint egykori Gézavásárra vonatkozó jogait az apácák megkerülésével is érvényesíteni. Igaz, a kikötő tulajdonjoga fejében megelégedett a vámmal. 1465-ben tiltakozott a budai polgárok ellen, hogy nem fizetik a hévízi kikötő vámját, amit itt Gézavásárnak nevez az oklevél.¹⁵¹ Rövidesen azonban kiegyezett a budaiakkal, bérbe adta nekik a vámot.¹⁵² A káptalannak is meggyűlt a baja a felhévízi prépostsággal, mert amikor a prépostság a XV. század második felében hatalmát igyekezett kiterjeszteni, nem engedte meg a káptalannak a vámszedést a nem is az ő birtokához tartozó kikötőben.¹⁵³

Az apácák hévízi jogait még a pesti hajósok részéről is érte sérelem. Ezek ugyan nem a kolostornak okoztak közvetlen kárt, hanem konkurrenciájukkal azok jenői jobbágysainak. Közvetve persze ez is sértette a földesúr jóvedelmeit. Zsigmond király úgy látszik a pesti hajósok kérésére elfoglalta a jenői révet és kikötőt, és azoknak adományozta. Erre utal ugyanis a király egy 1425. évi parancsa, melyben közli a pesti hajósokkal, hogy a révet visszaadta az apácáknak, tehát ne merjék zavarni azok jenői hajóseit.¹⁵⁴ 1437-ben arról hallunk, hogy fagy idején a pesti hajósok a káptalan vámharmadának fizetése nélkül használják a jenői révet. (Ez ugyanis a hévízi melegvízforrások következtében nem fagyott be.)¹⁵⁵ A XVI. században a bonyodalmakat az okozta, hogy a hévízi vásárra igyekvő pestieket az ottani hajósok szállították át a jenői réven, az itteni révészek nagy kárára. 1514-ben az uralkodó Laskay Miklós bodonyi püspököt, Péchy Balázs és Bíró Gergely óbudai, valamint Thassol János, Zany Imre és Koppány János felhévízi polgárokat utasította, hogy a hajósok és az apácák között előttük mint fogott bírák előtt létrejött egyezséget foglaltassák a jogügyigazgatóval írásba.¹⁵⁶ Ezzel lehet kapcsolatban az apácák egy keltezetlen kérvénye Szatmári György kancellárhoz (egyben a felhévízi prépostság kormányzója), amelyből értesülünk az egyezés tartalmáról.¹⁵⁷ A hajósok és az apácák, mint jenői jobbágysaik képviselői közti vita eldöntését ugyanis az uralkodó Szatmárirra bízta, aki viszont a maga nevében Pernyezy Miklóst, Henczellffy Istvánt (a királyi jogügyigazgatót), (Baracsi) Mátyás jelenlegi és (Kubinyi) László deák volt budavári udvarbírákat jelölte ki az ügy elintézésére. A jenőiek tanúi Szatmári jelenlegi és volt hévízi udvarbírái, két hévízi esküdt, az óbudai bíró és egyik esküdtje voltak, míg a pesti hajósok

¹⁴⁸ 1335. március 17.: *AO*. III. 141. — 1335. április 26.: *Dl*. 2906.

¹⁴⁹ 1337. június 29.: *AO*. III. 386—7.

¹⁵⁰ 1359. február 22.: *AO*. VII. 596—8.

¹⁵¹ 1465. december 16.: *Knauz N.*: i. m. 38. sz.

¹⁵² 1468. július 28.: *uo*. 42. sz. A város fizette is a bért: 1470. augusztus 1.: *Dl*. 17052.

¹⁵³ 1493. április 18.: *Dl*. 20002.

¹⁵⁴ 1425. január 25.: *Dl*. 11628.

¹⁵⁵ 1437. május 1.: *Fejér G.*: X/7. 862.

¹⁵⁶ *Dl*. 22618.

¹⁵⁷ *Dl*. 26166.

részéről két pesti polgár tanúskodott. Az egyezmény értelmében a pesti hajósok a Pesten hajóra vett árukat a hévízi réven kirakodhatták, azonban új árut Hévízen csak a nagy kikötőnél lejjebb, a „Nagy gané”-nak nevezett trágyadombnál rakhatták hajóikra. Ezt az árut azonban tilos volt Pestre szállítaniuk, hanem tovább kellett hajózniuk dél felé a bátai vásárookra. Az egyezményt persze egyik fél sem tartotta meg, és így a húszas évek közepén újabb vizzályra került sor. Fennmaradt ezzel kapcsolatban ötvennyolc, zömében pesti lakos tanúvallomása, köztük több nő is szerepel.¹⁵⁸ A vallomásokból kiderült, hogy mindkét fél hibás volt: a pestiek elcsalták a jenőiek utasait, ezek viszont vagy nem engedték kikötni a pestieket, vagy eloldozták a kikötött hajókat. A vallomásokból megtudjuk, hogy a hévízi vásárok idején nagy tömegben keltek át a pestiek a Dunán. Egyes iparágak képviselői, mint a tímárok közösen béreltek a vásár tartalmára hajót, amellyel ezalatt közösen rendelkeztek. Olykor hat pesti hajó is volt egyszerre kikötve a hévízi kikötőben. A kihallgatott személyek között — már amennyire a vezetéknevből a foglalkozásra következtethetünk — tíz tímár (köztük három nő, tímárok feleségei), két tűgyártó, egy-egy mészáros, varga, kővágó, posztós, szűcs, asztalgyártó, szabó, kovács, erszénygyártó, szekeres (özvegye) szerepel. Rajtuk kívül nyolc volt hajósmestert, illetve hajóslegényt hallgattak ki. A tímárok nagy száma onnan ered, hogy ők mint hajóberlők a hajókkal történt zavarokról jobban voltak értesülve a közönséges utasoknál. A tanúvallomási jegyzőkönyv topográfiailag is elsősorú adatokkal szolgál. Megtudjuk ugyanis, hogy a hajókat a vágóhídnál kötötték ki, tehát itt volt a kikötő. Ez egyébként érthető is, a magyar marhakereskedelem az Alföldről származott marhát vitte át a budai oldalra. Megtudjuk a vallomásokból, hogy a jenőiek itt akadályozták a pestiek kikötését, és csak ettől délre egy trágyadombnál, illetve egy szűk utcánál (vicus strictus) engedték azt meg.

Nyilvánvaló, hogy a trágyadomb azonos a másik oklevélben említett „Nagy gané”-val, és ezek szerint a vágóhíd a nagy kikötővel. Előfordult azonban az is elég gyakran, hogy még itt sem köthettek ki a pestiek, hanem csak még délebbre, a városfalnál, sőt attól délre, Buda territoriumán. Ez a per világosan mutatja, hogy a kikötő az apácák birtokában volt. A jenői hajósok, az apácák jobbjai ugyanis bántatlanul elzavarhatták a pestieket. Az apácák azonban kénytelenek voltak a prépostsággal egyetértésben eljárni, hiszen a kikötő mellett az volt a földesúr, és nyilván a vágóhíd is az övé volt. Említik is György érsek rendelkezését (Szatmári, a prépostság kormányzója), bár lehet, hogy ez a fentebb említett egyezséggel azonos.

A vallomások és más adatok egyeztetésével meg tudjuk határozni a kikötő helyét a mai városalaprészben. Nyilvánvaló, hogy a kikötő, a trágyadomb, a szűk utca és a városfal egymásután következnek, és nincsenek egymástól messze. A városfal helyét a mai Bem téren ismerjük, tehát ettől kell északra elhelyezni a másik három topográfiai pontot. A továbbiakban látni fogjuk, hogy a Szentháromság-egyház helye a mai Mártírok útja 5. számú ház telkén, valamivel beljebb épült, a templom temetőjét pedig ettől északra tárta fel Supka Géza. Ugyancsak látni fogjuk, hogy a temető fala mellett mészárszékek voltak, tehát a mészárosok sorát is itt, kb. a Frankel Leó utca és a Török utca találkozására tájára lokalizálhatjuk. Ha a szintvonalas térkép alapján a terület domborzatát rekonstruáljuk, akkor a mai Gül baba utca vonalában húzódó árok folytatása kb. az Üstökös utcánál éri el a Dunát. Mivel ez pontosan odaesik, ahol a mészárszékeket feltételezzük, valószínűleg itt kellett lennie a vágóhídnak, és az árok torkolata táján a kikötőnek. Ez ugyanis környezeténél alacsonyabban fekvő természetes térséget képezett, amit még a XVIII. században sem építettek be. Ezek szerint itt, a Margithíd budai hídfőjénél valamivel magasabban, az Üstökös és Vidra utca között a legnagyobb valószínűséggel lokalizálhatjuk a portust. A vicus strictus helyét szintén meg tudjuk határozni. Megjegyezzük, hogy a mai Duna-part jóval kijebb van a középkorinál. Még a XIX. század második feléből származó térképek tanúsága szerint is kb. a mai Liphay utcánál lehetett a Duna-part. A XVIII. század végi térképeken itt két keskeny kis utcát is találunk, helyesebben közt (6. kép), amelyek közül

¹⁵⁸ Dl. 32685.

6. Országút és Újlak (a középkori Felhéz és Szentjakabfalva) városrészek 1786—1792 között.
Die Stadtteile Országút und Újlak (das mittelalterliche Felhéz und Szentjakabfalva)
zwischen 1786 und 1792

ma csak a Bodrog utca van meg. Vagy ennél vagy az azóta eltűnt másik köznél köthettek ki a pesti hajósok, és valahol itt lehetett a „Nagy gané”.¹⁵⁹

Összefoglalóan megállapíthatjuk a hévízi révről, hogy bár a vásárok kifejlesztésével Hévíz gazdagságának egyik legjelentősebb tényezője volt, azáltal, hogy egyházi kézre került, a település lakossága számára sokat veszített eredeti jelentőségéből. Az apácák megakadályozták a keresztesek hévíz hajósainak működését, és így az átkelés hasznából a vámtulajdonoson kívül csak a pesti és jenői hajósok részesültek, Hévíz már csak passzív szerepet játszott. Az egyházi vám szintén bénítóan hatott. Gyakorlatilag az egyházakkal szemben semmi eredményt nem lehetett elérni, mert az érdekeltek ellentétei akadályozták a XV. században az egységes fejlődést, és míg a keresztesek, az apácák és a káptalan ki tudtak egymással egyezni (noha később is voltak olykor ellentétek), a pesti és jenői hajósok egymással marakodtak.

¹⁵⁹ Marek-féle térkép és a már említett térképek alapján. — Egy 1336. december 13-i oklevél (AO. III. 312—5.) elmondja, hogy az apácák jenői és a pesti hajósok pesti révei között a budai külvárosban volt még egy kikötő, amelynek hajósai IV. Bélától és IV. Lászlótól kiváltságokat kaptak. Az ellenük pereskedő apácák és pesti hajósok a kiváltságlevelek hitelét nem vonták kétségbe, azonban azzal érveltek, hogy ez sohasem volt használatban, és így a kikötőt eltörölték. Érdekes módon a buda-külvárosi hajósok csak azért veszítették el a pert, mert a saját, Buda városi vezetőségük ellenük foglalt állást. Nyilvánvalóan meg akarták akadályozni, hogy Budán is kialakuljon egy független hajósközösség. Többet nem is hallunk a kikötőről.

A XVI. század elején Európa egyik akkori legnagyobb kereskedőházának, az augsburgi Paumgartner cégnek a vezetője Budán járt, és itteni tapasztalatait bedolgozta kereskedelmi kézikönyvébe. Buda kereskedelmi viszonyait is ismerteti és elmondja, hogy Budán is, Pesten is két országos vásárt tartanak. A budai vásárokat Kisasszonynapján (szeptember 8.) és Pünkösdkor tartották.¹⁶⁰ A XV. század első feléből származó Budai Jogkönyv is két országos vásárról tud, ő ugyan nem időpontjukat, hanem helyüket mondja meg: anger és aigen iarmarckt néven említi.¹⁶¹ Az Aigenről tudjuk, hogy az Felhévízet jelenti, annak német neve.¹⁶² (Az Anger értelmezésére visszatérünk.) Felhévízen a pünkösdi vásárokat tartották.¹⁶³ Míg a XV. század végén csak ezt a két országos vásárt tartották Budán,¹⁶⁴ addig a XVI. század elején, de még II. Ulászló uralkodása alatt két újabb vásáregedélyhez jutottak a budaiak: egyet a Várban Mária Magdolna napjára (július 22.) és egyet a külvárosban, a Szent Péter mártír templom mellé Péter és Pál napjára (június 29.).¹⁶⁵ Ez a két újabb vásár nyilvánvalóan a két plébánia egyházközségeinek érdekeit képviselte, azonban különösebb gazdasági jelentőségük nem lehetett.¹⁶⁶

Kérdéses, hogy a felhévízi vásár mikor keletkezett. Láttuk, hogy a régi Gézavásár jogutódja volt, amely már a XII. században létezett. Viszont nincs nyom, legalábbis látszólag, a vásárra a XIII—XIV. századi oklevelekben. Így azután a hévízi vásárok problémájának megoldásához ismernünk kell a többi budai vásár, ill. piac bonyolult történetét is. A kérdéssel a legalaposabb módon eddig Salamon¹⁶⁷ és Fügedi¹⁶⁸ foglalkozott. Eredményeik nagyjából helytállóak, azonban bizonyos kiegészítésekre szorulnak. A probléma: a piac, az országos vásár és kettőjük vámszedési joga. 1255. július 25-én IV. Béla király a Nyulak-szigeti apácamonostornak adományozza „tributum fori sive sollempnis seu cottidiani in Castro Pestiensis, necnon extra districtum eiusdem castri, quod nobis provenire solebat”¹⁶⁹ Fügedi ebből igen helyesen arra következtetett, hogy részben évenkénti, tehát országos vásárok, részben piacok voltak Budán, és mindkettőjük vámját megkapták az apácák. Kétségtelen azonban, hogy az országos vásár engedélyt csak 1287-ben kapta meg Buda városa, az ezt adományozó oklevél hitelét épp a hiperkritikus Salamon ismerte el, majd most

¹⁶⁰ Müller, K. O.: Welthandelsbräuche, Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit. V. k. Stuttgart, 1934. 149.

¹⁶¹ Jogkönyv 427. §. — Mollay, K.: Das Ofner Stadtrecht. Budapest, 1959. 198.

¹⁶² Jogkönyv 211. §. — „Der Creucziger Von der heiligen drualtikait auf dem aigen”, *uo.* 132.

¹⁶³ In nundinis pro festo Penthecostes hic Bude in superioribus aquis calidis celebratis. (1510. május 21.: Dl. 22030.) 1522-ben a felhévízi pünkösdi vásárokról hazatérő jobbágyokat rabolnak ki Baranya megyében. Dl. 25311.

¹⁶⁴ 1497. december 8.: Dl. 20631. (Pünkösöd és Kisasszonynap.)

¹⁶⁵ Ezzel szemben a Nyulak-szigeti apácák egy keltezetlen felségfolyamodványt adnak be: Dl. 36498. — Erre a királyi intézkedés: 1524. július 13. Dl. 23972.

¹⁶⁶ Elképzelhetetlen, hogy ugyanabban a városban lényegében három hónapig egyfolytában országos vásárt tartsanak. Az országos vásárok két hétig tartottak (egy-egy hét az ünnep előtt és után). Pünkösöd változó ünnep május 10 és június 13 között, a vásáridő (mert ez a Szentháromság ünnepéhez igazodott) május 10-től június 27. közti időpontban zajlódot le. A Szent Péter napi vásár viszont a június 29. előtti vasárnapoktól legkésőbb július 12-ig, a Magdolna napi a július 22. előtti vasárnapoktól legkésőbb augusztus 5-ig, a pesti az augusztus 1. előtti vasárnapoktól legkésőbb augusztus 14-ig. (A vasárnapi kezdést a másik két budai vásár analógiájára vettük.)

Bár egy esetben talán mégis feltételezhető, hogy az újabb vásároknak volt mégis létjogosultsága, mivel időpontjuk a száraz utak hónapjaiba estek; gondolhatunk talán permanens állatvásárookra: hiszen Buda volt a magyar állatkereskedelem központja. (Pesttel együtt!)

¹⁶⁷ I. m. II. k. 237. skk.

¹⁶⁸ I. m. (Városprivilegiumok) 89. o. 128 j. és 78. skk.

¹⁶⁹ Bp. O. I. 56.

a hitelességével szemben felmerült kétségeket ragyogó forráskritikai elemzéssel Fügedi oszlatta el.¹⁷⁰ Az 1287-es adomány után az apácák minden erővel küzdöttek: nem az új vásár vámjának megszerzéséért, hanem a vásár eltörléséért. Elvben el is érték céljukat.¹⁷¹ Gyakorlatilag persze már III. András elismerte a vásárt, viszont szigorúan elrendelte a vámfizetést.¹⁷² Fügedi bebizonyította, hogy bár ez a vásár később kisasszony napi vásár néven szerepelt, lényegében a ferencesek budai Szent János-kolostorának felszentelési ünnepéhez kapcsolódott, amely ünnepet a Kisasszony nap utáni vásárnapon tartottak. A vásár az ünnep előtt és után egy-egy hétig tartott.¹⁷³ Helyét Fügedi a vár és a város közötti szabad térségen vélte meghatározhatónak.¹⁷⁴ Semmiképpen sem lehet azonban azonos a Szombathellyel, ahogy azt Salamon¹⁷⁵ és utána Relkovič¹⁷⁶ a Jogkönyv Anger Iarmarck elnevezéséből következtették. Salamon ugyanis a Vas megyei Szombathely német nevéből, Stein am Angerből indult ki. Nem valószínű azonban, hogy Vas megyei lakosok (és németek!) adtak volna nevet a magyar település központjának. Anger német szó, ami falun belüli füves térséget jelent, és így egy külön településforma terminus technicusává vált (Angerdorf).¹⁷⁷ Ez az elnevezés és az Angerek helyi elrendeződése azonban Fügedi elméletével szemben leginkább a mai Tárnok és Üri utca közötti területre illik rá, ahol a XIV. században a Szent György-kápolnát építtette a király.¹⁷⁸ A mai Tárnok utca volt a legfontosabb piactere a középkori Budának. Ez a Mária-templomnál, a főplébániánál kezdődött, és a Szent György térben végződött.¹⁷⁹ Lehetséges azonban, hogy a vásártér eredetileg valóban tovább nyúlt a Szent János-kolostor felé, amit az is támogatni látszik, hogy még a XV. század végén is egyedül a ferenceseknek volt joguk a régi vásártéren kéregetni.¹⁸⁰

Piactere a XIII. századi Budának hetipiacok számára a Szombathely volt, azonban elképzelhetetlen, hogy ez lett volna az egyedüli piac. Nem valószínű, hogy a várost irányító, és kereskedelmileg érdekelt német patriciátus engedélyezte a magyaroknak a piactartást, saját magának viszont nem létesített.¹⁸¹ A későbbi piacnak a Mária- és a Szent György-templom között, amelyről fentebb beszéltünk a vásárral kapcsolatban, a város alapításától meg kellett lennie. Igaz ugyan, hogy az oklevelekben a Szombatpiac hamarabb és gyakrab-

¹⁷⁰ Ih.

¹⁷¹ 1287. július 20.: *Bp. O. I.* 231—2. — 1332. április 8.: *AO. II.* 586—6. A pápától kérnek határozatot ez ellen.

¹⁷² 1290. szeptember 6.: *Bp. O. I.* 260—1, 1290. szept. 9. *uo.* 261—2.

¹⁷³ *Fügedi E.*: Városprivilegiumok 128. j. — *Bp. O. I.* 229.

¹⁷⁴ III. András 1290. szeptember 6-i oklevele szerint extra castrum tartották. *Bp. O. I.* 260. — Ez az adat egyaránt jelentheti a castrumnak nevezett váron kívüli területet, mint a külvárost. (Hiszen magát a várost is hívták castrumnak.) A külváros mellett szólna Zsigmond 1429. szeptember 23-i oklevele, amely világosan kimondja, hogy a kisasszony napi vásárt a külvárosban tartották. *Dl.* 12126. Talán közvetítő megoldásként azt tételvezhetjük fel, hogy a vásár ugyan valóban a Szent János kolostorhoz kapcsolódott, (ha talán inkább a kolostornak a város felőli részén volt), de az olyan árukat, melyeknek a várba szállítása nehézségeket okozott volna (pl. állatok) a külvárosi vásártéren, tehát valószínűleg Hévízen, bocsátották áruba.

¹⁷⁵ *I. m.* II. 432. o. 1. j.

¹⁷⁶ Buda város jogkönyve (Ofner Stadtrecht), Budapest, 1905. 259. o. 8. j.

¹⁷⁷ *Radig W.*: Die Siedlungstypen in Deutschland und ihre frühgeschichtlichen Wurzeln, Berlin, 1955. 88, 96—7.

¹⁷⁸ *Pataki V.*: A budai vár középkori helyrajza, *BudRég.* XV. 1950. 241. sk.

¹⁷⁹ *Jogkönyv* 227. § (*Mollay*: i. m. 137. o.).

¹⁸⁰ *Tóth—Szabó P.*: Magyarország a XV. század végén a pápai supplicatiók világánál. Századok, 1903. 225.

¹⁸¹ Fügedi csak a Szombatpiacot tartja piactérnek, szerinte a Mária-templom körül „nyoma sincs piactérnek”. (Városprivilegiumok 79.) Ez a megállapítás ellentétben áll a 179. j-ben idézett *Jogkönyv*-adattal. Ezért nem tudunk teljes mértékben támaszkodni Fügedi ebből a megállapításából kiinduló topográfiai bizonyítására.

ban szerepel, ez azonban az apácák vámjából következik. Bár a vásárvámost kapták meg IV. Bélától, ez tulajdonképpen kapuvám volt, a városkapunál szedték. Vámszedési módja (több tétel mutatja, hogy értékvám) azonban igazolja vásárvám jellegét.¹⁸² Már az 1255-ös tarifa is bizonyítja, hogy a kapunál szedték.¹⁸³ Az apácák vámjának kapuvám jellegét számos oklevél igazolja. 1288-ban IV. László tributum fori seu porte castri Budensisnek nevezi.¹⁸⁴ 1332-ben XXII. János pápa „deforo porte Castrabude” ír.¹⁸⁵ 1380-ban Erzsébet anyakirályné szerint az apácák vámját „in civitate nostra Budensi in porta Zombathkapu vocata” szokták szedni. (Utolsó nyoma a királyné budai földesuraságának).¹⁸⁶ A vízvárosi városfal építése után az ottani kapuknál is szedték a vámost: „iuxta portas civitatis nostre Budensis Thothfalw et Tossanthalkapw”¹⁸⁷ 1508-ban azt írják a vámokról, hogy azt „in hac civitate nostra Budensi, in egressu scilicet portarum eiusdem civitatis nostre” szedik.¹⁸⁸ Pesten is a kapuknál volt az apácák vámjá: „in civitate Pesthiensi prope scilicet portam Hathwan kapu”.¹⁸⁹

Hogyan illik be azonban ezek közé az adatok közé az általunk feltételezett felhévizi vásár? Hogyan szedték a vámost Hévízen, ha kapuvám, hiszen még nem volt meg a városfal? És ha annyira küzd a kolostor a kisasszony napi vásár ellen, akkor miért nem küzd a pünkösdi ellen? Mielőtt ezekre a kérdésekre megfelelően, tisztáznunk kell a hévizi országos vásárok keletkezésének idejét.

A Gézavásár elnevezésből ugyanis nem szabad okvetlenül forum annualét, nundinát feltételeznünk, csak piacot, annál is inkább, mert még a XIII. században is egész Magyarországon csak két országos vásárendélyről tudunk: a fentebb említett budai kisasszonynapiról, és a fehérváriról.¹⁹⁰ Ez tehát egy terminus post quemet jelentene, ami szerint a XIV. században alakult ki a vásár. (A XV. században a Jogkönyv tanúsága szerint már megvan.) Bizonyos támpontot nyújt azonban az, hogy Pünkösdkor tartották. A másik vásárt ugyan kisasszonynapnak nevezték, pedig mint láttuk egy Kisasszony nap után következő ünnep előtti és utáni héten tartották, Kisasszony napja a vásár első hetébe esett. Ugyanígy volt ez Kassán is. Ott is a vásárnap előtti és utáni egy-egy hét időtartalmára kapta a város a vásárjogot.¹⁹¹ Ha a hévizi pünkösdi vásárt a kisasszony napi vásár analógiájára úgy képzeljük el, hogy Pünkösdkor nyitották meg, akkor a kéthetes vásáridőszak középpontja a Pünkösd utáni első vasárnap, Szentháromság vasárnapja, azaz Felhéviz plébániájának ünnepe. Tehát a hévizi vásárok az ottani templombúcsúval állottak kapcsolatban, úgy, mint a XVI. századi újabb budai vásárok is. Ebből azonban más is következik. A vásár nem alakulhatott ki a keresztesek hévizi tulajdonjogának megszilárdulása után, mert különben elképzelhetetlen lett volna az, hogy ne emeljenek igényt a vásárra, amely az ő templomuk ünnepétől függ. Valószínű mindebből, hogy az 1255-ös oklevélben említett „sollempnis” vásár, ami Fügedi alapján éves vásárnak fordítandó,¹⁹² ezzel a hévizi vásárral azonos. Kezdő időpontját nem ismerjük, de nem tartjuk valószínűnek hogy a tatárjárást megelőzte volna.

¹⁸² Az értékvám ugyanis vásárvám szokott lenni: *Domanovszky S.*: A harmincadvám eredete. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV/4. Budapest, 1916. 48. — Vö. a vámra még *Fügedi*: Vároprivilegiumok, 36. skk.

¹⁸³ currus... cum castrum intraverit, de curru... qui intrat per portam, stb. *Bp. O. I.* 56.

¹⁸⁴ 1288. június 5.: *Bp. O. I.* 241.

¹⁸⁵ 1332. április 8.: *AO. II.* 586.

¹⁸⁶ 1380. július 25.: *DI.* 6726.

¹⁸⁷ 1497. december 8.: *DI.* 20631.

¹⁸⁸ 1508. április 9.: *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára*, Lukinich Imre szerkesztésében. I. k. Budapest, 536.

¹⁸⁹ 1512. április 18.: *Prot. Bud.* 145.

¹⁹⁰ *Fügedi E.*: Vároprivilegiumok 33—4.

¹⁹¹ *Uo.* 91. o. 129. j.

¹⁹² *Uo.* 128. j.

Nyilvánvaló, hogy a Gézavásár idejében még csak piacról beszélhetünk, ami nyilván a vásár létesülése után is megmaradt. Lehetetlen, hogyha lett volna Budának vásárszabadalma a püNKöSDI vásároKra, akkor az oklevelek, amelyek pedig gyakran emlegetik a kisasszony-napi vásárt, ne emlékeztek volna meg róla. Hasonló eseteket azonban más városoknál is találunk, ahol ugyancsak nem maradt fenn a vásár kiváltságlevele. Fügedi bizonyította be, hogy az ilyen városoknál a vásár létesítése megelőzte a városi kiváltságlevél kiadását. A vásár pedig ezekben az esetekben eredetileg királyi tulajdonban volt, és rajta a vásári bíraskodást a király ispánja (vagy annak képviselője) gyakorolta.¹⁹³ Ez, a többi város példáiból merített analógia is megerősít bennünket előbbi bizonyításunkban: 1255 előtt, és pedig valószínűleg már a tatárjárás után, de Buda város alapítása előtt tartottak már Felhévízen országos vásárokat, és pedig PüNKöSD napján. Ugyanezekből az analógiákból következik, hogy a vásári joghatóságot itt is a királyi tisztjei gyakorolták, ami annál inkább is érthető, hiszen a hévízi királyi kúriát akkor még nem adományozták el. A királyi tisztiek vásárbíraskodása magyarázza meg továbbá — a már ismertetett topográfiai elemek mellett — azt, hogy hogyan került a vásár Budához. Ez annál is inkább érdekes probléma, hiszen az apácák hévízi birtoka, a kúria és a conditionarius házak a vásártér közelében voltak, övük volt a vásár vámja, mégsem gyakoroltak a vásár feletti joghatóságot. Buda alapítása után ugyanis az uralkodó a vásár feletti bíraskodás jogát nyilvánvalóan saját budavári képviselőjére, a rektorra ruházta át, aki egyben a város bírói tisztét is ellátta.¹⁹⁴ A rektor a vásárbíróságot megbízottai által gyakorolhatta, akik feltétlenül a városi polgárságból kerültek ki. A rektorság megszűnése és a városi autonómia helyreállítása után már kiveszett a köztudatból, hogy a hévízi vásárbíróság gyakorlása a rektor királyi várkapitányi és nem pedig városbírói jogkörből eredt. Így azután Buda háborítatlanul saját vásaraként igazgatta a hévízi vásárt.

A város és az apácák későbbi pereit, ha nem is említik név szerint Hévizet, szintén igazolják vásárunk meglétét. Az 1255-ös oklevelet ugyanis 1313-ban Tamás esztergomi érsek a következőképpen interpretálta: „quod ubique in districtu castri Pestiensis, siue in suburbio, siue in antiqua Pesth tributum solui debeat dominabus.”¹⁹⁵ A külváros és a régi Pest nem lehet a districtus értelmezése, mert az érsek előtt Pestvár, a suburbium és a régi Pest polgárai jelentek meg, tehát három külön közösség, amelynek mindegyike köteles fizetni a vámot. A Pestvár (Buda) districtusa alatt csak a várnegyedet érthetjük, de valószínűbb, hogy a budai tanács alá közvetlenül tartozó területet, tehát a Vízivárost is. A suburbium pedig véleményünk szerint vagy csak Hévizet, vagy ha előző feltételezésünk helytelen Hévizet és Szentpétert együtt jelenti. Hévizet ekkor már gyakran nevezik Buda külvárosának. A régi (és mai) Pest vásárvámja a Budától való függés következtében az 1255-ös privilegium alapján lett az apácáké. Az érseki értelmezést Nagy Lajos király is jóváhagyta 1367-ben, amikor ennek alapján rendelte el a vámfizetést.¹⁹⁶

Az apácák nem küzdöttek a hévízi országos vásárok ellen. Itteni vámszedési joguk — a polgárok elleni általános panaszaitak leszámítva — háborítatlan volt. Az apácák a vásártér melletti birtokukról könnyűszerrel ellenőrizhették a kereskedőket és bántatlanul szedhették a vámot. Ezt igazolja a már fentebb idézett 1497-es oklevél: A felhívízi prépostság emberei elkergették az apácák vámosait Buda külvárosának tótfalusi (a mai Széna téren) és tassentali (a mai Horvát utca és Mártírok útja sarok) kapuitól,¹⁹⁷ míg a közvetlenül a vásártérnél álló és a mai Fő utca végét lezáró kaputól nem.¹⁹⁸ Persze, itt már az apácák voltak a földesurak.

A király régi vásári joghatóságából csak nyomok maradtak meg. Ide kell számítanunk azt, amikor Szilágyi Erzsébet 1458-ban, nyilván mint Óbuda úrnője, lefoglaltatta a felhívízi

¹⁹³ *Uo.* 31—2.

¹⁹⁴ *Kubinyi A.*: Pecséhasználat. 124.

¹⁹⁵ *MonStrig.* II. k. 689—91.

¹⁹⁶ 1367. augusztus 15.: *Dl.* 5581.

¹⁹⁷ *L.* 187. j.

¹⁹⁸ Ez a kapu már 1442-ben megvan: *Dl.* 13678.

vámot.¹⁹⁹ Később azonban visszaadta. A királyi joghatóság utolsó maradéka a budai várhoz kapcsolódik. A vámok védelmével az uralkodó rendszerint a budai várnagyokat, vagy azok gazdasági funkcióit a XV. század közepén átvevő udvarbírákat, mint a rektor várkapitányi jogkörének utódait, bízta meg.²⁰⁰

A vásár és a piac azáltal, hogy joghatóságával együtt Buda város felügyelete alá került, nem gyakorolhatott valami „városfejlesztő” erőt Hévíz szempontjából.²⁰¹ Viszont éppen ezáltal hozzájárult Hévíz és Buda gazdasági kapcsolatainak elmélyüléséhez, és ahhoz, hogy Hévíz gyakorlatilag is Buda külvárosává váljon. Persze a fejlődést itt is gátolta az egyházi tulajdonos vámjoga. Ellenük a polgárság tehetetlen volt, még a „legvárosvédőbb” király, Mátyás is mindig az apácáknak adott igazat a polgársággal szemben.²⁰² Azáltal pedig, hogy a vásártér környéke az apácák birtokában maradt, jobbágyságot lakták, nem jöhetett létre Hévízen a vásártéren egy polgári városmag.

3. A felhévizi Szentháromság-egyház

A fentiekben már részletesen foglalkoztunk a keresztesek idetelepülésével és rámutatunk, hogy ez a XIII. század közepén következett be. Okát IV. Béla politikájában találjuk meg. Az újabb tatárveszély ellen kötött szövetséget a johannita-renddel, és bízta rájuk a Duna-vonal védelmét.²⁰³ Hévíz, ahol templomuk volt már ekkor, erre a célra igen alkalmas volt. A keresztesek esztergomi anyaháza is egy révnél épült fel,²⁰⁴ most pedig a jeníi rév védelmével is őket bízták meg. Az anyaháztól nem szakadtak el továbbra sem a hévízi johanniták, azonban itteni házuk könnyebb eltartására hiteleshelyi jogkört kaptak, és így ennek jövedelmeit élvezhették. Erődítményüket nem Hévízen építették meg, hiszen erre egyetlen okleveles adatunk sincs. Viszont bebizonyosodott, hogy várak a Margitszigeten állott, annak déli csúcán, amely így alkalmas volt a rév védelmére.²⁰⁵ A vár romjai még a múlt században is láthatók voltak, bizonyítva egy négyszög alakú, elég nagy erősség egykori létezését.²⁰⁶ A várat a XIV. századtól kezdve már nem említik, úgyhogy véleményünk szerint a tatárveszély elmúltával és amikor a rév a királytól az apácák birtokába

¹⁹⁹ 1458. június 20.: Dl. 15256.

²⁰⁰ 1492. május 23.: Ráskai Balázs udvarbíró és várnagy, Dl. 19844. — 1508. április 9.: Kubinyi László deák udvarbíró: *Podmaniczky Okl.* I. k. 537. — 1524. július 13.: Bornemisza János és Batthyány Benedek várnagyok, Dl. 23972.

²⁰¹ Óvakodnunk kell attól, hogy a vásárokból lássuk a városfejlesztés egyetlen elemét: *Fügedi E.*: Városprivilegiumok. 29.

²⁰² *Kubinyi A.*: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a Főváros kereskedelme a XV. század végén. TBM. XV (1963) 201.

²⁰³ A johannitákkal kötött szövetség: 1247. június 2.: *Theiner A.*: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia*, I. k. Róma, 1859. 208—11. — Hogy a Duna vonal védelmével valóban a johanniták voltak megbízva, azt IV. Béla egy 1254-ben kelt oklevele igazolja. *Uo.* I. k. 231. Az oklevelet majd minden kutató más évre keltezi, mi Pauler álláspontját követjük, ugyanis — az ő érvein túl — az is e keltezés mellett szól, hogy múlt időben emlékezik meg a későbbi V. István és kun Erzsébet házasságáról, pedig azt 1254-ben kötötték, a budai domonkos nagykáptalan alkalmából. (*Kubinyi A.*: *Pécséhasználat*. 200. j.)

²⁰⁴ *Zolnay L.*: *Esztergom*. 33. — Az esztergomi konventre l. pl. *Reiszig E.*: *A jeruzsálemi . . .* II. k. 42. skk. — *Schünemann, K.*: *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa*. Breslau-Oppeln, é. n. 51—2.

²⁰⁵ Az okleveles adatokat szépen összegyűjtötte *Reiszig E.*: előbb i. m. 28.

²⁰⁶ *Radányi I.*: *Margitsziget története*. Pest, 1858. 136—7. — *Osváth Gy.*: *Szent-Margitsziget hajdan és most*. Budafok, 1901. 67.

került, a vár létjogosultsága megszűnt. A keresztesek maguk is eltűntek Hévízről, s az épület a gondozatlanság következményeképpen tönkrement.

A hévízi johanniták történetére vonatkozó gazdag irodalmat tanulmányunk elején már ismertettük. Ez az irodalom felment bennünket attól, hogy különösen részletesen foglalkozunk a konvent történetével, ezért az alábbiakban inkább csak olyan szempontokat emelünk ki, amelyek az eddigi feldolgozók figyelmét elkerülték, vagy amelyeket félreértettek. Először meg kell állapítanunk, hogy a hévízi kereszteskonventnél, bár egyes kutatók, így Reiszig Ede, hajlandók voltak itt még „lovagházat” is feltételezni — leszámítva a szigeti várat — nem mutatható ki katonai jelleg. Már a szentkirályi konventnek (7. kép) Hévíz anyaházának pápai megerősítése kimondja, hogy birtokain „persona laica super ecclesiasticos viros nullam habeat potestatem, sed ad eas regendas fratres, qui clerici sint et idonei, presint”.²⁰⁷ Ez valószínűleg az eredeti kanonokrendi alapítás következménye, a pápa meg akarta akadályozni, hogy a kanonokok világi hatalom alá kerüljenek. A világi előljárók alatt a lovagokat kell értenünk. A szentkirályi konvent tehát a rend papi és nem lovagi tagjainak irányítása alá került. Ezt Hévízen is ki tudjuk mutatni. 1276-ban a hévízi konvent három tagja, Péter prior, Nyitrai Márton scolasticus és Domonkos pap tolmácsoltak a Margit szenttéavatási perében, tehát tudtak latinul. A jegyzőkönyv meg is jegyezi, hogy Péter prior úr presbiter.²⁰⁸ Hiteleshelyi működésében is papok jártak el²⁰⁹ (8. kép). A konvent helyzetében lényeges változás következett be a XIV. század közepén, amikor elvesztették hiteleshelyi jogaikat. Nemcsak a hévízi, hanem a szentkirályi anyaház is így járt.²¹⁰ Ezáltal legfontosabb jövedelemforrásukat, de leglényegesebb feladatkörüket is elvesztették. Nem véletlen, hogy a király által elkobzott hiteles pecsétjükét és ezáltal hiteleshelyi jogaikat pápai segítséggel próbálták visszaszerezni,²¹¹ ez azonban a jelek szerint nem

²⁰⁷ *MonStrig.* I. k. 133. (1187. január 23.)

²⁰⁸ 1276: *MonVespr.* I. k. 180, 274, 275, 301, 318, 322, 331, 353, 354, 371, 372, 378. — Bonyoldalmat okoz, hogy Péter priort és társait minden említéskor egy más adatokból nem ismert Szt. Kereszt egyház keresztesének nevezik. (Pl. 1276. szeptember 2.: Presbyter Petrus, prior ecclesie sancte crucis de ordine cruce signatorum [uo. 180.] — 1276. augusztus 8.: Dominus Petrus [prior] et rector monasterii sancte crucis de ordine signatorum [!] et Martinus de Nitra scholasticus predicti monasterii, uo. 274.) — Egy adatnál ezt az egyházat de Buda veteri névvel illetik (uo. 318.) annak ellenére, hogy a jegyzőkönyv Hévizet máshol Budához tartozónak mondja. (1276. július 28. uo. 295: Petrus filius Paus de calida aqua de Buda.) Óbudán viszont nincs sehol nyom a keresztesrendi Szentkereszt monostorra. (vö. *Bárfiai Szabó L.*: Óbuda egyházi intézményei a középkorban.) De fel kell-e okvetlenül tételeznünk ezekből az adatokból, hogy Felhévizen egy Szentkereszt monostor állott volna? Az egyháznak patrociniuma, a templom címe kapcsolatban áll azzal a szenttel, vagy szent titokkal (pl. Szentháromság vagy Szentkereszt) akinek, vagy amelynek a tiszteletére szentelték fel a templomot. (*Schwartz E.*: A patrociniuma a helynévfejtés és a településtörténet szolgálatában. Századok, 67 [1933] 185.) Ha azonban a templomot több titulusra szentelték fel, akkor valamelyiket kiemelnek, azonban olykor jogosan a többi közül egy másik nevéen is nevezik. Erre több példát hoz fel *Kumorovitz L.*: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez, TBM. XV (1963) 148. old. 198. j. (Idéz itt egy különös esetet, amikor egy kápolnát több, mint tíz titulusra szentelnek fel, mégsem azokról, hanem egy később odakerült ereklyéről nevezik el.) Tehát a Szentkereszt vagy második titulusa volt a Szentháromság egyháznak, vagy pedig időközben odakerült egy Szentkereszt ereklye. Lehet, hogy mind a két eset fennforog. A valószínűbb a második, ugyanis a Szentháromság-templomban a XVI. század elején volt egy Szentkereszt tiszteletére alapított oltárigazgatóság, ami azt jelenti, hogy a templomban Szentkereszt oltárnak és így valószínűleg ereklyének is kellett lennie. (1521: Prot. Bud. 585—6.)

²⁰⁹ 1315. december 20.: a hiteleshelyi kiküldte Clementem presbiterum ecclesie nostre, *MonStrig* II. 716.

²¹⁰ *Reiszig E.* téved, amikor azt állítja, hogy a XIV. században majd minden évből fennmaradt hiteleshelyi kiadványa. Csak a század közepéig áll ez fenn. (A jeruzsálemi . . . 19.)

²¹¹ 1372. november 25.: *Theiner A.*: i. m. II. k. 126—7.

7. Az esztergomi keresztes konvent pecsétje 1258-ból.
Konventssiegel des Kreuzordens der Johanniter von
Esztergom aus dem Jahre 1258 ▶

8. A felhévízi keresztes konvent pecsétje 1309-ből.
Konventssiegel des Kreuzordens der Johanniter von
Felhévíz aus dem Jahre 1309 ▼

sikerült. A konventek hanyatlásához hozzájárult, hogy az uralkodó a XIV. század közepétől a magisteri javadalmat (a cruciferatust) többnyire nem rendtagoknak, hanem püspököknek, udvari embereinek kezdte adományozni.²¹² Az 1440-es években a kereszteskonventeket, amelyeket ekkor már Buda közelsége miatt Hévízről kormányoztak udvari főember commendatorai, hivatalosan is megszüntették, és helyettük Felhévízen társaskáptalant szerveztek. Zeleméri Miklós, a cruciferatus utolsó magistere kérte a pápától a társaskáptalanná való alakítást, azzal, hogy a szentkirályi és a szintén esztergomi Szent Lázár javadalmakat kapcsolják hozzá. Ez meg is történt.²¹³ A prépostsági korszakban azonban folytatódott az eddigi gyakorlat. Ritkán töltötték be a préposti tisztelet, javadalmát pedig magas egyházi rangot viselő állami főtisztviselők mintegy fizetéskiegészítésként élvezték, mint a prépostság kormányzói. Így: Miklós nyitrai püspök,²¹⁴ Filipec János váradi püspök királyi kancellár,²¹⁵ Thuz Osvát zágrábi püspök királyi kincstartó,²¹⁶ Wémeri Zsigmond királyi kincstartó,²¹⁷ Szathmári György veszprémi, nagyváradi, pécsi püspök, majd esztergomi érsek, királyi kancellár,²¹⁸ végül Zalaházy Tamás veszprémi püspök királyi kancellár.²¹⁹ A magas egyházi és világi rangot viselő prépostsági kormányzók egyházuk jóvődelmét teljes mértékben ki tudták használni, sőt azokat nem mindig törvényes eszközökkel bővíteni. Jellemző példa erre a Kunc ispán majora körüli küzdelem,²²⁰ valamint az, hogy

²¹² Névsorukat l. *Reiszig E.* előbb i. m. II. k. 30—1, 56—7.

²¹³ *Némethy L.* még csak annyit sejtett (i. m. 14), hogy ez 1439—57. között következett be. *Reiszig E.* bizonyította be a fentieket (előbb i. m. 24.).

²¹⁴ 1452. február 23.: Dl. 14517. — 1455. június 20. Dl. 14966.

²¹⁵ 1497. december 8.: Dl. 20631. (régőbbi eseményre visszatekintően) — *Némethy L.*: i. m. 16. — *Csánki D.*: i. m. 703.

²¹⁶ L. az előbbi jegyzetben idézett oklevelet, — *Reiszig E.*: előbb i. m. II. k. 31. — *Csánki D.*: i. m. 708. — *Némethy L.*: i. m. 17.

²¹⁷ *Reiszig E.*: előbb i. m. II. 31. — *Csánki D.*: i. m. 710.

²¹⁸ *Bunyitay V.*: A váradi püspökség története, I. k. Nagyvárad, 1883. 342—53. *Némethy L.*: i. m. 17.

²¹⁹ 1529. június 18.: Ol. Ft. Vasvári kpt. o. lt. Fasc. 46. (37. dob. 69. tek. 2 kocka.)

²²⁰ *Csánki D.*: i. m. 699. skk.

nem engedték a budai káptalannak a révvámszedést,²²¹ elfoglalták a Nyulak-szigeti apácák vámját²²² stb. Ugyanakkor módjuk volt ezeknek a nagy tekintélyű prépostsági kormányzóknak, hogy felhíví népeik számára minél több kiváltságot szerezzenek. Az 1490-es években pecsét használati jogot eszközölt ki Felhévíz számára Thuz püspök-kormányzó.²²³ 1516-ban viszont Szathmári püspök járta ki, hogy a király lefoglalja az esztergomi káptalan kakati vámját és Dorog birtokát azért, mert a káptalan az ő jobbágyainak, továbbá a budai és pesti polgároknak kárt okozott.²²⁴ A püspök-kormányzók nyilván igen búsán megfizettették támogatásukat a hévíziekkal.

A Szentháromság konvent, miként említettük, királyi alapítása és johannita kézre kerülése következtében igen magas fokú exemptiót élvezett. Már az 1187. évi pápai privilegium kimondja, hogy az esztergomi szentkirályi monostor „ab omnium iurisdictione liberum”. Mentések voltak a püspöki joghatóság alól. Ez a hévízi konvent esetében a veszprémi püspököt jelentette. A mentesség komoly előnyökkel járt, ami leginkább a dézsmaszedésnél érezte hatását. A dézsmát Magyarországon csak a mezőgazdaságból származó jövedelem után szedték, és elvben a püspök részesült benne.²²⁵ Exemptiójukra hivatkozva a keresztesek igényt tartottak plébániájuk területének teljes tizedére, és ezáltal szükségképpen szembekerültek a megyéspüspökkel. A XIV. században hosszas pereskedések kezdődtek, amelyeket végül kompromisszummal oldottak meg: a hévízi tizedkerületet megosztották a püspök és a keresztesek között.²²⁶ A perben csak a bortizedet említik, ami arra utal, hogy a gabonatermelésnek nem volt jelentősége Hévízen. A felhívíi egyház tizedjoga egyedül a Nyulak-szigeti apácák népeivel szemben nem érvényesült, akik pápai tizedmentességet élveztek.²²⁷ (Nem szabad azonban azt gondolnunk, hogy ezáltal a jobbágyok jártak jól: mindössze annyi történt, hogy a keresztesek helyett az apácák szedték be a tizedet.²²⁸)

Exemptiójuk következtében a keresztesek szentszéki bíraskodást is folytathattak. Még plébánosok is gyakorolhatták a szentszéki bíraskodást,²²⁹ ha ilyen mentességet élveztek. Egész Hévíz területén kivétel nélkül mindenki a keresztesek szentszéki joghatósága alá tartozott: még a szigeti apácák is kénytelenek voltak elismerni, hogy jobbágyaik összes ügyeiben amelyek „ad censuram ecclesiasticam” tartoznak, a keresztesek illetékesek.²³⁰ Mindezt a jogkört a társaskáptalanná alakulás után a jogutód is átvette. A többnyire nem Felhívízen tartozkodó és országos ügyekben eljáró prépost vagy kormányzó helyett az egyházi joghatóságot a káptalan egyik tagja, mint helynök és szentszéki ügyhallgató gyako-

²²¹ 1493. április 18.: Dl. 20002.

²²² Vö. a 215. j-ben idézett okl. Persze már a keresztesek korában is gyakoriak voltak a hatalmaskodások az apácák kárára (Vö.: 1337: AO. III. 386—7. — 1359.: uo. VII. 596. — 1429: Dl. 12071. — 1429: Dl. 12126. — 1432: Dl. 12452. stb.)

²²³ Varju E.: Buda—Felhévíz mezőváros czimereslevele, Turul, XX. (1902) 39.

²²⁴ Az Esztergomi Főkáptalan fekvő és egyéb birtokaira vonatkozó Okmányok Tára, Pest, 1871. 45. Ez az oklevél nem mondja ki ugyan, hogy felhívíi jobbágyairól van szó, azonban már az a tény is, hogy budai és pesti polgárokkal együttesen szerepelnek, e mellett szól. Feltevésünket alátámasztja az ügy elintézéséről az esztergomi káptalan képviselőinek 1516. november 28-án Budán kelt és haza írt levele. Itt elmondják, hogy megjelentek a budai és pesti polgárokkal és a felhívíi népekkel a királyi tanács előtt, és itt, mivel előtte a sértetteknek kifizették a káptalan részéről a kártérítést, úgy határoztak, hogy visszaadják a káptalannak a lefoglalt birtokokat. A vámszedési pert viszont elhalsztják. (Ol. Ft. Esztergomi kpt. mag. lt. Lad. 25. fasc. 3 nr. 5.)

²²⁵ Mályusz E.: Az egyházi tizedkizsákmányolás (Székely Gy.: Tanulmányok i. m.) 320, 322. Vö. még Balics: i. m. I. 383.

²²⁶ 1304: Vasvári kpt. o. lt. Fasc. C/I. 2. — Kumorovitz L. B.: Veszprémi regeszták, Budapest, 1953. 23. sz. — 1329: MonStrig. III. 717—8. — 1331: Kumorovitz L. B.: i. m. 228. sz.

²²⁷ 1316: MonStrig. II. 722—3. — 1347: Uo. III. 622—4.

²²⁸ Mályusz E.: Az egyházi tizedkizsákmányolás i. m. 322. o. 14. j.

rolta.²³¹ Ezekhez az egyházi jellegű jogokhoz járult a plébániai jogkör is. Már a keresztesek idejében is a konventi templom volt a település plébániája, helyesebben a plébániatemplom alakult át a konvent egyházává, megtartva eredeti jogkörét. Így azután a keresztesek részeseültek a plébániák szokott jövedelmeiben: az oblatiókban, stólákban stb.²³² A káptalani korszakban a plébánosi tisztelet az egyik kanonok töltötte be.²³³ A keresztesek illetve később a káptalan egyházi joghatósága Felhézven nemcsak saját jobbágysai felett érvényesült, és így egy átlag földesúrnál nagyobb hatalommal és jövedelemmel rendelkezhetett.

Földesuraságuk kialakulását is az egyházi joghatóságukból vezették le, mert eddig még nem találtunk oly adatot, amely arra utalna, hogy a Szentháromság-egyházon kívül valami birtokadományban részesültek volna Felhézven. Kezdetben még elég nagy számban taláunk olyan adatokat, amely azt igazolja, hogy nem voltak egész Felhézvi birtokosai. A királyi népek például, amelyek az apácák birtokába kerültek, nem tartoztak alájuk. De szóltunk már a Kurszán nemzetség itt élő tagjairól is. A Kurszán nembeli Tamás fia Tamás 1295-ben szentjakabfalvai szőlőrészét eladta a hévízi konvent, mint hiteleshely előtt. A konvent concivis nosternek nevezi, kifejezve ezzel terjeszkedési igényét.²³⁴ Míg azonban a XIII. század végéig több, a keresztesektől független szabad, vagy másutt birtokos él Hévízen,²³⁵ addig a XIV. századra úgy látszik elérték, hogy leszámítva a révet, vásárteret, az apácák földjeit, továbbá a még ismertető malom- és fürdővidéket, földesuraságuk megszilárduljon a település felett. Legjobban egy 1319. évi oklevél igazolja ezt, amelyből egyébként megismerjük a hévízi lakosság földesúri szolgáltatásait is. Becsei Imre, Károly korának egyik főembere és nagy birtokszerzője egyik felhézvi háza vásárlása alkalmából kötelezi magát arra, hogy bárkit is helyez be a házba, az a felhézvi konvent bírói joghatósága alá tartozik (úriszék), minden évben pedig terragiumot köteles fizetni. (Ezenkívül részt kell még vállalnia a királyi adóban is.²³⁶) Tudunk ugyan olyan esetről is, amikor a konvent elengedi (pénzért) örökre a „terrarium et omnes proventus consueto, quos quilibet hospitium de Calidis Aquis” nekik telke utáni köteles.²³⁷ Persze a konvent, majd káptalan igyekezett jogait bővíteni (erre már hoztunk a rév és vám esetében példákat). Véletlenül ennek a XIII. századi szabad teleknek a történetét a XV. századig tudjuk nyomon követni. 1286-ban Kezui Sebestyén fia Simoné, akinek fiai 1346. február 5-én eladták azt János szepesi prépostnak. Ekkor megemlítik, hogy ez két utcára néző sarokház.²³⁸ A prépost 1348. augusztus 15-én végrendeletileg a szepesi prépostságra hagyományozta.²³⁹ 1448-ban azonban a szepesi prépost panasolja, hogy Zeleméri Miklós felhézvi prépost a ház után census seu proventus szedett, akár a többi, sibi subditis háztól, pedig a szepesiek háza „sine

²²⁹ *Gárdonyi A.*: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban (Károlyi Árpád Emlékkönyv, Budapest, 1933.) 163. skk. — A szentszékek jogkörére l. uo. 176. skk.

²³⁰ 1277. április 26.: *Bp. O. I.* 163—4. — l. még a 227. j-ben idézett 1347-es oklevelet.

²³¹ 1537-ben Ferenc pesti plébános és epiphaniai püspök viselte ezt a tisztséget: „necnon canonicus ac vicarius in spiritualibus generalis auditor causarum in ecclesia sanctissimae Trinitatis in suburbio civitatis Budensis ad Thermas superiores fundata”. *Némethy L.*: Budapestben volt egyházi testületek pecsétjei, Turul V. 1887. 84—5.

²³² *Feine H. E.*: i. m. 357.

²³³ XVI. sz. eleje: magistro Clementi canonico et plebano ecclesie sancte Trinitatis de suburbio castri Budensis, Ol. Ft. Esztergomi érs. It. Nyási-féle formuláskönyv 69. b.

²³⁴ *Bp. O. I.* 298—9.

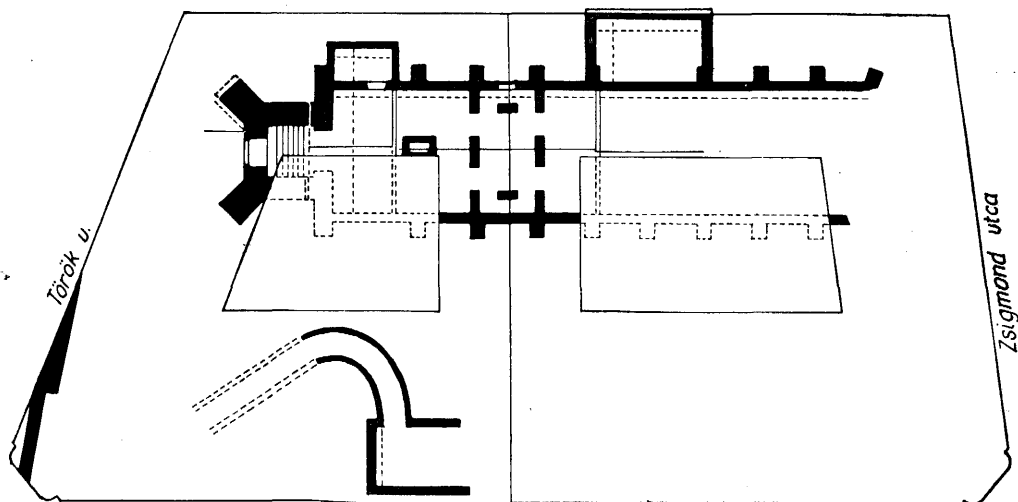
²³⁵ L. 65. j.

²³⁶ 1319. április 26.: nostro iudicio astare tenebitur et nostrum terragium singulis annis soluere, *AO. I.* 513.

²³⁷ 1286: *Bp. O. I.* 225—7.

²³⁸ *MonStrig.* III. 594—5.

²³⁹ *Uo.* 667—8.

9. A felhévízi Szentháromság-templom alaprajza (Supka Géza nyomán).
Plan der Dreifaltigkeitskirche von Hévíz (Nach G. Supka)

aliquali solutione census sive proventuum”, továbbá a hévízi prépost elődei iurisdictionója alól is teljesen szabad és exempt volt.²⁴⁰

A prépostság helyét is meg tudjuk határozni. A Szentháromság-templomot 1906-ban Supka Géza ásta ki a mai Mártírok útja 5. a—b telek helyén (9. kép). Elég nagy templom volt, egyhajós, hajója alapterülete 48×11 m. Keletelve volt, nyugati végén torony csatlakozott hozzá. Északi oldalán két hozzáépült melléképületet tárt fel az ásató, a déli oldalon pedig nem messze a templomtól egy állítólagos alagút-nyílást. A templom az ásatásvezető véleménye szerint a XIII. században épült, és később átalakították. Mindenesetre ha ez igaz, akkor a korábbi templomnak a tatárjáráskor teljesen el kellett pusztulnia. A templomtól északra tárta fel Supka a hévízi temetőt (legalábbis itt csontokat talált), és ez a további topográfiai kutatás számára igen fontos adat.²⁴¹ Egy 1332-es oklevélben ugyanis meghatározzák egy mészárszék helyét a temető fala mellett.²⁴² Hévízen sok mészárszék volt, s ezek egy külön sort képeztek. A temető helyének ismeretével ennek a helyét is meg tudjuk határozni.²⁴³ A templom közelében kellett állnia annak a rendfőnöki kúriának, amely mellett a szőlőhegyekről az apácák birtokrésze felé vezető út vezetett el.²⁴⁴ Ez a kúria talán azonos volt magával az eredeti kolostorépülettel. A későbbi kanonoki házsor a jelek szerint a templom nyugati oldalán, a mai Török utca helyén állott.²⁴⁵ A templomban a minden bizonnyal Szentháromság tiszteletére szentelt főoltáron kívül legalább két oltárról tudunk:

²⁴⁰ Szepesi kpt. mag. lt. Scrin. II. fasc. 7. nr. 29.

²⁴¹ Supka G.: i. m. 8—12. — Budapest Műemlékei II. 296—7.

²⁴² Zichy Oklevéltár, XII. 9—10. — AO. II. 598.

²⁴³ L. alább. A mészárszékek sorára: 1521: Prot. Bud. 585—6.

²⁴⁴ 1429: Dl. 12126.

²⁴⁵ A Frankel Leó út nem lehet, illetőleg csak annak egy kis szakasza, ez az út ugyanis akkor a Duna utca nevet viselte. (1516: Prot. Bud. 384—5.) A templom közelében kellett azonban lennie. A kanonoki sor észak-déli irányú volt: 1511-ben északon Mochmolnai Balázs, közepén Apari Gergely, délen Tholnai Menyhért kanonokok házát említik. (Prot. Bud. 48—9.)

a már említett Szent Kereszt-oltárról, és a Szent Katalin-oltárról, amelyhez egy Kalandos társulat is tartozott.²⁴⁶ A Szentháromság egyházhoz tartozó terület igazgatására tanulmányunk harmadik fejezetében visszatérünk.

4. A szigeti apácák birtokai

A IV. Béla által a Nyulak szigetén alapított apácakolostor az utolsó Árpádok alatt igen jelentős birtokadományokban részesült. Elmondottuk már, hogy Felhévizen megszerezték a királyi kúriát, és egyéb adományokat is nyertek. Különös azonban, hogy a XIII. században kapott javaiknak egy része többet nem szerepel az oklevelekben. Ez a hévízi hajósok esetében érthető, az apácák nyilván áttelepítették őket Jenőre. A magtalanul elhalt hévízi Teku házát ugyan a király az apácáknak adományozta, ez a ház azonban a jelek szerint azzal azonos, amelyet Kezu-i Simon vett meg Teku unokaöccsétől, Istvántól, és amely, mint láttuk a szépei prépostság birtokába jutott.²⁴⁷ Különös azonban, hogy bár 1277-ben a király három unciáfizető hévízi emberét adományozta az apácáknak, amely adományt még ugyanebben az évben a királyné is megerősített (az unciáfizetőket félfertőfizetőknek nevezve), sőt még két vinidator adományozásával is bővített,²⁴⁸ mégis amikor ugyanebben az évben, április 26-án kiegyeztek az apácák a keresztesekkel a birtokjog tárgyában, csak nyolc conditionarius telekről van szó. Bár az egyezségben a telkek volt és jelenlegi birtokosait is felsorolják, az ebben az évben adományozott személyek közül egyedül Chudur lehet azonos a királynéi oklevélben említett Chydurral, annak ellenére, hogy az egyezmény szerint Chudur kúriája jelenleg üres.²⁴⁹ Az is furcsa, hogy ez alkalommal két felhévizi királyi conditionarius kijelenti, hogy több conditionarius telek nincs Felhévizen. (Megjegyezzük, hogy e két személy közül csak az egyik neve szerepel a nyolc között.) Mi a helyzet akkor a többi, 1277-ben adományozottal? Talán az adományokban felsorolt többi személy igazolta szabadságát, vagy megszökött, és mivel személyüket adományozták, a használatukra adott föld nem jutott az apácák birtokába. Ugyanígy nincs szó a továbbiakban Erős fia Fekete Miklós comes hévízi palotájáról, amit az szintén az apácákra hagyott.²⁵⁰

Kétségtelen ugyanis, hogy a XIV. századtól kezdve az apácák csak az 1277-es egyezményben felsorolt nyolc kúriát és a királyi kúriát birtokolták,²⁵¹ ha nem számítjuk a vám és révjövedelmeket, továbbá a még ismertetendő malmokat és fürdőt.²⁵² Az 1277-es egyezményben és azt megerősítő 1347-es meg egyezésben biztosították maguknak a nyolc telek feletti földesúri és ítélkezési jogukat, a szentszéki bíraskodás kivételével. Dézsmamentességgel is rendelkeztek. Eredetileg itt élő népeik különféle szolgáltatásokkal terhelt conditionariusok voltak. Bár az 1277-ben említett félfertő-fizetőkre és vinidatorokra nincs több adatunk,²⁵³ fel kell tételeznünk, hogy a nyolc conditionarius-kúrián is ilyen népek éltek. A félfertő-fizetők nyilván csak pénzáradékkal tartozó, a hospesi állapotot megközelítő népek lehettek. A vinidatorok említése a Hévíz körüli nagy szőlőtermelést igazolja. Később kialakulván az egységes jobbágyság, az apácák népei a földesúri taxán vagy censuson kívül Szent Mihálykor, karácsonykor és húsvétkor fizetendő ajándékokra voltak még kötelezve.²⁵⁴

²⁴⁶ L. az előbbi j-ben i. 1511-es oklevelet. A Kalandos társaságokra l. *Feine H. E.* : i. m. 316, 374—5.

²⁴⁷ 1276. június 3.: *Bp. O.* I. 156—7. — 1286: *uo.* 225—7.

²⁴⁸ (1277) január 20.: *uo.* 163. — 1277. május 6.: *uo.* 164—5.

²⁴⁹ 1277. április 26.: *uo.* 163—4.

²⁵⁰ 1291: *uo.* 277—8. 1294: *uo.* 286. — (1295): *uo.* 289—90.

²⁵¹ 1347. március 14.: *MonStrig.* III. 622—4. — 1432. április 25.: *DI.* 12452.

²⁵² Kisebb földadományban részesülnek 1337-ben: hévízi palotájuk (a régi királyi kúria) mellett üres királynéi telket kapnak. *AO* III. 325.

²⁵³ Vinidatorokra l. *Lederer E.* : *Feudalizmus*, 169. skk.

²⁵⁴ L. a 251. j-ben idézett 1432-es oklevelet.

Földesúri jogaikban a legtöbb sérelem a keresztesek részéről érte őket. A tizedfizetéssel és földesúri adóval kapcsolatba vitáikról, amelyeket az említett két egyezségben zártak le, már szóltunk. A legtöbb ellentét a XV. század első felében volt köztük, amikor a cruciferatust már commendatorok kormányozták. 1429-ben Csetneki László a cruciferatus kormányzója elfogatta az apácák egyik jobbágyát, és csak akkor engedte el, amikor az átadta neki okleveleit. Ugyanakkor Jenőre is rátörtek a keresztesek jobbágyai és familiárisai.²⁵⁵ Csetneki még abban az évben megvámolta az apácák bortermését: a szőlőkből az apácák birtokrészébe szállított boroshordó felét kimerette, nyilván földesúri adó fejében.²⁵⁶ Mivel azonban az apácák és a keresztesek birtokai másutt is határosak voltak, nem tudjuk, hogy a köztük levő perek mind Hévízre vonatkoznak-e. 1431-ben és 1435-ben Csetneki foglalja el az apácák teljes hévízi birtokrészét.²⁵⁷ A vám és a rév körüli vitákról már szóltunk.

A budai polgársággal — a vám és révvitákon túl is — ugyancsak sok viszályuk volt az apácáknak.²⁵⁸ 1436-ban látszólag az apácák a kezdeményezők. Jobbágyaik meggyilkolják György deák altárnokmester és budai polgár familiarisait — hogy milyen okból, azt nem tudjuk —, és a választott bíróság, melynek több hévízi tagja volt, Hévízen ült össze. (Erre az oklevélre még visszatérünk.²⁵⁹) 1441-ben Bornemissza (Onwein) Péter vezetésével huszonöt budai és négy felhévízi polgár elpusztította az apácák egyik, fából és kőből épült házát, amely a budai Szent Péter-templomhoz vezető, Duna melletti városkapunál állt.²⁶⁰ Nyilvánvaló, hogy ez a vámszedéssel kapcsolatos vitákkal függött össze, hiszen a kapuknál volt az apácák vámjá. Igen kevés adatunk van az apácák és saját jobbágyaik vitáira. 1418-ban — felkérésre — Óbuda városa ítélik az apácák és egy Provinciarius Mátyás nevű hévízi lakos perében. Mátyás ugyanis az apácák egyik, budai városfal melletti házában lakott, de nem fizette a censust, a házat nem javította és nem engedelmeskedett az apácák hévízi bírójának. Az óbudai tanács nem hozott ítéletet, a döntést „fogott bírakra” bízta. A hévízi jobbágy Provinciarius a maga részéről két Buda-külvárosi lakost jelölt bírónak, míg a földesúr apácák az óbudai esküdtek közül választottak két bírót. Ez a bíró-jelölés érdekesen mutat rá a külvárosi lakosság és a hévízi jobbágyág összefonódására.²⁶¹

Az apácák itteni javaikat már kezdettől fogva Hévízen lakó officialis által igazgatták.²⁶² Hévízi birtokrészük önálló községet képezett, ugyanis nem tartozván a keresztesek iurisdictiója alá, függetlenek voltak a hévízi tanácstól is, és így saját bírójuk volt.²⁶³ Hévíz fejlődése szempontjából ez a kettősség, a két földesúr területének igazgatási különállása nem volt szerencsés. Nem alakulhatott ki egységes, esetleg mindkét földesúrral szemben egységes fellépésre kész mezővárosi polgárság, sőt a két földesúr lehetőség szerint egymás-
közi viszályainál jobbágyait is egymás ellen úszította. Az apácák részének területi elhelyeződéséről már szóltunk.

²⁵⁵ 1429. május 26.: Dl. 12071.

²⁵⁶ 1429. szeptember 23.: Dl. 12126.

²⁵⁷ 1431. július 31.: Dl. 12407. — 1435. július 15.: Dl. 12737.

²⁵⁸ L. a 254. j.

²⁵⁹ 1436. augusztus 8.: Dl. 12990.

²⁶⁰ 1442. május 27.: Dl. 13678.

²⁶¹ 1418. március 21.: Dl. 10680.

²⁶² L. a 249. j-ben idézett oklevelet.

²⁶³ L. a 261. j-ben idézett okl.: az apácák bírója: „in terris ipsarum commorantis”.

5. A Szentlélek-ispotály²⁶⁴

A régebbi irodalom két ispotályról emlékezik meg Hévízen: a Szentháromság-egyház mellett állóról és a Szentlélek-ispotályról. Reiszig Ede, bár jól látta, hogy a tatárjárás előtt még nem működött Hévízen a johannita-konvent, mégis biztosra vette, hogy a Szentháromság-egyházhoz már akkor ispotály tartozott.²⁶⁵ Somogyi azonban kimutatta, hogy Budán és Pesten egyetlen egy ispotályról sem tudjuk igazolni, hogy johannita kézen lett volna.²⁶⁶ Az állítólagos Szentháromság-ispotályról egyetlen egy oklevél sem tud. Különben is a johanniták nemcsak betegápolással foglalkoztak, és rajtuk kívül még több ispotályos rend működött. Hazánkban ezek között a Szentlélek-rend volt a legjelentősebb. Később az ispotályok gyakran polgári kézre jutottak, sőt teljesen polgári ispotályok is keletkeztek.²⁶⁷

A középkori budai és pesti ispotályok közül a Szentlélek-ispotály volt a legismertebb, ami Felhévízen állott, és a középkor végéig kimutathatóan a Szentlélek-rend igazgatása alá tartozott. Ezt Pásztor Lajos²⁶⁸ és Somogyi Zoltán²⁶⁹ már 1940, illetve 1941-ben bebizonyította. Különösen Somogyi munkáját kell kiemelnünk, aki nagyjából ma is helytálló módon részletesen meg is írta az ispotály történetét, és egyben egy hosszú jegyzetben részletesen megcáfolta az eddigi irodalomban begyökerezett elméletet, amely szerint Felhévízen két johannita-konvent működött, s az ispotályt johanniták kezelték volna.²⁷⁰ Különös, hogy Somogyiék helyes megállapításait Gárdonyi Albert nem vette figyelembe.²⁷¹

A Szentlélek-rendet Montpellier-ben alapították a XII. század végén, mint szegénygondozással és betegápolással foglalkozó laikus közösséget. 1204-ben pápai megerősítést nyert, 1252 előtt pedig ágostonos-johannita regula alapján átszervezték papi renddé. Valószínűleg azóta hívják őket is kereszteseknek. A rend központja a római S. Spirito in Sasia-ispotály volt, itt székelt a nagymester. Majdnem minden európai országban voltak házaik.²⁷² A budai rendházra az első adatunk 1330-ból van, amikor Buda város tanácsa előtt Ortolfus frater, a budai vár suburbiumában álló Szentlélek ispotályos ház mestere, és magyarországi generalis praeceptor az ispotály Nandur falusi üres földjét 100 ezüst márkáért eladta Kunclinus ispán budavári esküdtnak, amely összeget „in structuram et edificium ecclesie Sancti Spiritus” költötték el.²⁷³ Ez az adat csak a templom építkezésének idejét határozza meg, azonban az a tény, hogy a konventnek már ekkor eladható földje volt, azt igazolja, hogy az ispotályt már valamivel korábban alapították.²⁷⁴ Bizonyos támpontot nyújt Ortolf fraternek, a rendház magisterének neve (10. kép). A XIII. század elején alapított bécsi

²⁶⁴ Az ispotály szót azért használjuk a kórház helyett, mert a középkori ispotály nem teljesen kórház jellegű, hanem — a leprosoriumokat leszámítva — inkább szegényház. Persze a munkaképtelen szegények többnyire betegek, és ezért az ispotályokban valóban zömében ápolásra szoruló betegek éltek. Az ispotály célja azonban nem a gyógyítás volt, hiszen sem orvos, sem felcser nem tartózkodott itt. *Somogyi Z.*: A középkori Magyarország szegényügye, Budapest, 1941. (Palaestra Calasanciana 37.) 4—5.

²⁶⁵ *Reiszig E.*: A jeruzsálemi... i. m. II. 18.

²⁶⁶ *Somogyi Z.*: i. m. 26.

²⁶⁷ *Pásztor L.*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest, 1940. 50—3.

²⁶⁸ I. m. 53, 56.

²⁶⁹ I. m. 37—48: a Szentlélek-rend története, 39—41: a budai Szentlélek-ispotály története.

²⁷⁰ I. m. 26. o. 1. j.

²⁷¹ A hajdani Szent János-kórház Budán, Bud. Rég. XV. (1950), 566.

²⁷² *Somogyi Z.*: i. m. 37. skk. — *Lexikon für Theologie und Kirche* V. k. 1960. 492—3.

²⁷³ 1330. február 9.: *MonStrig.* III. k. 157—8.

²⁷⁴ *Gárdonyi A.*: A középkori Buda határai. 391. félreérti ezt az adatot. Szerinte a földet a hévízi kereszteslovagok (!) adják el.

10. Ortoif bécsi szentlélekrendi magister pecsétje.
Siegel von Ortoif, des Magisters
des Wiener Heiligen-Geist-Hospitals

Szentlélek-kórház mestere 1304—1331-ig Ortoif volt.²⁷⁶ Ugyanabban a rendben, egy időben, ugyanolyan beosztásban kevésbé valószínű, hogy két ugyanolyan nevű rendtag legyen, és mivel tudjuk, hogy a későbbi időkben a budai rendház, és vele együtt az egész magyar rendtartomány a bécsi rendháztól függött,²⁷⁶ úgy gondoljuk, hogy alapításától kezdve ez volt a helyzet. Ortoif ekkor egy személyben viselte a bécsi és budai magisterséget, és ilyenformán lehetett magyarországi generalis praeceptor. (Ez a rang soha többé nem kerül elő!) Az a tény, hogy Buda város tanácsa előtt, amely Buda külvárosában állónak mondja a hévízi ispotályt, adja el telkét, szintén elgondolkoztató. Nem volt-e az ispotály a budaiak kegyurasága alatt? Ez ellen szól, hogy az oklevél nem említi a város consensusát, amire pedig ez esetben szükség lehetett volna. A további birtokeladások sem említik a budai tanács hozzájárulását. 1346. november 24-én Chrasto frater, aki magát magister hospitalis *ordinis Sancti Spiritus* ad Calidas Aquas Budensesnek nevezi (11. kép), rendtársaival egy szentendrei malmot zálogosít el Töttös mesternek.²⁷⁷ Ugyancsak Chrasto magister, egész káptalanával (!) ugyancsak Töttösnek egy évvel később pazanduki földeket ad el.²⁷⁸ Mindkét oklevél a szentléleki ispotály saját kiadványa. Ez, a városi beleegyezés hiánya, és a Budán kívüli birtokok cáfolják a városi kegyuraságot. Anyaháza, a bécsi Szentlélek-ispotály sem volt városi kézen. Az osztrák herceg alapította a városi falakon kívül. A belőle kisarjadt városi ispotály, a Bürgerspital felett ugyan a polgárság gyakorolta a felügyeletet, azonban az már a XIII. század folyamán más ispotályos rend kezelésébe jutott.²⁷⁹ Ez tehát azt gyaníttatja velünk, hogy a budai ispotály is fejedelmi, jelen esetben királyi alapítás volt.

Ezt igazolja az ispotály elhelyezése is. Eddigi vizsgálódásainknál a topográfiai elhelyezést a szöveg megértése szempontjából a fejezetek végén tárgyaltuk, itt azonban ebből kell kiindulnunk. Az ispotálllyal okleveleink leggyakrabban a malomperekkel kapcsolatban emlékeznek meg. Ezek a malmok a mai (és akkori!) Malomtótól a mai Lukács és Császár fürdő irányába elfolyó meleg vizeket használták fel. Mivel a malmok helyrajzára visszatérünk, itt csak az ispotály elrendezésével kapcsolatban foglalkozunk ezekkel az oklevelekkel. Az ispotálllyal kapcsolatban először 1339. december 13-án említenek egy malmot, amely a

²⁷⁶ *Geschichte der Stadt Wien* (hsgg. v. Alterthumsverein zu Wien) II/2. k. Wien, 1905. 939. o. 7. j. — Megjegyezzük, hogy Ortoif egyik késői bécsi utóda, aki alá a magyar rendtartomány is tartozik, szintén használja a praeceptor címet. Nyási-féle form. k. 274. a.

²⁷⁶ Nagy I.: Római magyar regesták. MTT. IV (1957) Pest 238. — *Somogyi*: i. m. 46—7.

²⁷⁷ Dl. 3865. — *Bártfai Szabó L.*: Pest megye 296. sz. a szöveg világos szavai ellenére a felhévízi keresztes (johannita) konventtel azonosítja!

²⁷⁸ 1347. április 5.: *Zichy O.*: XII. k. 24.

²⁷⁹ *Gesch. d. St. Wien*, I. k. Wien, 1897. 475—7. — II/2. k. 936—9.

11. A felhézvi Szentlélek-konvent 1346. évi oklevele.
Urkunde des Heiligen-Geist-Konvents von Felhéziv aus dem Jahre 1346

meleg vizek felső végénél, keletkezésénél áll, és amit Hévízfőnek neveznek. A malomhely királyi tulajdon, Szentjakabfalvához tartozik, és *citra ecclesiam Sancti Spiritus*, azaz a Szentlélek-templomon innen áll.²⁸⁰ 1349. július 19-én is említenek hévízfőnél álló malmot, *in vicinitate fratrum cruciferorum ecclesie Sancti Spiritus*. A malom felső vége „*in capite ipsius calide aque a parte ecclesie Sancti Spiritus*” áll.²⁸¹ 1335. július 4-én a malomrész „*a parte et in vicinitate fratrum cruciferorum Sancti Spiritus*” van.²⁸² A további oklevelek a XIV. században a malmoknak a Szentlélek-templomhoz való viszonyát az *a parte*,²⁸³ *prope*,²⁸⁴ *in vicinitate*,²⁸⁵ *circa*²⁸⁶ szavakkal fejezik ki. Ugyanezek az oklevelek a malmokat többnyire egyszerűen „Buda” helynévvel lokalizálják.²⁸⁷ A XV. században hasonló a helyzet. Egy 1438. március 27-i oklevélben elpusztult malmok helyét „*a superiori parte earundem Calidarum aquarum a parte videlicet ecclesie seu domus hospitalis Sancti Spiritus*” adják meg.²⁸⁸ Újból van adatunk, amely a malmokat az ispotály közelében (*prope*) helyezi el.²⁸⁹ Egy 1459. június 7-i oklevélben azt olvassuk, hogy az óbudai apácák elfoglalták az ispotály malmát „*iuxta vineam eorum prope eandem domum hospitalem*”.²⁹⁰ Egy 1494. szeptember 12-én kelt oklevél szerint az ispotály egyik hidegforrása „*in luminascentiis dicti hospitalis Sancti Spiritus*” tör elő.²⁹¹ 1510. március 19-én Perényi Imre nádor a Malomtő helyét a Szentlélek-ispotály alatt jelöli meg. („*Receptaculum illud aquarum calidarum seu lacus ille in Superioribus calidis aquis Budensibus infra scilicet hospitem ecclesiam Sancti Spiritus*.”)²⁹² 1511. március 19-én ugyanez a nádor azt írja, hogy a Malomtő gátja az ispotály kertje alatt van: „*infra ortum hospitalis Sancti Spiritus ac penes*

²⁸⁰ Fejér G.: VIII/4. 369—72.

²⁸¹ Dl. 3926, 4476.

²⁸² AO. VI. k. 354—5.

²⁸³ 1361. szept. 13.: Dl. 5080.

²⁸⁴ 1364: Dl. 5289, — 1367. március 17.: Dl. 5366, — március 24.: Fejér G.: IX/4. 110—1, — 1376: Dl. 6370 stb.

²⁸⁵ 1365. március 21.: Dl. 5385.

²⁸⁶ 1390: Dl. 7564.

²⁸⁷ 1364: Dl. 5289, — 1367: Dl. 5366. stb.

²⁸⁸ Dl. 13164.

²⁸⁹ Dl. 13441. (1439) — 1452: Dl. 14517, stb.

²⁹⁰ Dl. 15366.

²⁹¹ Dl. 20213.

²⁹² Dl. 26131.

repleturam sive aggerem cuiusdam piscine sive lacus aquam calidam in se continentem”.²⁹³ Ezekhez az adatokhoz két irodalmi utalást fűzhetünk: Oláh Miklós a Szentlélek-ispotályt oda helyezi „in quo thermae salubres erumpunt”,²⁹⁴ Wernher György viszont úgy tudja, hogy a hévizi fürdők egy részét kórháziaknak nevezik a közeli ispotályról.²⁹⁵ Ezen adatok alapján nagyjából pontosan meg tudjuk határozni az ispotály helyét. Az adatok egybehangzóan a hévízfőnél, a Malomtó felett, ott, ahol a meleg vizek előtörnek, helyezik el. Ezek szerint csak a Malomtó oldalában épülhetett fel, részben a hegyoldalra támaszkodva. Közvetlenül a tó felett nem lehetett, mert itt nagyon meredek a hegyoldal. Valószínűleg a tó és az ispotály között terült el szőlőjük, illetve kertjük.²⁹⁶ Bár a malmokat (és az ispotályt is) gyakran Buda város területére helyezik, az a tény, hogy első helyrajzi adatunk a szomszédos malmot királyinak, és a szentjakabfalvai királyi birtokhoz tartozónak mondja, azt jelentheti csak, hogy az ispotály maga is királyi területen épült, feltehetően királyi alapításként.

Az ispotály azonban igen korán, legkésőbb a XV. század elején Buda város kegyurasága alá került. Európa-szerte ez volt a fejlődés útja. Igaz, az ispotályokat a felebaráti szeretet gyakorlására kezdetben az egyházak alapították, és egyházas jellegüket akkor is megtartották, ha maga az alapító világi volt. Az ispotályokban működő szerzetesrendek, vagy esetleg világi papok is, igen magasfokú egyházi exemptióval rendelkeztek. Az ispotály papja olykor plébánosi jogkört is kapott.²⁹⁷ A városi ispotályok fejlődését elősegítette, hogy tekintélyes birtokaik voltak, különösen malmok terén.²⁹⁸ Nálunk is hasonló volt a helyzet.²⁹⁹ E vagyon ellenőrzésének igénye, de más egészségügyi és szociális szempontok is lassan, Európa-szerte arra bírták a polgárságot, hogy átvegye az ispotályok irányítását.³⁰⁰ Elsősorban a gazdasági ügyekben; továbbá gyakorolták a kegyúri jogot, beleszóltak az ispotály egyházi vezetőknek kijelölésébe, sőt gyakran teljesen szekularizálták.³⁰¹ Mindez véleményünk szerint nemcsak a vagyon irányításával függött össze. Persze ez sem volt lényegtelen, hiszen az ispotály felügyeletével megbízott patricius saját vagyonát növelhette. Komolyabb indítéknak érezzük az egészségügyi szempontokat (epidémiák esetén a betegek elkülönítése) valamint a szociális megfontolásokat, amelyek kívánatossá tették az ispotály feletti felügyelet megszerzését. A többnyire a város falain kívül elhelyezett ispotályok³⁰² betegek és munkanélküliek gyülekezetei voltak. A városi patriciátus számára állandó veszélyt jelenthettek ezek az összetömörített munkanélküliek. A Szentlélekrendi ispotályok a római rendfőnöktől függtek és nem tartoztak a városi plébános ellenőrzése alá. Ez is sértette a tanács érdekeit, mivel a plébános a város kegyurasága alá tartozott. Talán nem véletlen, hogy a XVI. század elején a bécsi rendház magistere, a páduai származású Filippo Torreano, aki egyben a magyar rendtartomány felettese is volt, prédikációiban Luthert megelőzve harcolt a búcsú és kép-

²⁹³ Dl. 22131. (vö. Dl. 22136, 22132 stb.)

²⁹⁴ *Olahus, N.* : Hungaria-Attila. Caput V. (*Eperjessy—Fuhász-féle* kiadás, Budapest, 1938. 10.)

²⁹⁵ *Wernher, G.* : De admirandis Hungariae aquis hypomnematium. (*Schwandtner* : *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. I. k. 1746.) 848—9.

²⁹⁶ *Zolnay L.* egy kézirat tanulmányában foglalkozik az ispotály helyével. Megcáfolja azokat az irodalomban több helyen található feltevéseket, melyek szerint a Szentlélek-ispotály Óbuda felett lett volna. (Ezt azonban már *Gárdonyi A.* is helyesen látta: Óbuda és környéke, 583.) Zolnay szerint az ispotály mai Lukács-fürdő helyén állott Császármalommal lenne azonos. Ez a feltevés azonban ellentétben áll okleveles adatainkkal.

²⁹⁷ *Feine H. E.* : i. m. 372. — *Plöchl W.* : i. m. II. k. 154.

²⁹⁸ *Gesch. d. St. Wien*, II/2. k. 691. — A Wien és Schwechat folyókon álló malmok zöme a bécsi ispotályok birtokában volt.

²⁹⁹ A Szentlélek-ispotály malma Pazandukon volt: *Gárdonyi A.* : Óbuda és környéke, 584. — a magyarországi ispotályok birtokaira l. *Pásztor L.* : i. m. 58. skk.

³⁰⁰ *Pásztor L.* : i. m. 51. skk. — *Somogyi Z.* : i. m. 64. — *Feine H. E.* : i. m. 372.

³⁰¹ Számos adatot gyűjtött erre *Pásztor L.* és *Somogyi Z.* : i. m.

³⁰² *Planitz H.* : i. m. 243.

tisztelet ellen, úgyhogy 1510-ben a bécsi theológiai fakultás elé idézték. Bár végül visszavonni kényszerült eretnek tanait, később mégis felmentették állásától. Torreano, aki teológiai doktor, pápai paenitentarius, a rendfőnök vikáriusa, és a német, magyar és lengyel rendtartományok visitatora volt, nem valószínű, hogy a rend általános szellemével ellentétes nézeteiket hirdettet volna. (A bécsi fakultással való első összeütközése idején épp rendi funkciói alapján vonta ki magát a támadások alól. Megjegyezzük, hogy a bécsi rendház nem tartozott az ottani városi tanács felügyelete alá!³⁰³)

Az ispotályok vagyoni viszonyai adtak a városoknak indokot arra, hogy beavatkozzanak belső életükbe. Az ispotályos rendek zöme — és így a Szentlélek-rend is — eredetileg laikus közösségek voltak, amelynek tagjai egyaránt lehettek férfiak és nők, csak vállalniuk kellett a szegénygondozás és ápolás feladatait. Rendházaikban csak egy vagy két pap lehetett az egyházi teendők ellátására, azonban ezek nem avatkozhattak be az ispotály anyagi ügyeibe. Később egyre inkább az egyházi funkcióban lévők léptek előtérbe, és így eredeti feladatkörükkel kevésbé törődtek.³⁰⁴ Az ápolási feladatokat, a felebaráti szeretet gyakorlását eredetileg önként vállaló laikusok helyett egyre inkább olyan személyek léptek be a rendbe, akik a javadalmakat kívánták élvezni. Tudunk gazdag emberekről is, akik ispotályba költöztek.³⁰⁵ Az ispotályok hanyatlása már a XIV. században elkezdődött. A bécsi Szentlélek-ispotály például 1345-ben teljesen eladósodott, úgyhogy az osztrák hercegnek, mint kegyúrának kellett közbelépnie. Ekkor az ispotályban három pap és két laikus élt.³⁰⁶ Ugyanebben az időben — szinte alapítása után közvetlenül — következett be a felhévizi ispotály hanyatlása. Az ispotályra vonatkozó első három adatunk már birtok elidegenítéseikről maradt fenn. Valószínűleg ez az anyagi romlás bírta rá és főleg adott módot a városi tanácsban ülő patriociusoknak az ispotály gazdasági ügyeinek kézbevitelére.

A XV. század közepétől, ha a Szentlélek-ispotály nevében eljárnak, nem említik már a konventet, hanem magát az ispotályt, vagy a szegényeket, vagy pedig a városi tanácsot. Somogyi ebből arra következtetett, hogy a konvent már megszűnt, az ispotály mestere már többnyire nem a rend tagja, lényegében pedig a városi megbízott, a gondnok irányítja.³⁰⁷ Ugyancsak Somogyi tisztázta a magyar ispotályok városi irányításának módját is. Három tagolódást találunk: felsőfokon a városi önkormányzat hordozója a tanács, legalul az ispotály mestere mint a tényleges vezető, a kettő között az összekötő kapocs, és a tanács megbízottja a gondnok. E két utóbbi azonban gyakran azonos személy.³⁰⁸ Valóban, Budán is a tanács a legfelsőbb irányító, akinek megbízottja egy előkelő polgár mint gondnok, és alárendeltjük az ispotály egyházi vezetője. Somogyi fenti, Budával kapcsolatos megállapításai azonban nem egészen helyesek. Az ispotályra vonatkozó oklevelek ugyanis a megnevezésekben nem elég következetesek: különböző funkciót neveznek olykor azonos névvel. 1417-ben még Herricus frater keresztes, tehát kétségkívül rendtag képviseli az ispotályt.³⁰⁹ 1449. november 9-én Bertalan papot említik az ispotály rektoraként,³¹⁰ aki ugyanezzel a megnevezéssel egy 1452. március 6-i oklevélben is szerepel, vele együtt azonban egy György nevű procurator eiusdem ecclesie.³¹¹ Véleményünk szerint ez a György a városi tanács képviselője, annál is inkább, mert néhány nappal előbb 1452. február 23-án említenek egy „Georgius Hainburgii dictus rector hospitalis ecclesie Sancti Spiritus”-t,³¹² pedig ekkor még Bertalan a rektor!

³⁰³ *Gesch. d. St. Wien*, II/2. k. 935.

³⁰⁴ *Somogyi Z.*: i. m. 38, 64.

³⁰⁵ *Pásztor L.*: i. m. 50—1.

³⁰⁶ *Gesch. d. St. Wien*, II/2. k. 938.

³⁰⁷ *Somogyi Z.*: i. m. 40—1.

³⁰⁸ *I. m.* 68—70.

³⁰⁹ 1417. április 27.: DI. 10563, Vö.: 1417. július 9.: DI. 10588.

³¹⁰ DI. 14310.

³¹¹ DI. 14533.

³¹² DI. 14517.

A következő egyházi rektor Benedek pap, 1452. október 6-án és 1454. január 9-én említik.³¹³ 1475. március 3-án Theys Mátyás budai polgár,³¹⁴ 1483. július 31-én és 1484. január 14-én Jakab deák³¹⁵ viseli az ispotály rektora címét, ők nyilvánvalóan a város által behelyezett gondnokok. 1494. szeptember 12-én az ispotály rektora Ewthwes Mátyás budai polgár, 1515-ben pedig egy tanúkihallgatás alkalmával Harber János budai bíró azt vallja, hogy atyja az ispotály provizora, azaz gondnoka volt.³¹⁶ Somogyi az Eötvös-féle adatot használta fel az intézmény teljesen világi kézre jutásának bizonyítására, mert nem tudta, hogy Eötvös másik neve Harber volt, és így az 1515-ös adat is reá vonatkozik. Eötvös fia volt az említett Harber János, kinek vallomása világosan mutatja, hogy az 1494-ben Eötvössel kapcsolatban említett rektorság alatt a provizorátust, az ispotály gazdasági, nem pedig tényleges vezetését értették. Rektornak neveztek tehát egyaránt az ispotály egyházi fejét, és a tanácsi — Somogyi szavaival élve — gondnokot. Ugyanezt mutatta már Hainburgi kettős említése is. Az ispotály következő ismert nevű vezetője ismét egyházi személy, és pedig kimutathatóan a rend tagja. Esztergomi Jánosnak hívják, 1515-ben az ispotály plébánosának (!), 1516-ban rektorának nevezik, de nem mondják meg, hogy rendtag is. Egy keltezetlen oklevélben végül a következő néven említik: „venerabili domino Johanni de Strigonio, professo ordinis Sancti Spiritus, priori domus et hospitalis in Superioribus Calidis Aquis Budensibus”.³¹⁷ Tehát valóban még a Szentlélek-rend működik Hévízen, és az ispotály egyházi rektora a rendház priorja.

A XVI. század elején a már említett Filippo Torreano bécsi házfőnök megpróbálta a rend újjászervezését. Bár minden egyes rendház priorját a római nagymester nevezte ki, Magyarországon ez a kinevezési jog ekkor már a kegyuraságot gyakorló városi tanács által választott prior megerősítésére szorítkozott.³¹⁸ Számos ispotálya volt azonban még a rendnek Magyarországon, amelyek felett a felhívizi gyakorolta a felügyeletet.³¹⁹ Torreano a rend anyagi ügyeit akarta rendbehozni a felhívizi prior segítségével, és ez által nyilván a városi gyámkodástól is szabadulni szeretett volna. Mindez persze a bécsi rendháznak is jól jött volna.³²⁰ Torreano abból indult ki, hogy rendje római anyaháza, a S. Spirito in Sassia konfraternitást létesített, amelybe a világ minden részéből léptek be ájtatos hívek, és fizették a belépési díjat.³²¹ A bécsi házfőnök most engedélyt eszközölt ki Esztergomi János felhívizi priornak „elemosinas colligendi, confraternitates instituendi, fratres inscribendi, eisque litteras fraternitatis tradendi, indulgentias... publicandi”.³²² A búcsúk ellen prédikáló Torreano persze saját kolostora javára maga is igénybe vette ezt a bevételi forrást! Érdekes bizonyítékunk van arra vonatkozóan, hogy Esztergomi János valóban élt is ezzel az engedéllyel. A budai vár ásatásánál előkerült egy elég gyenge kivitelű monoru alakú vörösréz pecsét-

³¹³ *Békefi R.*: A pilisi apátság története 1184—1541. Pécs, 1891. 414. — Az utóbbi adatról ugyan Benedeket mint „rector hospitalis beate Elizabeth vidue de superioribus calidis aquis Budensibus”-t említik (*Zichy O.*: IX. k. 420. jegyzetben), de a Szenterszébet-ispotály Alhévizen volt. Vagy az ispotály titulusában, vagy helyében tévedett a jegyző, mivel ekkor a Szentlélek-ispotály rektora valóban Benedek, az adat csak rá vonatkozhat.

³¹⁴ Esztergomi kpt. mag. lt. Lad. 67. fasc. 7. nr. 3.

³¹⁵ Dl. 18841, 18905.

³¹⁶ Dl. 20213. Megjegyezzük, hogy *B. Szabó L.*: Pest megye i. m. 1182. sz. félreérti a szöveget. — 1515. szept. 24.: *B. Szabó L.*: i. m. 1376. Harber, más néven Eötvös Mátyás budai bíróra l. *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet a XV. sz. második felében. TBM. XII (1957) 48. o. 169. j. — *Uő.*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Bud. Rég. XIX (1959) 104.

³¹⁷ 1515: *B. Szabó L.*: 1376. sz. — 1516: *uo.* 1382. sz. — Ol. Ft. Nyási-féle form. kv. 274. a.

³¹⁸ *Somogyi Z.*: i. m. 43—4, nagyszebeni és marosvásárhelyi példa.

³¹⁹ Felsorolva *Pásztor Z.*: i. m. 53.

³²⁰ A magyar prioratusok ugyanis adót fizettek a bécsi rendháznak, *Nagy I.*: i. m. 237—8.

³²¹ A konfraternitás történetére: *A római Szentlélek-társulat anyakönyve. 1446—1523.* (Monumenta Vaticana I/5. k.) Budapest, 1889. XVII. skk.

³²² Ol. Ft. Nyási-féle form. kv. 274. a.

12. A budai ásátásoknál előkerült
Szentlélekrendi pecsétnyomó (előlnézet).
Das bei den Ausgrabungen in Buda
zum Vorschein gekommene Siegel
des Heiligen-Geist-Ordens (vorderansicht)

13. A Szentlélek-rendi pecsétnyomó lenyomata.
Abdruck des Siegels
des Heiligen-Geist-Ordens

nyomó,³²³ amelyen a kettőskereszt, a Szentlélek-rend jelképe látható,³²⁴ körirata: S Sancti Spiritus de Vrbe (12—13. kép). Urbsnak csak Rómát nevezték ebben az időben, viszont a római ispotály pecsétnyomója nem vesztetett el Budán, és különben is bizonyára sokkal díszesebb kivitelű volt. Nyilván ezzel a pecséttel erősítette meg Esztergomi János a konfraternitásba való felvételt igazoló okleveleit.

Mohács után úgy látszik eltűnik a Szentlélek-rend Hévízről, és János király érvényesíteni próbálta kegyúri jogait. Először az 1520-as évek végén Athinai Márton királyi titkár és fehérvári érkanonoknak adományozta az ispotály rektori címét, tehát javadalmát, nyilván commenda-ként.³²⁵ Később azonban nagyarányú ispotály-építkezésekbe kezdett, amelyek befejezését még a Habsburgokkal való béketárgyalások alkalmával is kikötötte magának. Igaz, hogy itt a prépostság területén építendő ispotályról szól, de lehet, hogy csak a helymeghatározás pontatlan.³²⁶

6. A hévízi malmok és fürdők

A Józsefhegy és a Duna közti területen, ott ahol ma a Lukács- és a Császárfürdő áll, található Budapest egyik legjelentősebb melegvízű forrásokcsoportja. Nemcsak a hegy oldalában, a Malomtóban találunk forrásokat, hanem a mai fürdők területén is. A források különböző hőfokúak, találunk meleg és hidegvízű forrást egyaránt.³²⁷ A melegvízforrások (s talán kevésbé az ősmagyarok „víztisztelete”)³²⁸ következtében már a korai időkben vonzódott ide az ember. Láttuk, hogy ide települt a Szentlélek-ispotály, és malmokat, továbbá fürdőket létesítettek itt. Legkorábban a malmok mutathatók ki. A vízimalmokat már a római korban ismerték.³²⁹ Csehországba és Baltikumba a XII. században jutott el, hazánkban szintén a XII. század közepétől mutatható ki, sőt a XIII. század elején már kallómalmok is találhatóak

³²³ BTM. 51. 2132. lt. sz.

³²⁴ Lind K.: Blätter für ältere Sphragistik, Wien, 1878. 4. t. 3. sz.

³²⁵ A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára, II. Bp. 1939. 431—2.

³²⁶ 1536 elején János király követei által előterjesztett békeponatok között. Magyar Tört. Emlékek, I /1. k. Magyar Tört. okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból (I. k.) Pest, 1857. 332.

³²⁷ Liber E.: Budapest-fürdőváros kialakulása, I. k. Budapest, 1934. (Statistikai Közlemények, 74/1. k.) 86—7. — Horusitzky H.: i. m. 166—70. — Ezt már Wernher is tudta: i. m. 848—9.

³²⁸ Liber: i. m. I. 206.

³²⁹ Feldhaus, F. M.: Die Technik der Antike und des Mittelalters. Potsdam, 1931. 162, 214, 223. — Bloch, M.: Avenement et conquêtes du moulin à eau, Annales d'histoire économique et sociale. VII. 1935. 538. skk.

Magyarországon.³³⁰ A hévízi melegvízforrásoknál már a XIII. századtól működtek a malmok. Véleményünk szerint a Malomtónak már ekkor meg kellett lennie, bár okleveleinkben csak a XVI. század elején tűnik fel. Ismeretes, hogy amidőn a múlt században három ízben lecsapolták a tó vizét, ez mindannyiszor a melegvízforrások vízének részleges eltűnését vonta magával.³³¹ A tó vízének ez a hidrosztatikai szabályozó ereje a malmok működéséhez nélkülözhetetlen volt. A tó segítségével nagyobb vízhozam elérése, és így több malom működtetése vált lehetővé. A Malomtavat a Józsefhegy lábánál kitérő források körül épített gáttal létesítették. Különösen jól mutatja ezt az 1686-os Fontana-féle metszet (14. kép), ahol látszik a három gátfal, a keleti gátfalnál pedig két vízlevezető nyílás. A tó keleti és déli gátfalát egy 1807-es térkép is mutatja.³³² A keleti gátfalon a két zsilipnyílás nemcsak a Fontana-metszeten, hanem egy 1798-as térképen is látszik.³³³ Ugyanezen a térképen a hatalmas Császármalom épületén kívül még négy kisebb-nagyobb kallómalom alaprajza van feltüntetve (15. kép). Jól látható, hogy a malmok nemcsak a Malomtó lefolyásából nyerték a vizet, hanem a többi forrásból is.

Ezek a topográfiai adottságok megvoltak a középkorban is. Az első malomra vonatkozó adatunk egy 1276-os oklevélben maradt fenn: a pápa többek közt megerősíti a Nyulak szigeti apácák malombirtokát Hévízen.³³⁴ Egy Gárdonyi által 1279-re datált keltezetlen oklevél szerint a párbajban elhalt (Kurszán nembeli) Uza fia Péter malma szállott Hévízen az apácákra.³³⁵ A két oklevélben említett malom-adatok valószínűleg nem két, hanem egy malomra vonatkoznak, melyet ezek szerint Uza fia Péter 1276 előtt adott az apácáknak, ugyanis amikor 1288. június 5-én IV. László visszadja a kolostor elkobzott javait, csak egy malomról emlékezik meg.³³⁶

A következő adatunk egy Hévízfő nevű malomra vonatkozik. Eredetileg üres malomhely volt ez Hévízfő (a Malomtó kifolyása véleményünk szerint), és a Duna közti többi malom között, és Szentjakabfalvához tartozott. Károly király Weidner fia Miklós és Ulving budavári patriciusoknak, továbbá Kunc fia Renald Buda-külvárosi malomépitőnek adományozta, illetve helyesebben örökbérbe adta. Ők a jelek szerint olyan malmot építettek, amely két kerékkel dolgozott, és azonos helyen, de mégis két külön épületben helyezték el őket. A felső épület a Stainmul nevet kapta, Weidner fia Miklós és Ulving közösen birtokolta, az alsó Renald kezére jutott. 1337-ben Weidner fia Miklós fiai, Hannus és Domonkos saját részüket eladták 220 márka ezüstért Loránd ispán budai esküdtnak. 1337 és 1339 között azután Drugeth Vilmos nádor mindkét malmot lefoglaltatta, és mint királyi malmokat az óbudai várhoz csatolta, ugyanis a tulajdonosok elmulasztották a királyi adományt újabb királyi pecséttel megerősíttetni. Az uralkodó azonban Lorándnak engedményt tett: a saját félmalom (tulajdonképpen csak negyedmalom) részét meghagyta nála a 220 márka fejében zálogbirtokként azzal, hogy évente Szentjakabfalvának fél forint bért köteles fizetni.³³⁷ Később az egész malom, mind a felső teljes malom, mind az alsó Renald-féle része az óbudai apácák birtokába került.³³⁸ Az óbudai várhoz tartozott még egy malom Hévízen, amelynek helyét

³³⁰ Bloch M.: i. m. 540. — Váczy P.: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 92 (1958) 278.

³³¹ Horusitzky H.: i. h.

³³² Ol. Kam. lt. Dep. Civitatense, 1803. 13/75.

³³³ Ol. Kam. lt. Aedil. 1797. fons 9. pos. 151. — A térképre Bogdán István levéltáros hívta fel a figyelmünket, akinek ez úton is hálás köszönetet mondunk.

³³⁴ Bp. O. I. 152.

³³⁵ Uo. 181.

³³⁶ Uo. 241—2. Vö. 1289: uo. 246. Itt malmokról beszél, de a szövegből okvetlenül nem következik, hogy ezek mind Hévízen lettek volna.

³³⁷ 1337. december 12.: Dl. 3110. — 1339. december 13.: Fejér G.: VIII/4. 369—72.

³³⁸ Loránd részét 1367. március 17-én Lajos az apácáknak adományozta (Dl. 5366), akik néhány nap múlva, március 24-én kifizették Lorándnak a zálogösszeget (Buda város oklevele), és erre Loránd átadta a malmot. (Fejér G.: IX/4. 110—1.) — Ulving része ügyében hosszas pereskedés indult, végül

szintén a Szentlélek-ispotály közelébe helyezik, és ami egyes adatok szerint két malom között, más adatok szerint a Duna közelében és a szigeti apácák fürdője mellett állott. Ezt, mint malomhelyet adományozta Erzsébet királyné 1364-ben évi három garleta búza bérfizetés kötelezettsége mellett Kósa óbudai polgárnak, aki felépítette ott a malmot, melyet örökösiei 1430-ig birtokoltak, amikor is eladták az óbudai apácáknak.³³⁹ A vár tulajdonjoga valószínűleg továbbra is fennmarad, de nem tudjuk, hogy ez-e a későbbi királyi malom. A másik kétrészes malmot Zsigmond lefoglaltatta, és helyette évi 32 garleta búzát rendelt adatni az apácáknak, és mivel ezt nem tartották be, 1416-ban utasította Nassis-i Zuborius Fejér megyei ispánt ennek kifizetésére.³⁴⁰

Minden jel szerint a XV. század közepére ezek a malmok elpusztultak, és ezért a király cserébe három másik malmot (vagy inkább malomhelyet?) adott az apácáknak. Ország Mihály kincstartó Zsigmond uralkodása végén azonban ezeket is elfoglaltatta egy Szász Miklós nevű familiarisa által. Albert király ugyan elrendelte visszaadatásukat, azonban időközben Szász az egyiket, mely egy kőhíd mellett állott, olasz Antal budai üvegyártónak adta át. A továbbiakban többrendbéli iktatás és visszaiktatás után az óbudaiak átengedték a malmot az üvegyártónak, aki bérfizetésre kötelezte magát az apácák irányában.³⁴¹ Az óbudai apácák igényt tartottak többi malomhelyeikre is, ugyanis 1439. szeptember 29-én eltiltják a királyt és a királynét, hogy Zenthi Miklósnak malomhelyet adományozzon.³⁴² 1452. január 30-án Hunyadi kormányzó parancslevelével iktattatják be magukat egy Szentlélek-templom melletti malomhely birtokába (meg is jelenik az iktatásnál az ispotály képviselőjeként Hainburgi György rektor).³⁴³ Valószínűleg ez a malomhely azonos azzal, amit később a Szentlélek-ispotály is magának követel, és ahol 1459-ben az óbudai apácák malmot építenek.³⁴⁴ A jelek tehát arra mutatnak, hogy a malmok zöme elpusztult, és most a régi malomhelyeken új malmokat építenek. A szigeti apácák malmára 1442. június 21-éről van adatunk, amikor Groblak Miklós budai péknek adják bérbe. A bérösszeg hét garleta liszté örölt tiszta búza és négy circulus. A bérlő köteles a malmot saját költségén jó karban tartani, kivéve a malomkövet, amelynek költsége az apácákat terheli.^{344a}

A XV. század vége felé újból megsokszorozódnak a malmokra vonatkozó adataink. Ekkor tűnik fel először az óbudai káptalan malma, amelyről eddig nem hallottunk. 1481. április 1-én a budai káptalan tiltakozik az ellen, hogy a király malmukat, amely felülről az óbudai vár, alulról a szigeti apácák malmaival szomszédos, elfoglaltatta néhai Pyber Benedek budavári udvarbíró által, és először artifices purgatorum armorum helyezett el, később

Buda városa (a bíró Loránd volt, és az egyik esküdt Ulving veje és örököse Miklós) malomrészét a király és királynénak ítélte oda. (Dl. 3926.) Lajos király 1355. június 26-án anyjának adja (Dl. 4476), aki először apácarokonainak, majd az óbudai apácakolostornak hagyja. (1355: *AO*. VI. 354–5, 1361: Dl. 5080, 1365: Dl. 5385.) — A Rénald-féle malomrész az óbudai vár tartozéka lett, ezt azonban Erzsébet királyné 1373. febr. 22-én szintén az óbudai apácáknak adta. (Dl. 6096, 6097.) Ekkor kő épülete volt, és az apácák másik malma mellett állónak mondják.

³³⁹ 1364: Dl. 5289, — 1376: Kósa fia Petermané, Dl. 6370. — 1379: Dl. 6625. — 1380: Dl. 6755. — 1390: Peterman volt óbudai bíró, Dl. 7564. — 1420-ban Jakab deák és felesége, Peterman leánya Klára elzalogosítják a malmot az óbudai apácáknak, Dl. 10956, akik 1421-ben helyettük fizetik már a bért az óbudai várnak, Dl. 11030, — és végül 1430. szeptember 27-én 800 ft-ért megveszik a Peterman örökösöktől, Dl. 12327. — 1430. október 9-én iktatják be őket, Dl. 12325.

³⁴⁰ 1416. április 30. Calais: Dl. 10456.

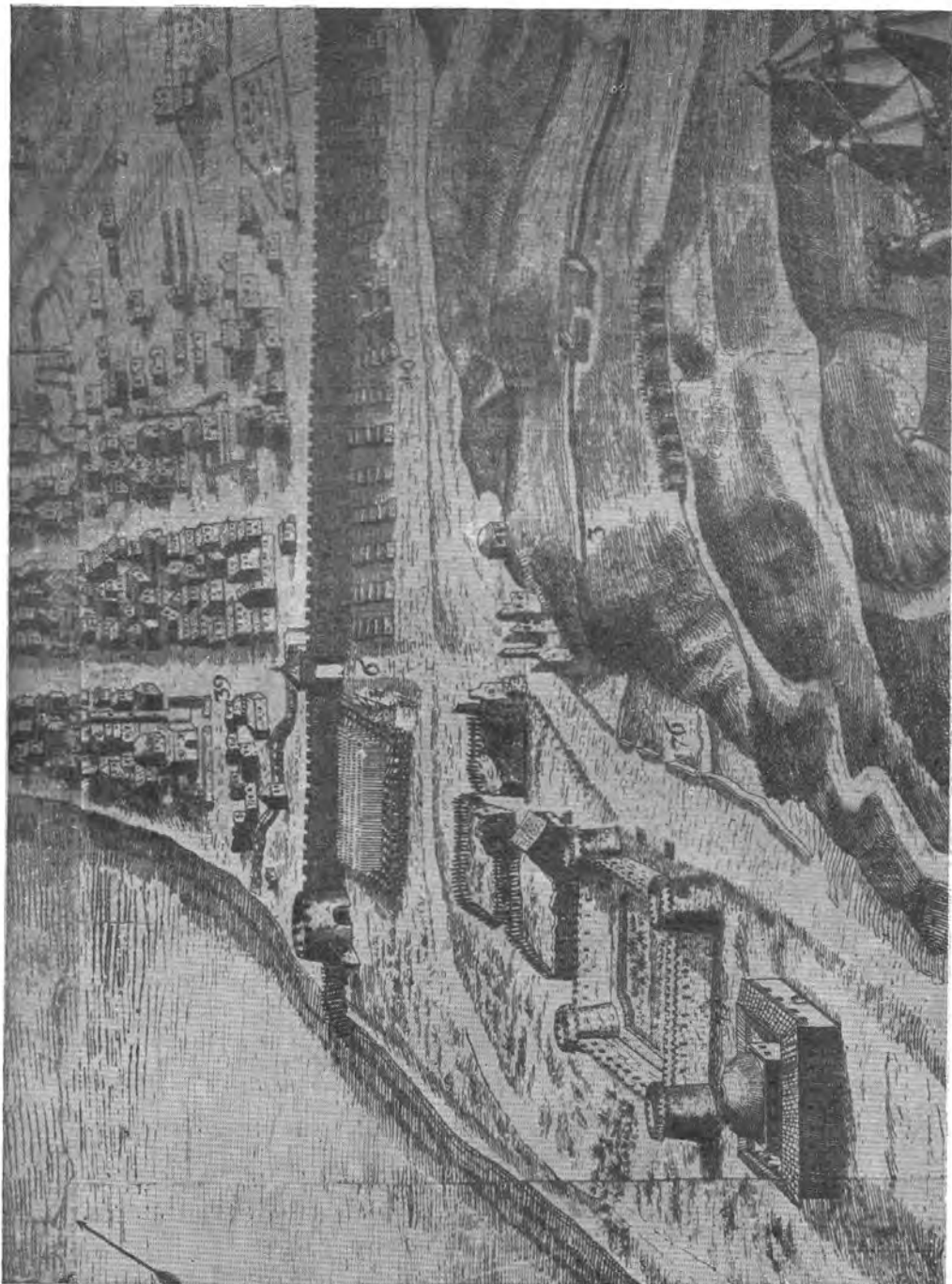
³⁴¹ 1438. március 27.: Dl. 13164. — április 24.: Dl. 13179. — május 5.: Dl. 13188. — június 24.: Dl. 13207. — 1439. január 31.: Dl. 13299. Úgy látszik, hogy ez csak malomhely lehetett, mert az üvegyártó felépítési kötelezettséget vállalt. A bérösszeg túl alacsony: 5 arany ft.

³⁴² Dl. 13441.

³⁴³ Dl. 14517.

³⁴⁴ Dl. 15366.

^{344a} Dl. 13682.

14. Felhéz romjai az 1686. évi Fontana metszeten. Jól felismerhető a Malomtó és a Császármalom
Die Ruinen von Felhéz auf einem Fontana-Stich aus dem Jahre 1686. Gut zu erkennen sind der
Mühlteich und die Kaisermühle

Mátyás nevű ötvösének adta, most tőle elvéve malleatoriumot épített benne. Régen a budai külvárosi takácsok évi 16 Ft bért fizettek a malom után a káptalannak.³⁴⁵ Egy 1487. évi oklevélben ezt a malmot „hamor, sive officina fabrilis regie maiestatis” néven említik, azonban 1503-ban újból a káptalan birtokában van, 1516-ban pedig felső és nagyobb malomkerekét bérbe adja a káptalan Babochay János budai külvárosi zsemlyesütőnek, azzal a feltétellel, hogy kőépületekkel köteles helyreállítani a malmot. Évi 20 Ft bérrel tartozik.³⁴⁶ Lefelé a szigeti apácák malma szomszédos a káptalanéval, amely mellett az apácáknak még egy malma van. A káptalani malom melletti malmot 1487-ben Báthi György pesti bíró és volt királyi sókamarásnak adják zálogba 200 arany Ft-ért hat évre. 1503-ban viszont az apácák a budai városi tanács előtt előadják, hogy a malom eddig Zsemlyesütő Gáspár budai esküdt-nél volt zálogban, azonban Zegegy Pál pesti bíró 200 arany Ft-ért kiváltotta. Most újból átadják Zsemlyesütőnek, de bérletképpen, évi 24 Ft bérért.³⁴⁷ Ezzel kapcsolatban kezdődnek azután a nagy malomperek. A malompereknél az óbudai apácák malmai okozták többnyire a zavart (vagy nekik okoztak mások). Ők újabb malmokat akartak itt építeni: így például a nyolcvanas évek elején egy Dus István nevű szentfalvai mesterral állapodnak meg — Kisvárdai János jobbágya — ugyanis malmot akartak építtetni másik malmuk mellé. Dus felvett 23 Ft-ot, de a malmot nem készítette el.³⁴⁸ 1497. április 24-én az óbudai apácák egyik javításra szolgáló malmukat azzal a feltétellel adták át Péchy Miklós budai külvárosi mesternek, hogy az köteles kijavítani. Ez a malom úgy látszik a régi Stainmuller azonos, mert a Hévízfőnél állott. Utána a (pa?)... pyros malom következik.³⁴⁹ Péchy más adatok szerint szintén zsemlyesütő volt.

Az első malomper 1502-ben kezdődött. Az óbudai apácák panaszt emeltek Zsemlyesütő Gáspár ellen, aki elmozdította az apácák vízlefolysását és magasabbra emelte, aminek következtében a malom nem öröl. A per folyamán derül ki oka a vallomásokból: hogy magasabb lévén a vízlefolyas, visszafolyt a víz az óbudai apáca-malomba. Az uralkodó ebben az ügyben parancsot adott ki Buda, Óbuda és Felhézvíz városoknak, végül pedig a nádori ítélmester hallgatta ki a tanukat, számszerint huszonháromat. Ezek a következők: Sárközy Máté felhézvízi bíró vezetésével két hévízi esküdt és tizenöt itteni polgár (köztük egy fürdős), továbbá öt budai polgár: Péchy Miklós és Benedek zsemlyesütők, Péchy szolgája és két csapó. Érdekes adalékot örökítettek meg a vallomások: Mátyás király annak idején a Hévízektől csatornát akart ásatni a hegyeken keresztül, hogy a melegvizeket a budai vár alatti halastóba vezesse. A mester, aki a munkát elvállalta, megkezdte ugyan, de azután megszökött. Elmondották a tanúk, hogy Gáspár malmát eredetileg Péchy és Benedek birtokolta. Már Péchy idejében új kanálist készítettek, és az eredetileg egykerékkel működő malmot kétkerekesre építették át, majd átvágták az óbudai apácák malomkereke feletti falat, és ezáltal a víz esése kisebb lett. Végül szó van egy néhai Zsemlyesütő András malmáról is.³⁵⁰ A nagy pernek azonban nem sok haszna lehetett. 1509. március 8-án újból eltiltják a budai Szentpéter-templom mellett lakó Zsemlyesütő Gáspárt az óbudai apácák a malom vizének fel-emelésétől.³⁵¹ Ugyanebben az évben egy váci malomépitővel restauráltatták hévízi malmukat az apácák.³⁵²

³⁴⁵ Jászói kv. hiteleshelyi lt. Prot. ant. (A) 32. l. Mályusz E. reg. a BTM-ben.

³⁴⁶ 1487: Dl. 19334. — 1503: Dl. 21148. — 1516: *Knauz N.*: A budai kpt. reg. 107. sz. — Buda város ezt megerősíti: 1518: *uo.* 114. sz. Mátyás hámorára l. még: *Elekes L.*: Mátyás és kora, Bp. 1956. 124.

³⁴⁷ L. a 346. j. 1512. február 25-én György mester zsemlyesütőnek és budai esküdtnek adják bérbe: Dl. 22279.

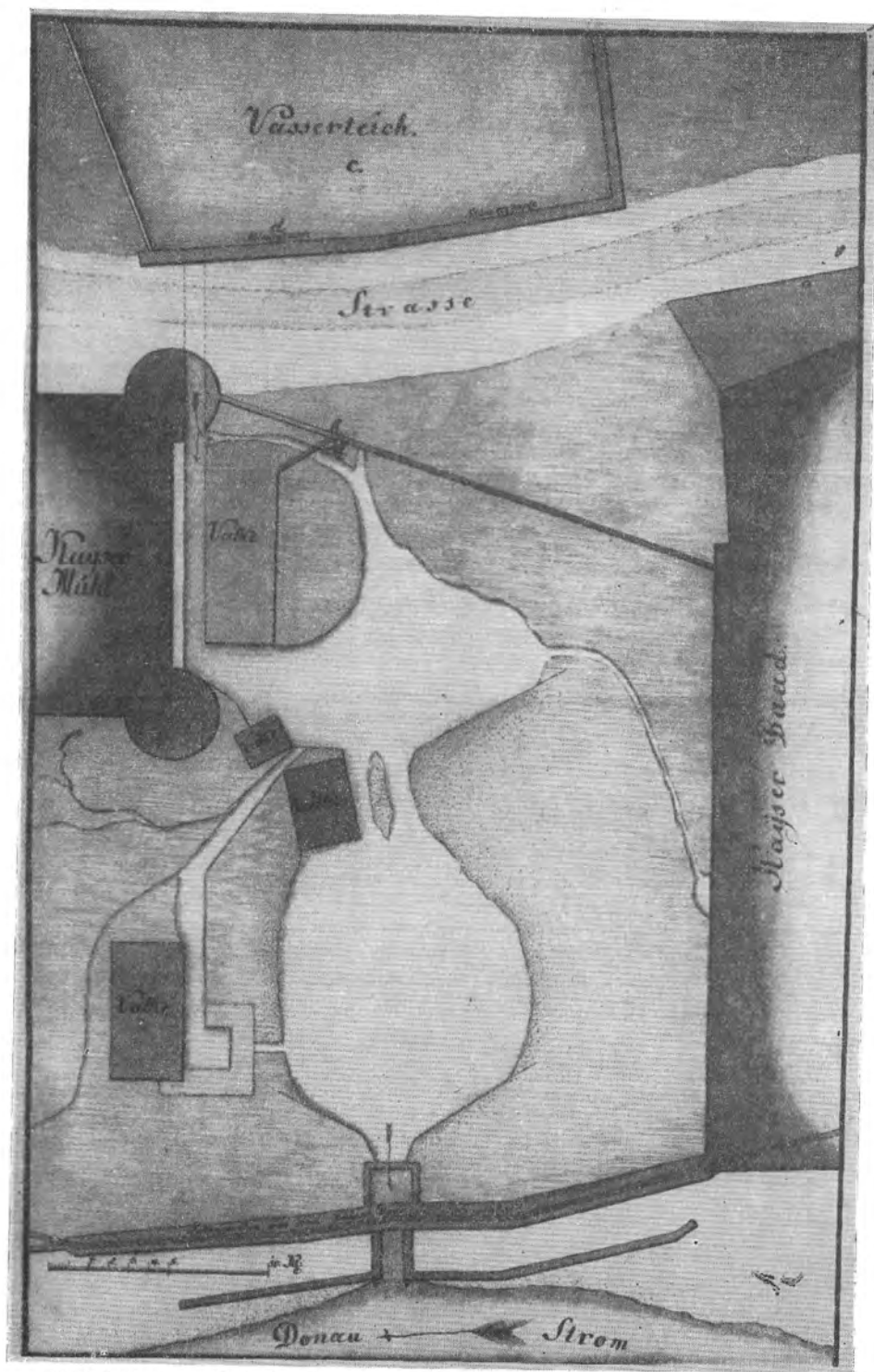
³⁴⁸ 1481: Dl. 18572. — 1483: Egyet. kv. litt. et ep. or. 669. *Elekes L.*: i. m. 99.

³⁴⁹ Dl. 20563.

³⁵⁰ 1503: Dl. 22546.

³⁵¹ Dl. 21905.

³⁵² Dl. 21930.

15. A Malomtó, a Császármalom és a többi malom egy XVIII. század végi térképen.
 Der Mühlteich und die Kaisermühle auf einer Karte zum Ende des XVIII. Jahrhunderts

A restaurálás következményeképpen azonban megkezdődött a második malomper. A panaszt most 1510-ben az óbudai káptalan és a szigeti apácakolostor adta be az óbudai apácák ellen. Panaszukban előadják, hogy a malomtó egyaránt tartozik minden malomhoz, az óbudai apácák malomátépítése pedig ezt sértette. Az átépített malom a tó felső végénél, az ispotály kertje alatt a Duna felé, a közút mellett épp a tó gátja alatt van (tehát ez a Hévízfő-Stainmul!), az átépítés következményeként egykerekesről kétkerekesre lett változtatva. Ezzel kapcsolatban új vízleflyást építettek, amellyel régi földalatti ciszternákat, sőt némely élő forrást is átvágtak, a vizet pedig a tóból saját malmukhoz hajtották, mert átfúrták. (Nyilván a tó gátját.) Az óbudai apácák a per során elismerték, hogy földalatti ciszternájukat kijavították. A nádor vizsgálatot rendelt el, melynek során tíz gercsei nemes (a mai Pesthidegkút határában volt Gercse) azt állította, hogy a ciszterna javítása előtt több víz volt a tóban, és a többi malom kerekei jobban forogtak. Hét mester, a jelek szerint mind budai zsemlyesütő egyaránt azt vallotta, hogy míg régen a káptalan malma 7—8 nap alatt 3 garleta búzát, most 8—9 nap alatt alig 2 garletát őröl meg. A szigetick malma viszont eddig 5—5 1/2 nap alatt őrölt meg két garletát, most csak tizenkét nap alatt. A többi tanú: négy budai timár, két budai csapó, hat hévízi polgár (köztük két fürdős), hat óbudai lakos, két újabb budai zsemlyesütő, azután az a Tóth Antal, aki 1503-ban Péchy Miklós szolgájaként vallott, végül egy felhévízi, egy óbudai és egy szentpéter-külvárosi molnár ugyanazt vallotta lényegében. Összesen 41 tanút hallgattak ki. A nádor ítéletével elrendelte a régi állapot visszaállítását.³⁵³ Néhány nappal később a nádor kivizsgáltatta az ítélet végrehajtását, amely alkalommal kilenc molnármestert hallgattak ki: köztük két budai zsemlyesütőt, három timárt és egy csapót. A kilenc között egy hévízi és egy óbudai molnár volt. Persze, az ítéletet nem hajtották végre teljesen.³⁵⁴

A harmadik malomper a következő évben kezdődött. A panaszos régi ismerősünk, Zsemlyesütő Gáspár, aki az előbbi perben úgy látszik nem volt érdekelve, mert csak a tanúk közt szerepelt. Most a jelek szerint a király malmát bérelhette. Panasza szerint az elmúlt év Szent György napja táján az óbudai apácák tó melletti malmukat javítani kezdték, de nem fejezték be. Az apácák malmához vezető földalatti ciszternát javítva a tóba folyó földalatti ereket átvágták, és egy földalatti csatornával a vizeket elvezették, és ezáltal a tó vize csökkent az ő, köhíd mellett épült malma viszont kárt szenvedett. A szövegből nem derül ki, hogy a szóban forgó tó azonos-e a Malomtóval, vagy pedig a tó vízének lefolyásánál keletkezett tavacska valamelyike. A köhíd említése mégis inkább a Malomtó mellett szól. Úgy látszik tehát, hogy a tóba még a lefolyás irányából is vezettek forrásvizeket. Valószínűleg az 1510-es ítélet után az apácák újból javítani akarták malmukat, hogy a károsult káptalani és szigeti malom eredeti vízmennyisége helyreálljon, azonban ezáltal a káptalani malom előtt álló, de a jelek szerint önálló vízleflyással rendelkező királyi malom szenvedett kárt. Igaz, a vizsgálat nem igazolta Zsemlyesütő panaszát, illetve csak annyit mutatott ki, hogy az átépítés következtében nem látszik a víz mennyiségében változás, mégis igaza lehetett — ha kisebb mértékben is — a panaszosnak, mert az apácák 20 aranyforint kártérítést fizettek részére.³⁵⁵

Ezekből az adatokból nehéz meghatároznunk a malmok helyét. Nem tudjuk megállapítani sem azt, hogy a tó lefolyásánál, illetve melyik lefolyásánál milyen sorrendben következtek egymás után a malmok, sem azt, hogy melyik forrás vize táplálta egyiket vagy másikat. (Az, hogy a Malomtóval kapcsolatban említik a malmokat, nem jelent semmit, hiszen a jelek szerint már akkor is tudták, hogy a tó vízállása és a források vízhozama egymással kapcsolatban állanak.) Egy látszik csak biztosnak. Az óbudai apácák Hévízfő malma a közút és a Malomtó között épült, a többi pedig az úton túl, a köhídnál vagy másutt. A közút a mai

³⁵³ 1510: Dl. 26131.

³⁵⁴ 1510. április 7.: Dl. 22014. — *Knaus N.*: A budai kpt. reg. 77. sz.

³⁵⁵ 1511. márc. 12.: Dl. 22131. — Vö. még Dl. 22136, 22132. — június 9.: Prot. Bud. 36. — A budai káptalan 50 ft-ot kapott kár megtérítés fejében az óbudai apácáktól: Dl. 22204. *Knaus N.*: i. m. 94. sz.

16. A Császármalom 1859-ben (Rohbock metszet). Die Kaisermühle im Jahre 1859 (Stich von Rohbock)

Frankel Leo úttal azonos, ez azonban jóval keskenyebb lehetett a mainál, hiszen a Malomtó ma benyúlik az úttest alá.

Ezzel kapcsolatban felmerül egy fontos topográfiai probléma, a később Császármalomnak nevezett négytornyú épület kora és eredeti rendeltetése (16—17. kép). A szakirodalomban ezzel kapcsolatban nem alakult ki egységes állásfoglalás. Bár a török forrásokban általában török eredetűnek mondják, építése középkorba helyezésének lehetőségét is felvetette Horváth Henrik. Szerinte ez a négy saroktornyos vár a régi római castrum formáját, az „urbs quadrata”-t őrizte meg, és így „egyáltalán nem látszik lehetetlennek, hogy Arszlán basa löportára eredetileg szintén középkori építmény volt”.³⁵⁶ Horváth ezen, még eléggé bizonytalan feltevéséből indult ki Csemegi József, aki azután ebből új elméletet épített ki. Ismervén a szentjakabfalvai királyi vámra vonatkozó adatokat, és átvéve Bártfai Szabó egy téves fordítását, feltételez egy szentjakabfalvai királyi várat, és ezt a Császármalommal azonosítja. Szerinte az épület a XIV. században épült.³⁵⁷ Csemeginek a Szentjakabfalva déli határára vonatkozó megállapításaiban igaza van, láttuk, hogy a malmok egy időben oda tartoztak. Vár azonban Szentjakabfalván soha sem volt, és a Malomtó környékén sem mutatható ki, Csemegi várelmélete tehát nem helytálló. Ugyanez a helyzet Zolnay elméletével, aki az ispotállal igyekezett azonosítani: ez is ellentétben áll az okleveles adatokkal. Annyi bizonyos, hogy a Császármalom helyén (a mai Lukács-fürdő területén) (18—20. kép) már ekkor

³⁵⁶ Horváth H.: Hódoltság és felszabadítás a művészettörténelemben. TBM. V (1936) 204.

³⁵⁷ Ifj. Csemegi J.: A budai Császármalom eredete, Bp. é. n. (Klny. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Közleményei LXXVI. k. 39—40. sz.) 7. — Csemegi a szentjakabfalvai adatokat B. Szabótól vette, aki hibásan fordította le az oklevelet. (Óbudát cum suo castro et villis Sancti Jacobi ac Kelenfewlde így fordítja: „Óbuda vs. a szentjakabi és kelenföldi királyi várakkal”. i. m. 601. sz.)

17. A Császármalom az 1860-as évek elején (Mirkovszky rajza). Die Kaisermühle anfangs der 1860er Jahre (Zeichnung von Mirkovszky)

is malmoknak kellett lennie, mégpedig a királyi malom és a káptalani malom jöhet csak szóba. (Utóbbi volt, miként láttuk a királyi vashámor, és talán akkor a királyi malommal is össze volt kötve.) A káptalani malomnak a Császármalommal való azonosítása ellen szól a Babochayval kötött szerződés, hiszen Babochaynak kőépületeket kellett itt emelnie. Ezek szerint vagy a királyi malommal azonos a Császármalom, és akkor ez is a XV. század végi hámorhoz tartozott; és akkor a káptalan malma a XVIII. század végi térképeken a Császármalom melletti malommal azonos, ebben az esetben az épület XV. századi; vagy pedig a török forrásoknak van igaza, és ez esetben várszerű kiképzését akkor nyerte, amikor a meglévő középkori malmokat puskaporőrő malommá alakították át a törökök. A Császármalom a törökök után is malom volt.³⁵⁸ Pontos építési idejét csak ásatások tudnák tisztázni.

A malomper adatainak megértéséhez ismernünk kell a malomtechnikát is. Mi is a malom: „malomnak nevezünk minden olyan kerékműves szerkezetet, amely különböző anyagokat megőröl, azaz apróra zúz, tör, de olyanokat is, amelyek apró darabokat egybe gyúrnak”.³⁵⁹ A vízimalmoknak két fő fajtája van, a kánalas és a kerek malom. Az előbbinél a vízkerék tengelye függőleges és egyszersmind a malomkövet is hajtja. A vízkeréket a víz folyása forgatja. A kerek malom lehet alul- és felülsapó.³⁶⁰ Az alülsapó malomnál már nem közös a tengely. A vízkerék tengelye vízszintes, a malomköveket hajtó szálvas függő-

³⁵⁸ Irodalmát l. *Bp. Műeml.* II. k. 290—1. — A malmok számát nem tudjuk megadni. Úgy látszik a XVI. sz. elején egy-egy óbudai apáca, káptalani és királyi malom mellett két szigeti apácatulajdonban levő malom volt itt. A XVI. század elején itt járt Pierre Choque valóban öt malmot említ. *Marczali H.*: Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. MTT. XXIII. Bp. 1877. 111.

³⁵⁹ *Lambrecht K.*: A magyar malmok könyve. Történeti anyag. (Iparosok olvasótára, XXI. évf.) Bp. 1915. 10—1.

³⁶⁰ *Uo.* 30—1. — *A magyarság néprajza*, I. k. Tárgyi Néprajz. I. rész.³ é. n. h. n. 45.

18. A Császármalom egy 1865. évi térképen. Die Kaisermühle auf einer 1865er Karte

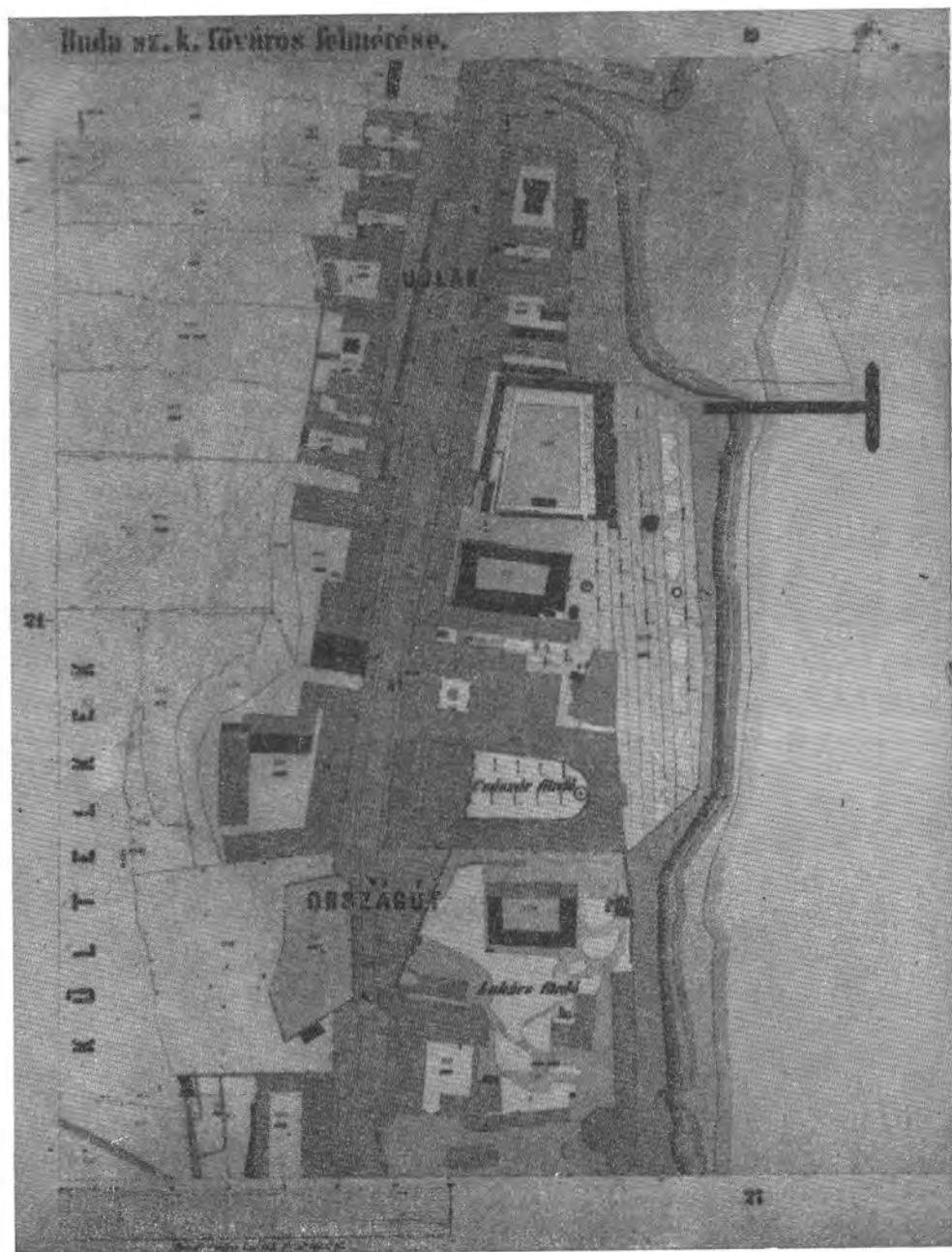
leges, a kettőt dobszerkezet kapcsolja össze. A malomház a patakparton áll, a vízkerék tengelye innen nyílik ki a vízikereket tartva, melynek lapátját alulról éri a folyó víz. Magyar nevén először 1369-ben említik.³⁶¹ Számunkra a felülcsapó malom a legfontosabb, „amelyet nem a víz folyása, hanem esése hajt, hegyi patakokon áll. Ennél a vízkerekhez vagy árokban, vagy lejtős csatornán vezetik a vizet, amely a vízkerek alatt zuhanva alá, esésével, súlyával forgatja azt”. 1359-ben már oklevél említi magyarul: „felyulchapomolon”, egyben latinul is megmagyarázza értelmét.³⁶² Ezt a leírást egybevetve a malomperek adataival, világos, hogy az összes hévizi malmok felülcsapók voltak. Ez érthető is; a víz viszonylag kevés, mégis sok malmot kellett hajtani. Az akkori viszonyokhoz képest komoly technikai felkészültséget igényelt a malmok üzemeltetése. Már maga a Malomtő létesítése is jelentős eredmény volt, ezzel sikerült elérni a vízszint magasán tartását. A malomkereket föld alatti ciszternákba helyezték el, és csatornákon át vezették a kerekre a vizet. Ha a kerék előtti falat alacsonyabbra veszik, akkor a víz esése kisebb, és így a kerék lassabban forog. Viszont, ha felemelik valamely malom csatornáját, a víz esése nagyobb lesz, jobban hajtja a kereket, de ha ez a csatorna esetleg egy másik malom vízlevezető csatornája is egyben, akkor annak a malomnak lassabban folyik el a vize, sőt visszatörődik. Ez pedig akadályozza a működést. Mindez világosan igazolja a malomperekben található összes panaszok valóságát.

A vízimalmok megjelenése a technika fejlődésének jelentős állomását jelentette. Hévízen a gazdasági életnek már el kellett érnie a XIII. században egy bizonyos fejlődési szintet, ha itt akkor egy kisebb földesúrnak, mint Uza fia Péternek, vízimalma volt. A vízimalmok mellett a kézi vagy állati erővel hajtott, és így alacsonyabb fejlődési fokot képviselő malmok még Franciaországban és Németországban is fennmaradtak a XVII–XVIII. századig.³⁶³ A hévizi malmok először úgy látszik csak gabonát őröltek, és elsősorban városi patriciusok bérelték. A gabonaörlés jelentősége továbbra is fennmaradt, a XV. század közepétől a budai zsemlyesütő pékek bérelték a malmok nagy részét. Ettől az időtől kezdve azonban már egyre több adat szól arról, hogy a vízierőt ipari célokra is felhasználják. Persze ez nem jelenti azt,

³⁶¹ Lambrecht K. : i. m. 32, 34. — Feldhaus F. M. : i. m. 290. sz. kép közli a Herrad-féle Hortus deliciarum c. 1159-ből származó kódexből egy alulcsapó malom egykori ábrázolását.

³⁶² Lambrecht K. : i. m. 34. — Feldhaus F. M. : i. m. 283. a Sachsenspiegel XIII–XIV. századból származó képes példányaiban felismeri a felülcsapó, németül oberschlägig malmok ábrázolásait.

³⁶³ Bloch M. : i. m. 556–7.

19. A Császármalom és környéke a Marek-térképen.
Die Kaisermühle und ihre Umgebung auf der Karte von Marek

hogy korábban nem használták fel ipari célokra. Európában pl. a vasiparban először — adataink szerint — 1320-ban használják fel a vízimalmokat, de mivel ez az adat egy északkelet-németországi ciszterci kolostor malmára vonatkozik, feltehető, hogy fejlettebb gazdasági területeken már korábban megvolt. Tény, hogy a XIV. században már elég sok adat igazolja a víz vasiparban felhasználását.³⁶⁴ Annál is inkább tehetjük korábbi időszakra, mert pl. a posztófestéshez használt festő csülleng (Waid, guède) őrlésére és festégyártásra Namur vidékén kimutathatóan már 1265-től felhasználják a malmokat.³⁶⁵ Hévízen a malom ipari felhasználására az első adat a Budán élő olasz Antal üvegyártó malombérlete. Nem valószínű, hogy az üvegyártó gabonát akart volna őrletetni a malommal. A vízierő felhasználása ipari célokra különösen jól látszik az óbudai káptalan malma esetében. Ezt eredetileg a budai szürkeposztó készítő takácsok bérelték, majd fegyvertisztító iparosok (?) kerültek ide, akik után egy nagykereskedő budai ötvös ült be a malomba. Nem valószínű, hogy a liszt-őrlés végett. Utána lett vashámor a malomból. (A vas Hévízre kerülésére és az itteni vasiparra l. a harmadik fejezetet.) Érdekes, hogy a posztóképző malomról viszonylag kis technikai változtatással, tehát kisebb költséggel át lehetett térni a vas megmunkálására. Mind a posztóványoló malom, mind a vashámor ugyanis a köllyű elve alapján működik, azaz zúzva, törve, kallva működő malom. Két fő fajtája van a köllyűnek, nyilas és ütő (hámor). A nyilasnál a vízkerék tengelyének fogai bütykös cölöpöket, ún. nyilakat emelgetnek, amelyek leesve mozgási energiájukkal törik és zúzzák az alattuk levő tárgyat. A másik fajta az ütő, vagy hámor elvén alapszik, ahol a nyilakat kalapácsok helyettesítik. A ványoló lehet nyilas vagy ütős, míg a vashámor csak ütős. A káptalan malmában tehát valószínűleg hámor elv alapján működő posztóványoló volt elhelyezve, amit könnyen át lehetett alakítani vashámorrá.³⁶⁶ A hévízi malmok között esetleg papírgyártó is lehetett, biztosan működött azonban több csapó itten a malomperek tanúsága szerint.³⁶⁷ Feltűnő továbbá a timár-molnárok nagy száma is. Ezek gazdasági jelentőségére még visszatérünk. Technikai szempontból a timárok szerepe a bőr készítési módjából érthető. A bőrt ugyanis cserzéssel készítik ki, a csáva elkészítése előtt pedig a cserfa kérge és gubacsainak megtörését a csertörő malmok végezték. Ezek a malmok nyilas elvén működő köllyűk. A Hévízen működő malombérlők zöme budai, de ez nem jelenti azt, hogy Budának csak itt voltak malmai. Sok adatunk van hajómalomokra,³⁶⁸ sőt a Budánál távolabb, Óbuda feletti hévizekre is telepítettek malmokat.³⁶⁹

A malmok közelében állottak a fürdők. Történetük eléggé ismert. Egykorú leírások, Oláh Miklós³⁷⁰ és Wernher György elég részletesen foglalkoznak velük. Utóbbi szerint voltak itt királyi és ispotályi fürdők.³⁷¹ Kétségtelen, hogy már igen korán vannak fürdők Hévízen. 1322-ben egy „balmiator” özvegyéről hallunk,³⁷² és a malomperek alkalmával is több hévízi fürdőt hallgatnak ki. Ugyancsak sok adatunk van a király által használt für-

³⁶⁴ *Feldhaus F. M.*: i. m. 310.

³⁶⁵ *Joris, A.*: Les moulins à guède dans le comté de Namur pendant la seconde moitié du XIIIe siècle. (Le Moyen Age LXV. 1959.) 263.

³⁶⁶ *Lambrecht K.*: i. m. 43—6, 58—60, 74.

³⁶⁷ Csapómalomokra l. *Kring M.*: A tatai csapómesterek, Domanovszky Emlékkönyv, Bp. 1937. 398. skk.

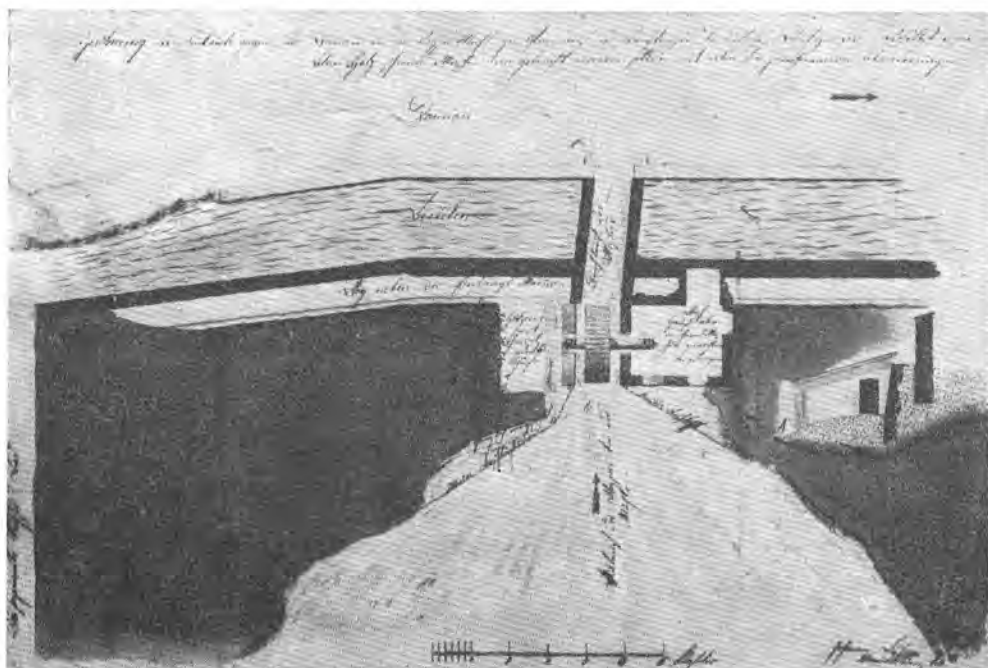
³⁶⁸ Már 1292. május 6-án tiltakozik Posen mester budai kanonok, hogy a budai polgárok a káptalan dunai halászhelyein malmokat tartanak. *Bp. O. I.* 280. — 1305-ben a Nyulak-szigeti apácák tiltják a budai külvárosi molnárokat a jení révben levő malomhelyek bérbévevéséről, *AO. I.* 102—3. — 1467-ben megint a halászhelyeket zavaró malmok miatt panaszodik a káptalan, *Knausz N.*: A budai kpt. reg. 41. sz. stb.

³⁶⁹ 1383: *DI.* 30727. — 1421: *DI.* 11131. — *DI.* 11152. — 1448: *B. Szabó L.*: Pest megye 746. sz. — 1449: *DI.* 14310. — 1452. márc 6.: *DI.* 14533. — október 6.: *Békefi R.*: i. m. 412—3. stb.

³⁷⁰ *Oláh M.*: i. h.

³⁷¹ *I. m.* 848—9.

³⁷² 1322: *AO. II.* 58—9.

20. A Császármalom egy részének alaprajza metszettel 1798-ból.

Plan eines Teiles der Kaisermühle mit dem Querschnitt des Gebäudes aus dem Jahre 1798

dőkről.³⁷³ Eredetileg Buda városának, illetve helyesebben a Mária-templomnak is volt fürdője Felhézisen, ezt azonban 1355. április 22-én átadták a szigeti apácának.³⁷⁴ A szigeti apácák fürdője a Duna mellett állott. A malmokkal kapcsolatban több ízben említik. A fürdőknek annyiban volt jelentőségük Hévíz életében, hogy gyógyulásuk érdekében sokan keresték fel, köztük olyan előkelő személyek, mint pl. a XVI. század első felében Brodarics István váci püspök.³⁷⁵ A fürdők helyét nem tudjuk pontosan, de annyi bizonyosnak látszik, hogy a mai Császár- és Lukács-fürdő területén lehettek.³⁷⁶

7. Felhézis mint ítélkezési központ

A XIV. század húszas éveiben a királyi országbíró, azaz a királyi kúria bírása (1323—24-ben) Felhézisen székelt. Ez annál jelentősebb tény, mivel abban a korban, amikor az uralkodó többnyire az országot járta, egyedül az oktávákon rendszeresen ítélkező királyi kúria jelentett valamiféle helyi állandóságot, és így a kúria székhelye mintegy az ország központjának tekinthető. Felhézis esetében azonban úgy látszik csak ideiglenes központra gondoltak. Előtte Temesváron működött a kúria, Felhézisre költözése egybeesett az uralkodó

³⁷³ Vö. pl. Engel, J. Chr.: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer, I. k. Halle, 1797. 110. stb.

³⁷⁴ AO. VI. k. 288—9.

³⁷⁵ 1538: TT. 1908. 338. — A hévízi prépostságnak is volt itt fürdője, mert annak a számára vezeték el egy malom vizét 1459-ben. Dl. 14966.

³⁷⁶ Vö. még Liber E.: i. m. I. k. 209, 220—221, 230.

Visegrádra költözésével. Valószínűleg Visegrád még nem volt berendezkedve a dikasztériumok elhelyezésére, és ezért kiépüléséig a központi fekvésű Hévízen működött ideiglenesen a kúria. Helyi elhelyezésére valószínűleg az apácák tulajdonába átmenő régi királyi kúriaépületet használták.³⁷⁷

Nemcsak a királyi bíraskodás központja volt azonban Hévíz, hanem — a fentnél állandóbb jelleggel — Pilis megyéé is. Legalábbis a XV. század végétől a Pilis megyei szolgabírák rendszeresen Felhévízen székelnek, és itt tartják a megye ítélőszékét.³⁷⁸

8. Felhévíz a mai városalaprajzban

Ha meg akarjuk ismerni a középkori Felhévíz elhelyezését, a XVII—XVIII. századi térképekből kell kiindulnunk. A legalkalmasabb erre a célra a De la Vigne féle 1686. évi térkép, amelynek arányai ugyan nem mindig pontosak, de utcahálózata hitelesnek látszik (21. kép). Ezen kívül egy 1777-es és egy 1786—1792. évi térképet lehet felhasználni.³⁷⁹ Látszólag ellentétes a De la Vigne térkép és a két utóbbi. Az előbbin látszik ugyanis egy a Duna melletti városkaputól északnyugati irányban haladó útvonal, továbbá a városfal első megtörésétől két útvonal indul ki észak felé, amelyek közül az egyik inkább északkeleti irányt követ és az előbbi utat metszi, míg a másik jobban észak felé a Császármalomhoz vezet. Úgy tűnik, hogy a későbbi térképek csak ez utóbbit mutatják. Valójában a másik két útvonal is megvan. A városkaputól kiinduló útvonal, ha törésekkel is rajta van az 1777-es térképen, de hiányzik a hegyvidék irányában a folytatása, míg az 1786—1792-es térképen épp a hegyvidéki része látszik világosan. Ez az út a már fentebb ismertetett árok vonalát követi pontosan, és megfelel a mai Fekete Sas — Rómer Flóris utcának. A másik, ezt keresztező útvonal, ha nem egészen pontosan azonos a De la Vigne térképen láthatóval, szintén fel van tüntetve mindkét későbbi térképen: a mai Bem József — Tölgyfa utca — Mártírok útja vonala a hídig. Az eltérés kizárólag a De la Vigne térkép hibájából származik.

³⁷⁷ Az országbíró és a kúria működése lényegében ma is tisztázatlan, pedig tisztázása mind közigazgatás- mind jogtörténeti szempontból igen fontos lenne. Vö. *Hajnik I.*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 33. — Az alábbiakban — kiadott forrásokra támaszkodva — kívánunk néhány adalékot szolgáltatni ehhez a kérdéshez. Az uralkodó 1323 elején még Temesváron van (AO. II. k. 65—66.) onnan Nyugat-Magyarországra megy, majd július 1—6-ig Budán tartózkodik (uo. II. k. 79—80.), július 13-án pedig már Visegrádon keltez. (uo. II. k. 80—1.). Ezzel kezdődik az Anjouk visegrádi tartózkodása. Ezalatt az országbíró — Hontpázmány nembeli Lampert mester, csanádi ispán — rendszeresen Temesváron adja ki okleveleit. Vö. 1319: uo. I. k. 517, 519; 1320: 565; 1321: 605, 616, 633; 1322: II. k. 3, 5—6. *A nagykallói Kállay-család levéltára* (a továbbiakban Kállay) I. k. Bp. 1943. 155. sz., AO. II. 17—8, 29—35, az év végén azonban — nyilván a háborús események következtében — Zágrábban van (október 2) és egy ügyet a hadoszlás utánra halaszt: uo. II. k. 50—1. Az uralkodó 1323 közepén bekövetkezett Visegrádra költözésével egyidejűleg Lampert Budafelhévízen jelenik meg, és ezentúl itt működik a kúria: augusztus 8.: AO. II. 84 és *Kállay* 192. sz.; szeptember 23.: *Kállay* 194. sz.; december 15.: AO. II. k. 106—107; 1324. február 17.: uo. 113—4. Három nappal később azonban Visegrádon ítéleznek: úgy látszik, a visegrádi építkezések már előre haladtak, vagy az uralkodó rendelte sürgősen magához: 1324. február 20.: Archiv mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listin... Praha, 1956. 46. sz. A tavasszal azonban újból Felhévízen találjuk működni: május 16.: *Kumorovitz L. B.*: Veszprémi regeszták. 147. sz. Július 15-én már halott: AO. II. k. 147—8. — Utóda Köcski Sándor már csak Visegrádon működik, első adatunk 1324. december 16-áról van: *Kumorovitz L. B.*: előbb i. m. 157. sz. Köcskivel kezdődik az a rendszer, ami aztán végig megmarad: az országbíró neve elé kiteszik a comes címet. Lehet, hogy valami változás következett be ekkor.

³⁷⁸ L. pl. 1502: a budai káptalan egy vizsgálat alkalmával „ad oppidum Felhewyz locum scilicet sedis iudicarie comitatus Pilisiensis” száll ki. Dl. 21130.

³⁷⁹ L. a 22., 5. és 6. sz. képet.

Ezek az utakon kívül megvolt a Dunával párhuzamosan a mai Frankel Leó utca, és a Mártírok útja (a Horvát utca torkolatától) és folytatása, a mai Török utca. Látszik még a De la Vigne-en a középkori prépostság helye is. Feltehető tehát, hogy mindezen utak már a középkorban megvoltak. Azt kell még megjegyeznünk, hogy a Frankel Leó út őse már akkor is a vízivárosi városkapuhoz vezető és a mai Fő utca őseit képező út folytatása volt, míg a másik két északi irányú út a mai Horvát utca elődjét folytatta a városfalon túl. Itt azonban a törökkor végén nem volt városkapu, kérdéses tehát, hogy mi volt a helyzet a középkorban (22—23. kép.)

Erre a kérdésre csak úgy adhatunk választ, ha foglalkozunk a középkori budai külváros helyrajzával. Amikor I. Ulászló király 1441. január 3-án megerősítette a budai tanács által a Mária-, Mária Magdolna- és Szent Péter-templom plébániahatárainak szétválasztására hozott határozatot, leírták a plébániahatárokat is. A Várban a nagyobb déli terület esik a Nagyboldogasszony-, míg a kisebb északi a Magdolna-templom plébániakörzetébe. A külvárosban a Magdolna- és Szent Péter-templom határa a Szombatkapunál kezdődik, és a város árkan át halad a régi királyi kuria (a volt királynéi) irányába, majd letér egy a városból a Szent Péter-templom irányába vezető útra, amelyen egy darabon továbbmenve egy kőlépcsőhöz ér, amelyen lemegy az Irgalmasság Anyja-kolostor felé. Ettől a vonaltól balra a Magdolna-, jobbra a Péter-templom plébániaterülete esik. A határ tehát a mai Hunfalvy, Jácint, Kapás és Horvát utca (vagy csak a Kapás utca?) vonalát követte. Mivel a Szent Péter-templom a ma Medve és Csalogány utca sarkán állott, az oda vezető út a mai Hunfalvy és Kagyló, a kőlépcső a Jácint utcával azonos. A Kapás utca végén kellett állania körülbelül az Irgalmasság Anyja-kolostornak.³⁸⁰ Ez a kolostor a karmelitáké volt,³⁸¹ és a Jogkönyvből tudjuk, hogy a Taschentálnak nevezett városrészben állott.³⁸² Az is tény, hogy a kolostor a Magdolna-templom plébániaterületéhez tartozott.³⁸³ Taschentál alatt ezek szerint csak a mai Varsányi Irén utcának szabad szemmel is látható völgyét érthetjük. Ezzel azonban még mindig nem magyaráztuk meg az általunk feltételezett Horvát utcai kaput. Egy 1469—1499. között készült feljegyzésben említenek egy házat, amely „est extra portam Sabbathi, penes gradus, per quos itur versus calidas aquas superiores”.³⁸⁴ Tehát a külvárosban lépcső vezet Felhévíz irányába, ezek szerint a lépcső folytatásában a külvárosi falon kapunak kellett nyílnia Felhévíz felé. A kőlépcső, ahogy azt helyszíni szemlénken is megállapítottuk, csak a mai Jácint utca lehet, aminek a folytatása a Kapás utca, illetve kissé eltérve a Kácsa utcán a Horvát utca. Ennek a végén kellett állania — a hévízi utak vonalának tanúsága szerint is — a városkapunak. Ezt igazolják a már idézett oklevelek is. 1497. december 8-án említik „Tótfalu és Tassontal” kapuit.³⁸⁵ Mivel a Taschentál — Tótfaluvál együtt — a Magdolna-templom plébániakörzetébe esett, amelynek határát ismerjük, a taschentali kapu nem lehetett nagyon messze tőle. A harmadik vízivárosi kapu, ami a Duna mellett állott, szintén Hévízre vezetett, és erre mondja egy 1442. május 27-i oklevél, hogy ezen a kapun keresztül lehet Szentpéterről Hévízre menni: ez volt tehát a szentpéteri tele-

³⁸⁰ Ol. Ft. Esztergomi primási lt. Arch. eccl. vet. 46. — Csak kivonatosan ismertettük a határjárás, mert sem a részletes taglalása, sem pedig a Szentpéter-plébánia és a Mária-templom körzetének a határvonala nem tartozik Felhévíz történetéhez. A Mária-templom a külvárostól kb. a mai vízivárosi Kapucinus-templomtól délre elterülő vidéket, a Várhegy egy részével kapta meg. A plébániahatárokat 1962. június 5-én Nagy Lajos és Szűcs Jenő barátainkkal a helyszínen azonosítottuk.

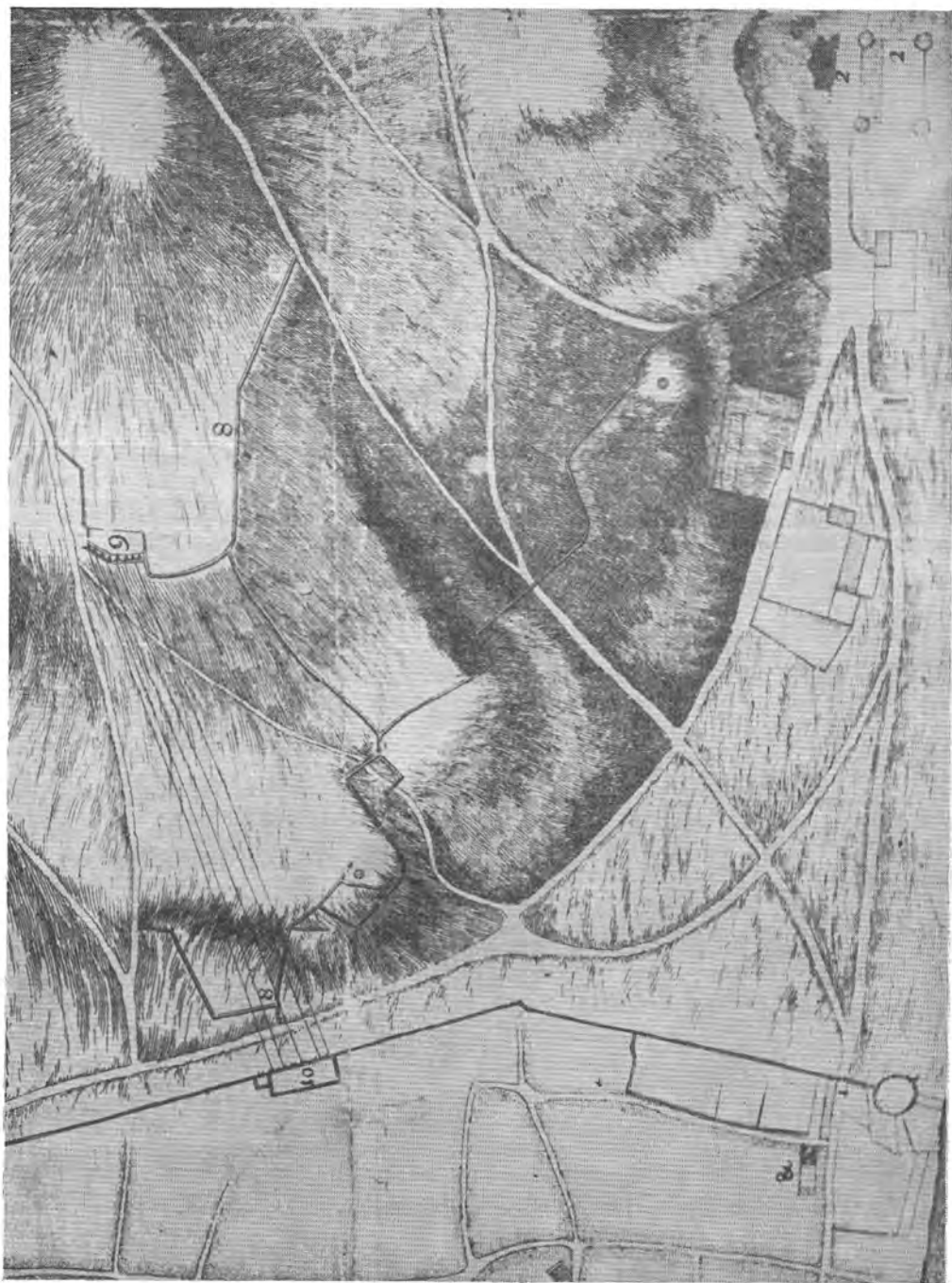
³⁸¹ 1494: Dl. 93640. — 1515: MTT. XII. k. 146—8.

³⁸² Jogkönyv X. D. pont. — *Mollay*: i. m. 46.

³⁸³ L. a 381. j-ben idézett 1515-ös oklevelet.

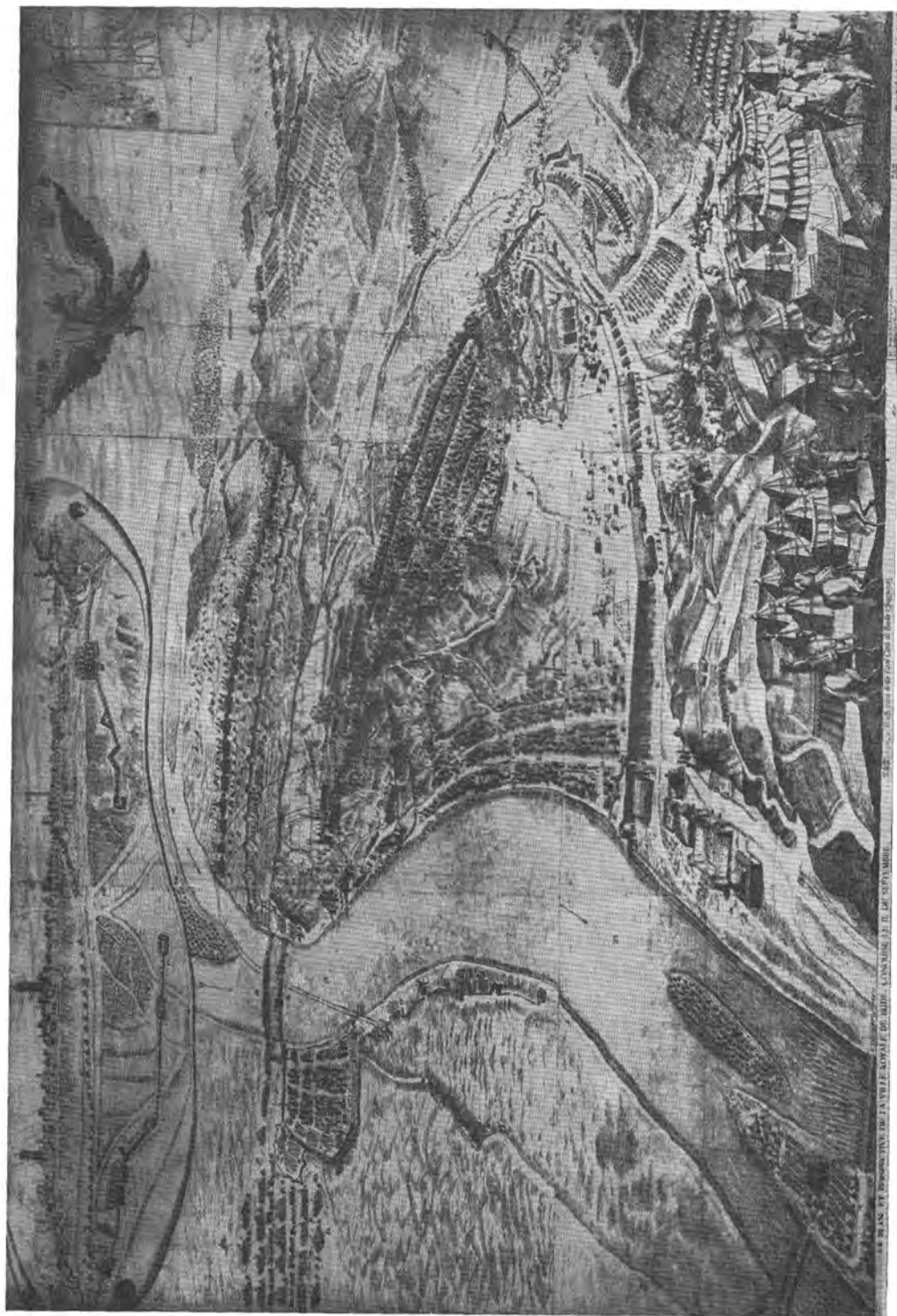
³⁸⁴ *Kollányi F.*: *Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397.* TT. 1901. 256. — A feljegyzés korára *uo.* 73.

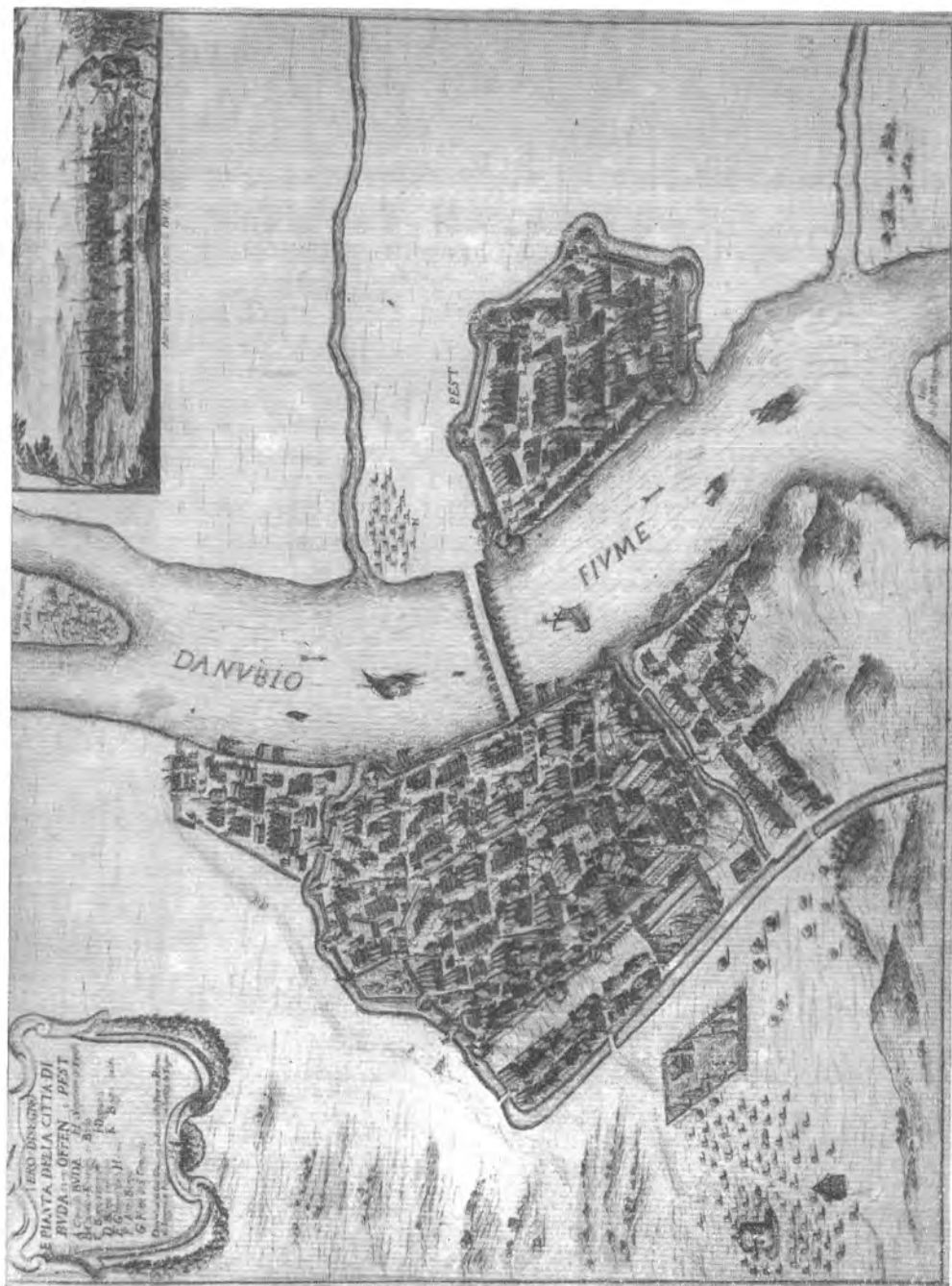
³⁸⁵ Dl. 20631. — A tótfalusi kapu helyére l. egy 1493. évi oklevelet; extra portam sabbati in platea Thotfalw dicta, in fine eiusdem platee versus exteriorem portam, Erdődy lt. Galgóc. Lad. 37. fasc. 1. nr. 12. Mályusz regesztája a BTM-ben.

21. Felhéz alaprajza 1686-ban
 (De la Vigne térképe).
 Plan von Felhéz im Jahre 1686
 (Karte von De la Vigne)

22. Buda, Pest és Felhéz a Fontana →
 metszeten 1686-ban.
 Buda, Pest und Felhéz im Jahre 1686
 auf dem Stich von Fontana

23. Buda, Pest és Felhévíz 1683-ban (Rossi-féle metszet).
 Buda, Pest und Felhévíz im Jahre 1686 (Stich von Rossi)

24. Felhézvíz és Buda külvárosa a XIX. század második felében (Marek féle térkép).
 Felhézvíz und die Vorstadt von Buda in der zweiten Hälfte des XIX. Jhs.

pülés főkapuja.³⁸⁶ Ha akár a taschentali, akár a felhévizi kapun keresztül kilépünk Hévíz területére, az apácák földjére értünk. Ez véleményünk szerint a Tölgyfa, Fekete Sas és Bem József utca által bezárt részen lehetett, középen állott a IV. Béla féle kúria. (Lehetséges azonban, hogy területük kinyúlott a Mártírok útjáig.) Mindjárt a szentpéteri kapun túl, a Bem téren és a Fekete Sas és Frankel Leó út torkolatában volt a vásártér, amely egészen a Dunáig leért. Az 1510-es évek elején egy bortizedlajstromban említik „Johannes Mezarus in superioribus termis prope Wasar penes Danubium”-ot.³⁸⁷ Ez a budai vásár ilyenformán a XIV. század közepén tűnik fel egy budai patricius-család nevében (de foro Danubii, vagy de Dunamarchya).³⁸⁸ A szentpéteri kapun túl a Duna utca vezetett a hévizek felé, ez az utca a mai Frankel Leó úttal azonos. A Duna mellett lakó hévizekről az előbb említett bortizedlajstrom is megemlékezik. A Duna utcában állott Josyk Domokos háza, amellyel észak felé János kovács, dél felé Fekethe Imre háza volt szomszédos.³⁸⁹ Már szoltunk a Szentháromság-templom helyéről (Mártírok útja 5), a Mészárosok soráról (vagy a Frankel Leó út egy szakasza az Űstökös utca táján, vagy maga az Űstökös utca), a révről (az Űstökös utcától a mai Margithíd felé), a malmokról és a fürdőkről. (A mai Lukács- és Császárfürdők.) A káptalansort a Török utcának a Mártírok útja és Űstökös utca közti szakaszával igyekeztünk azonosítani. Még egy utcáról kell megemlékeznünk, amelyet az oklevelek Wywarasnak neveznek. Először 1494. szeptember 8-án említik, amikor Septhei Péter kancelláriai jegyző házat „in platea Wywaras sitam ad Calidas aquas superiores” az Irgalmasság anyja-kolostorban élő karmelitáknak adományozza.³⁹⁰ Az idézett bortizedlajstromban két helyen említik: a Thykermalon van szőlője „Michael Kapas in superioribus termis in Wywaros”-nak, és a Kegleer dülöben „Mathias Seripar in Wywarus penes Kysaytho”-nak.³⁹¹ Mindebből nem tudunk meg semmit topográfiailag, és így csak feltevésekre szorítkozhatunk. Igaz, hogy messze van Hévíz tulajdonképpeni területétől, de mégis ehhez tartozott a mai Mártírok útjának a Horvát utcától nyugatra forduló része. Talán ez az Újváros. Ugyanis a Kisajtó kifejezésnek csak akkor van értelme, ha ez valami jelentős objektum nyílása pl. a városfalnak. Mivel az Újvárosban épp azok a karmeliták kapnak házat, akiknek kolostora ennek a területnek a városfalon belüli szakaszán épült fel, és egyes metszeten itt a városfalon nyílás látszik, feltételezhetjük, hogy ez volt a Kisajtó és ezek szerint itt volt az Újváros (24. kép).

³⁸⁶ Dl. 13678.

³⁸⁷ Ol. Ft. Veszprémi kpt. lt. Gazdasági lt. osztály Fényképe a BTM-ben.

³⁸⁸ Miután Dunavásárhely helység tudtunkkal nincs Magyarországon, e néven csakis egy helyi városrészt jelölhettek. Hasonló patricius nevekre l. *Planitz* : i. m. 257—60. — Petrus de foro Danubii városi tanács tag 1347. február 18.: *MonStrig* III. k. 619. — Kunclinus volt budai bíró a keresztesekkel való viszályban 1351-ben két előkelő patriciussal, Petrus de Jaurino-val és Johannes de Agria-val együtt harmadiknak Petrus dictus de Dunamarchya veszi maga mellé tanúnak. Ol. Ft. Esztergomi kpt. o. lt. Capsa 14. fasc. 3. nr. 22. — (Véleményünk szerint ez azonos lehet a de foro Danubii-vel.) 1370-ben említik magister Petrus dictus de foro Danubii várbeli házat. Dl. 5865. — Valószínűleg a hévízi vásártér mellől költözött fel Budára.

³⁸⁹ 1516. dec. 8.: Prot. Bud. 384—5.

³⁹⁰ Dl. 93640.

³⁹¹ L. 387. j.

III. A GAZDASÁGI, TÁRSADALMI ÉS IGAZGATÁSI FEJLŐDÉS

1. A külvárosok szerepe Buda életében

Bár jogilag Felhévíz nem tartozott Budához, említettük, hogy a XIII. századtól igen gyakran nevezik Buda külvárosának. Suburbium jellegét még a földesúr felhévízi prépostság is elismerte. Amikor a prépostsági kormányzó az 1490-es években pecsét-használati jogot eszközöl ki városának, az uralkodó szerint a kérése „pro parte circumspectorum iudicis et iuratorum caeterorumque civium eiusdem ecclesiae seu praepositurae *suburbii huius civitatis nostrae Budensis* vulgariter Felhevíz appellati” szólt.³⁹² A felhévízi bíró és városa magát saját oklevelükben „iudex oppidi vel suburbii civitatis Budensis de Felhevíz”-nek nevezi.³⁹³ Lényegében így is volt ez igaz. Közös eredetükön kívül a rév, a budai tulajdonban levő vásár, a felügyeletük alá tartozó ispotály, és a budai polgárok által bérelt malmok mind-mind szükségképpen összekapcsolták egymással a fővárost és a jobbágyfalut. A kapcsolat elsősorban a külvárosok irányában volt erős. A malombérlők zöme Buda szentpéteri külvárosából származik, így Zsemlyesütő Gáspár is ott lakik, bár budai esküdt. Az apácák egyik jobbágyának ügyében ugyancsak szentpéteri lakosok a fogott bírák, stb.³⁹⁴ Külvárosi iparosok, de egyben malombérlők, és a városi tanács tagjai? Nyilván vagyonuk alapján jutottak a tanácsba, vagyonuk egyik alapja pedig épp hévízi malmuk. Ezért foglalkoznunk kell szerepükkel Buda irányításában, a patriciátus szerepével a XV—XVI. századi Budán. Nemcsak az indokolja ezt, hogy ebben az időben kétségtelenül külvárosi „iparosok” kerülnek be a budai tanácsba, hanem egy, az 1439-es budai népmozgalmmal összefüggő eset is. Székely György vette ugyanis észre, hogy egy 1436. évi oklevélben szerepel több budai polgárral együtt Kopácsi Dénes felhévízi lakos, aki az 1439-es mozgalom után Buda első „magyar” részről megválasztott bírása lesz. Ugyanebben az oklevélben Kopácsival együtt szerepel az a János ötvös, akinek — mint a „magyar” párt vezetőjének — meggyilkolása az 1439-es mozgalom közvetlenül kiváltó oka lett.³⁹⁵ Kopácsi, aki a „német” párt által megválasztott, és a német posztónyíró patriciátus bizalmi embereként működő Farkas Lászlót³⁹⁶ követte a bírói széken, kétségtelenül Ötvös János utóda volt a „magyar” polgári ellenzék vezetésében. Négy év alatt érte el ezt a befolyást a hévízi lakos? Elképzelhetetlen. Kopácsi már 1436-ban az ellenzék vezetői közé tartozott. De így annál inkább érdekfeszítő a budai patricius vezetés kérdésének tisztázása.

³⁹² Turul XX. 1902. 39.

³⁹³ 1509. július 17.: Dl. 46899.

³⁹⁴ L. fenn.

³⁹⁵ Székely Gy.: A huszitzizmus és a magyar nép. Századok, 90 (1956) 574—5., 577. o. 165. j. — Az oklevelet (Dl. 12990.) már idéztük, amikor az apácák és a György deák altárnokmester közti viszályról emlékeztünk meg.

³⁹⁶ Mállyusz E.: Budai Farkas László, TBM. XV (1963) 158., 162.

Az 1439-es mozgalom történetével és értékelésével újabban Szűcs Jenő³⁹⁷ és Székely György³⁹⁸ foglalkozott a legalaposabban. Szűcs a budai ellentétek gyökerét a német tőke és a legszegényebb magyar plebejusok, a széles külvárosi tömegek szembenállásában látja. A német patriciátus uralma alatt, ha nehezebben is, de erősödik a magyar középpolgárág, amely azonban bizonyos vagyont elérve, már kevésbé hangoztat forradalmi jelszavakat. Azért a középpolgári ellenzék és a külvárosi szegénység között — az egész magyar lakosságot sújtó megkülönböztetések miatt — volt még összekötő kapocs. A harcot azonban a középpolgárság helyett a nincstelenek vívták meg, de a jogokból az előbbiek részesültek. Szűcs a mozgalmat 1438-ra helyezi. Székely viszont bebizonyítja, hogy valójában 1439-ben zajlott le a mozgalom, és rámutat, hogy Szűcs túlságosan leegyszerűsíti etnikailag az ellentéteket. A felkelésbe a plebejstömeg, és a parasztságtól még teljesen el nem szakadt népelemek kapcsolódtak be (szőlőkapások), és jelentős tény, hogy a magyar származású gazdag polgárok házaik is — mint pl. Érdi László esküdtét — kirabolták. A mozgalom huszitagyanús, bizonyos népi patriotizmustól is át van fűtve, eredményeit a magyar céhpolgárság élvezte.

Székely több helyen javította Szűcs elképzeléseit. Értékelésével, a plebejus tömeg szerepének ismertetésével teljes mértékben egyet is értünk. Úgy látjuk azonban, hogy a mozgalomban élesen el kell választanunk egymástól a mozgalom eredményeként a hatalomban való részesedést elért „magyar középpolgárság” mozgalomát és a plebejusok felkelését. A „magyar középpolgárság” ugyanis nem más, mint az időközben kialakult „magyar patriciátus”.³⁹⁹ A két vonal egymástól teljesen független volt, azonban pillanatnyilag összekapcsolódott az alsóbbak küzdelme és a felsőbbek eredménymegragadása. Székely jól látta: „hogy a magyar bíró választása kezdetben nem annyira a céhpolgárság előretörését jelentette, mint inkább megtévesztő, leszerelő célzatú lehetett a feudális-patricius erők részéről”.⁴⁰⁰ A magyar patricius-klikk, amelyhez magyar nemesi elemek is tartoztak, frakcióharcot folytatott a hatalomért a zömében német posztónyíró-patricius csoporttal, és amikor kirobbant — általuk sem remélt mértékben — a népmozgalom, igyekeztek minél előbb kiegyezni a másik csoporttal, hogy minél előbb helyre lehessen állítani a városi vezető réteg egységét a plebejusokkal szemben.

Miben állott ez a frakció-harc a városi uralkodóosztály két csoportja között? A Jogkönyv paragrafusai alapján kétségtelennek látszik, hogy ez elsősorban nemzetiiségi jellegű volt. A városban csak a gazdag, birtokos, és német anyanyelvű polgárok gyakorolhatták a hatalmat. Bíróvá csak tisztavérű németet választhattak, a tizenkét esküdt között pedig tíz németnek kellett lennie.⁴⁰¹ Leszámítva Farkas László bíróságát, a bírák esetében ezt a szabályt meg is tartották. De nemcsak ez az ellentét mutatható ki adatainkból. Közismert, hogy a XIII. századtól kezdve egyrészt a városi lakosság plébániája, a Nagyboldogasszony-templom, másrészt a vári magyarok plébániája, a Magdolna-templom (melyhez tekintélyes külvárosi terület is tartozott) és a külvárosi Szent Péter-plébániatemplom között a joghatóság és az alávetés szempontjából hosszas viták voltak, és ezt közvetlenül az 1439-es mozgalom után, a magyar Kopácsi Dénes bírósága alatt zárta le a város.⁴⁰² A középkori városi plébániák-

³⁹⁷ Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon, Bp. 1955. 287—95.

³⁹⁸ Székely Gy.: A huszitizmus... i. m. 574—7. Vö. még újabban Mályusz E.: i. m. 162. skk.

³⁹⁹ Szűcs J.: i. m. 292. o. azt írja: „... a céhek szerepe intézményesebbé vált a városi igazgatásban, mindez azonban azt jelentette, hogy kialakult a magyar patriciátus (kiemelés Szűcs Jenőtől), amely paritásos alapon, most már a némileg visszaszorult német patriciátussal együtt (kiemelés Szűcs Jenőtől) tartotta kézben a hatalmat.” Ezzel a megállapítással — a céhek szerepét leszámítva, mert az alig, illetve csak néhány céh esetében érvényesült, egyetértünk, csak annyiban helytelen Szűcs érvelése, hogy bizonyítékul jpp a német patriciátus bizalmi férfit, Farkas Lászlót emeli ki.

⁴⁰⁰ I. m. 577. o. 165. j.

⁴⁰¹ Vö. Szűcs J.: i. m. 282—7.

⁴⁰² Gárdonyi A.: Buda középkori helyrajza i. m. 68—71. — Némethy L.: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme. Esztergom, 1876.² 20—2.

hoz egyházközségek tartoztak, vagyonukat a városi patriciátus egyik képviselője, mint vitricus, templomgondnok kezelte.⁴⁰³ Buda esetében a Mária-templom, mint főplébánia kegyúri jogát a városi tanács gyakorolta,⁴⁰⁴ szemben a másik két plébániával, ahol a plébánia lakosságának, az egyházközségnek volt a kezében a kegyúri jog.⁴⁰⁵ A városi tanács ez időben a „rath der Tewtschen”⁴⁰⁶ azaz a plébániakörzet német patriciusainak érdekvédelmi szerve volt elsősorban.⁴⁰⁷ Nem véletlen, hogy templomgondnoknak a legelőkelőbb patriciusokat választották meg.⁴⁰⁸ Ugyancsak a plébánia körül alakult ki a budai német patriciátus egyesülete. Európa-szerre alakítottak maguknak a patriciusok külön céheket, asztaltársaságokat, vagy egyéb egyesületeket,⁴⁰⁹ amelyekre azért volt szükség, mert habár a tanácsban is többnyire saját képviselőik ültek, ide olykor — kényszerből, vagy politikából — be kellett venniük rajtuk kívül álló egyéneket, és különben is a tanácsnak csak meghatározott számú tagja lehetett. Szükség volt tehát olyan szervezetre, amelynek minden patricius tagja lehetett, és amelybe idegeneket nem vettek fel. Kováts Ferenc éles szeme vette észre Pozsony esetében, hogy a városi vezetőréteg tagjai bizonyos tekintetben külsőleg is szervezve voltak a Krisztus teste, vagy Úrteste társaságban.⁴¹⁰ A Krisztus teste társaságot Budán is megtaláljuk, és ez a XV—XVI. században a Nürnberggel szoros kapcsolatot tartó nagykereskedő réteg szervezete.⁴¹¹ Persze kérdéses, hogy vehetjük-e ezt a vezetőréteget patriciátusnak. Szücs — szemben Kovátsal — elismeri ennek a rétegnek patriciusi voltát, véleményünk szerint helyesen, viszont tagadja a „családuralom” meglétét.⁴¹² Bizonyos fokig valóban igaza is van, a városi tanácsban nemcsak kizárólag öröklés útján helyet foglaló esküdtek ültek. Hasonló volt a helyzet Bécsben is. A régi és eltűnő helyi földesúr „Erbburger” réteg mellett lassan kialakul a kereskedőkből, császári pénzügyi tisztviselőkből egy új, bár ezen a néven soha nem nevezett patriciátus. Bár egy 1396-os városi alkotmány értelmében a tanácsban az Erbburgerek, kereskedők és iparosok foglalnak helyet, iparosok sohasem kerültek be a tanácsba. Őt patricius korporációból kerültek ki a tanácstagok: az apothekáriusokból, a posztónyírókból, a pénzverőkből, a kereskedőkből és az írnokokból.⁴¹³ Mindennek ellenére bizonyos formában megvan a családuralom Budán is, azonban ez elsősorban leányági leszármazás útján következik be. Nagyon sok esetben, ha addig nem tanácsbeli család tagját esküdtnak választják, kimutatható, hogy vagy veje egy volt tanácstagnak, vagy annak özvegyét vette el feleségül.⁴¹⁴

⁴⁰³ Vö. *Planitz*: i. m. 205. skk. — A templomgondnokokra *Plöchl*: i. m. II. k. 392.

⁴⁰⁴ Jogkönyv 23 §. — *Mollay K.*: i. m. 67.

⁴⁰⁵ *Kubinyi A.*: A király és királyné kúriái. i. m. 162—163.

⁴⁰⁶ Jogkönyv 404. §. — *Mollay K.*: i. m. 189.

⁴⁰⁷ A magyar Farkas László származása ellenére bíró lehetett, mert ezekhez a német posztónyírókhoz tartozott, háza is köztük állott. Vö. *Mályusz E.*: Budai Farkas László. i. m. 162.

⁴⁰⁸ Pl. Nadler Mihályt, *Székely*: A huszitizmus i. m. 579. Vagy Münzer János többszörös bíró (1461. Dl. 15670.) stb.

⁴⁰⁹ *Planitz*: i. m. 285—6.

⁴¹⁰ *Kováts F.*: A pozsonyi városgazdaság a középkor végén. Pozsony, 1918. 15. (Szerinte azonban ez csak „pszeudopatriciátus”.)

⁴¹¹ Vö. *Haller v. Hallerstein, H. Frh.*: Deutsche Kaufleute in Ofen zur Zeit der Jagellonen, *Nürnberg* Mitteilungen. 51 (1962) 471.

⁴¹² I. m. 266—7.

⁴¹³ *Schalk, K.*: Aus der Zeit des Österreichischen Faustrechtes 1440—1463. (Das Wiener Patriziat um die Zeit des Aufstandes um 1462 und die Gründe dieses Ergebnisses.) (Abhandlungen zur Geschichte und Quellenkunde der Stadt Wien, III. k.) Wien, 1919. 5—11, 456, 472—79. A kötetre *Mályusz* prof. úr hívta fel a figyelmünket, amiért ez úton is köszönetet mondunk. — Vö. még *Planitz*: i. m. 286.

⁴¹⁴ Legjobban igazolja ezt a Siebenlinder rokonság. A XV. század elején Siebenlinder János több ízben viseli a budai városbírói tisztelet. Veje, Munich Henrik több üzletében társa, nagykereskedő.

Mindezeket előrebocsátva térjünk vissza a Kopácsit először említő, és már több ízben idézett 1436. évi oklevélre. Mind Szücs, mind pedig Székely figyelmét felkeltette az az oklevél, és helyesen látták meg ennek jelentőségét.⁴¹⁵ Az oklevélben le van írva, hogy a György deák altárnokmester emberein a Nyulak-szigeti apácák népei által elkövetett hatalmaskodások ügyében egy tizenöt tagú választott bíróság ült össze Felhévizen, amelynek három nemes (köztük a budai patricius Loránd-család egyik feudalizálódott tagja), kilenc budai polgár és három felhévizi lakos voltak tagjai. A budai polgárok közül István apothekárius az 1446—1447-es, Maior Miklós az 1448—1449-es bírói években kimutathatóan városi esküdt, míg Szőlősi Péter az 1439-es mozgalom utáni második bírói évben, 1441—1442-ben a pénz-bírói méltóságot viselte, tehát a bíró után következő rangot. Mivel abban az évben német bírója volt a városnak, Szőlősi volt a tanácsbeli magyarok vezetője. A felhévizi Kopácsiról már említettük, hogy ő volt a mozgalom utáni év bírója és itt látjuk János ötvöst, a magyarok 1439. előtti vezetőjét is.⁴¹⁶ A „magyar” „középpolgári” ellenzék három egymást követő vezetője tehát ugyanabban az ügyben a mozgalom előtt négy évvel együtt szerepel. De ki az a György altárnokmester, akivel kapcsolatban az egész magyar csoport összeáll? Először neve — tudomásunk szerint — 1429-ben tűnik fel. Buda város vezetői között van felsorolva Buda, Pest és Óbuda városoknak a várnok és egyéb ügyek miatt a szigeti apácákkal folytatott viszályában. Mindhárom város vezetőinek nevét megismerjük ebből az oklevélből, amelyben testvéri egyetértésben vannak egymás után feltüntetve a legelőkelőbb német patriciusok és az úgynevezett magyar középpolgári ellenzék képviselői. Az apácáknak a város gazdasági életét bénító jogaival szemben egységes a teljes városi vezetőréteg, összes frakciói közösen

Munich leányait többek közt a budai Münzer Jánoshoz és a pozsonyi patricius Gailsamhoz adta nőül. Münzer azután a XV. század közepén több mint harminc évig majd minden második évben Buda város bírója. Münzer bambergi származású volt. Úgy látszik kétszer nősült, második felesége a nürnbergi eredetű Mühlstein családból származott. A Mühlsteinek ugyan inkább a bányavárosokban voltak érdekelve (bár a Siebenlinder—Munich—Münzer atyafiságnak is voltak itteni érdekeltségei!) azonban, nyilván a sógorság révén, a család egyik tagja a budai tanácsba is bekerült. Münzer fia, akit szintén Jánosnak hívtak, nem folytatta atyja kereskedelmi üzleteit, hanem egyházi pályára lépett, a budai vár előtti Szt. Zsigmond káptalan prépostja lett. Münzernek a Mühlstein leánytól született leányát az ugyancsak Nürnbergből bevándorolt Haller Ruprecht vette el feleségül, és alig egy-két éves budai tartózkodás után a városi tanácsba is bekerült, a végén pedig úgy látszik bíró is lett. Haller fiai közül Ruprecht anyai nagybátyja példáját követve kanonok lett a Szt. Zsigmond-káptalanban, János viszont a nagykereskedő Szerencsés Imrével lépett tüzletársi kapcsolatra, és az alkincstartóságot is elnyerte. Így tehát négy generáción át leányágon, és csak az ötödik generációban fiágon öröklődött a Siebenlinder vagyon (pedig nem is vérszerinti leszármazottakra) és a városi tekintély. Feltehetően maga Siebenlinder is beházasodva került ide. L. mindezekre *Kubinyi A.*: Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 52 (1963). 80. skk.

Fel kell még arra is hívnunk a figyelmet, hogyha új, a tanácsban eddig nem szerepelt vezeték-névvel találkozunk, az még lehet egy tanácsbeli család tagja fiágon is, nemcsak nőágon. A Nadler család (vö. *Székely Gy.*: A huszitizmus... 579.) amely *Szücs* szerint „új” család a patriciátusban (i. m. 266.), a valóságban az egyik legrégebb időtől kimutatható budai patriciuscsaládnak, a Tilmannoknak egyik oldalága, és mint ilyen birtokostárs a vidéki Tilmann jószágokban is. (1430. Dl. 12320.) — A Tilmann—Nadler család 1318-tól a XV. század közepéig megszakítás nélkül kimutatható a budai tanácsban!

⁴¹⁵ *Szücs J.*: i. m. 290. — *Székely Gy.*: A huszitizmus. 574. Szücs kissé félreérti a szöveget, szerinte a magyar polgárság és az apácák ellentétéről van itt szó. Ez nem áll fenn: választott bírák ítélnének György deák és az apácák ügyében. (Dl. 12990.) Igaz, egységesen lépnek fel polgártársuk oldalán, pedig a bírák felét nyilván az apácák jelölték.

⁴¹⁶ Kopácsira és Szőlősi-re I. Esztergomi pr. lt. Arch. eccl. vetus 46. (Plébániahátárper.) — Apothecariusra: 1446. aug. 10.: Dl. 93040. — Maior: 1448. nov. 19.: Dl. 14205.

foglalták le az apácák vámját. A vizsgálatra kiküldött személyek között a nádor részéről Szőlősi Péter, a már általunk ismert későbbi „magyar” frakcióvezető jelenik meg (úgy látszik ekkor a nádori kancellária tagja). Megtudjuk továbbá, hogy a veszprémi püspök budai tizedeit ebben az évben a következő társaság bérelte: Máté deák és Érdi László budai esküdtek, István apothekárius és György deák. Érdi az a budai magyar esküdt, akit az 1439-es mozgalomban kiraboltak, Máté deák a magyarok részéről tagja a tanácsnak 1441–1442-ben, István apothekárius — mint láttuk — Kopácsiékkal együtt szerepelt már 1436-ban György deák ügyében.⁴¹⁷ György deák 1434-ben királyneí harmincadispán és a kassai *lucrum camerae cultellus dicatora*, később pedig szintén igen gyakran szerepel, elsősorban jogi tanácsokat ad a városoknak, vagy kijáráásokat végez.⁴¹⁸

Mindezen adatokat ismerve, vegyük elő a pozsonyi polgármesternek és egyik társának ebben az 1436-os évben, néhány nappal a szigeti apácák és György deák ügyében kelt választott bírósági határozat előtt Budáról városukhoz intézett egyik jelentését⁴¹⁹ (25. kép). „Lassen wir euch wissen, das der Jorig dyak ain solichen Jamer alhie mit der priesterschaft vnd besonderlich mit dem pharrer vnser liben frawen gemacht hat, vnd wil vnser frawen kurchen machen zu einer Capellen vnd filialen sand Marie Magdalene kuchen vnd wil haben dy Claynat mit seinen anhengunden vngeren, dy früm lewt zu der obgenanten vnser frawn kurchen vor zeiten geschafft vnd geben haben vnd besonderlich das do geben ist worden in Gotzleichnams zech, vnd sind dy grösisten Claynot vnd tuet manigerley wunderliche sach vnder der lewten.” Nincs okunk kételkedni a jelentés hitelességében. György deák néhány nap múlva együtt szerepel a magyar párt vezetőivel, altárnokmesteri és harmincadispáni (vagy volt harmincadispáni) beosztásában módjában állott beavatkozni Buda belső ügyeibe a „magyar” párt oldalán. Miről is van itt szó? A Magdolna-templom egyházközsége át akarta venni az egyházi irányítást. Egyrészt meg akarták szüntetni a Mária-templom városplébániai kiváltságait, saját plébániájuk érdekében, másrészt azonban — és ez az adat lényege — fel akarta oszlatni a német patriciátus egyesületét, a Krisztus teste társaságot. Mert mi mást jelenthet az, hogy György deák és hozzá csatlakozott magyarok el akarják venni a Krisztus teste céh ékszereit? Talán tételezzünk fel egyszerű rablási szándékot? (Persze ez is szerepet játszott bizonyos fokig.) Nyilván nemcsak az ékszerekre, hanem a céh teljes ingó vagyonára szemet vetettek, és ez által ki akarták vonni az anyagi alapot a céh működése alól. Valószínű, hogy részben a bírói úton akarták elérni céljaikat, hiszen az 1441-es plébániahatárperből tudjuk, hogy már Zsigmond bírói széke előtt is folyt a per.

A „magyar” vezetőréteg ezek szerint a Magdolna- (és az itt nem említett, de a plébániahatárból igazolhatóan a Szent Péter-) templom egyházközségeibe tömörült, és rajtuk keresztül kért részt a hatalomból. Kikből állott ez a vezetőréteg? Tizedbérlő konzorciumok tagjaiból, királyi kincstári, kancelláriai tisztviselőkből, kereskedőkből, nem pedig holmi „középpolgárokból”. Úgy látszik csak a posztónyírok nem voltak közöttük képviselve, hiszen azok a posztónyíró utcában — a mai Úri utca végé —, azaz a Mindszent utcának a Mária-templom plébánia területére eső szakaszában laktak és működtek.⁴²⁰ A „magyar” vezetőréteghez csatlakoztak a felhévizi polgárság hangadó tagjai, akik a budaiakkal a szigeti apácák elleni közös fellépéseik idején kapcsolódtak össze. Ezek helyi vezetőszerpüket nyilván nem kívánták elcserélni a budai alárendelt szerepkörrel, ami a német posztónyírói céh vezetéséből következett volna. Kopácsi családja Felhézisen a földesúr kereszttesek teljes bizalmát élvezte. 1429-ben pl. Kopáchi János vezetésével támadnak a kereszttesek familiárisai és jobbágyai

⁴¹⁷ 1429. szept. 23.: Dl. 12126. — Érdire l. *Székely Gy.*: A huszitizmus 576.

⁴¹⁸ 1434. okt. 28.: *Fejér*: X/7. k. 546—7. — A számos rávonatkozó későbbi oklevél közül kettőt idézünk: 1469. febr. 17-én és jún. 22-én Pozsony városa ügyvédeknek vall, és egyik helyen elsőként, a másik helyen a nem pozsonyiak után elsőként említi budai György deákot. Ol. Ft. Pozsony v. lt. 4758, 4765. sz.

⁴¹⁹ 1436. július 15.: Pozsony v. lt. 3612. sz.

⁴²⁰ *Pataki*: i. m. 269—70.

az apácák jenői birtokára.⁴²¹ A magyar patricius frakció két célt tűzött ki maga-élé: a város vezetésében való részvételt, és a plébániák egyenjogúsítását. Ez azonban a külvárosi vezetőréteg egyenjogúsítását jelentette a városival. Amint céljaikat elérték, szükségesnek látták, hogy a vitás kérdéseket egyszersmindenkorra lezárják.

A legjobban látszik ez a plébánia-viszály terén. Az új városi tanács, amely Kopácsi elnöklete alatt ült össze, és magát „ex utraque communitate hungaricali scilicet et theuthonicali” választottnak nevezte, a hosszas pereskedést a plébániahatárok újbóli megvonásával zárta le, és ezt 1441. január 3-án I. Ulászló királlyal is megerősítette. A határozatban a Mária-templom plébánosa nem nyugodott bele, és ezért a másik két plébános még ugyanabban az évben — de már Bornemisza (Onwein) Péter bíróságában tiltakozott a városi tanács előtt, és közjegyzővel átíratta a királyi oklevelet. A jelek szerint — bár német bírja volt a városnak — a tanács nem a Mária-templom oldalán foglalt állást: az oklevél átírás alkalmával jelen volt a teljes tanács, a vizsályról pedig több adatunk nincs.⁴²² A német és magyar, vagy helyesebben a Nagyboldogasszony-templom körzetében lakó posztónyíró és a többi templom körzetében lakó egyéb patriciusi csoportok kompromisszuma következtében már nem volt érdeke egyik csoportnak sem a lényegtelen plébánia-per kiélezése. Különben is a tanácsban a „német” communitas részéről már külvárosi mézárosmester is helyet foglalt, tehát a régi patriciátus már a paritas kedvezményében sem részesült.

Az 1441—1442-es tanácsban ülő két „iparos”, egy mézáros és egy szücs,⁴²³ jelenléte újabb problémákat vet fel. A szücsök már a legtisztább patricius-városuralom idején is rendelkeztek tanácstagsággal,⁴²⁴ míg a mézárosok a jelek szerint szarva-marhával és állatbőrökkel kereskedelmet is folytattak.⁴²⁵ Mindezek a tanácsban helyetfoglaló „iparosok”,

⁴²¹ 1429. május 26.: Dl. 12071. — Sem ezt a Kopácsit, sem a későbbi budai bírót nem mondják nemesnek, pedig az 1436-os oklevélben a nemeseknél kiteszik a rangot. Székely felveti annak a lehetőségét, hogy Kopácsi esetleg nemes lett volna (i. m. 577. o. 165. j.) Kéziratomban nyomdába adása után Mályusz professzor úr figyelmeztetett, hogy a két Kopácsi, Dénes és János 1428-ban *lucrum cemerac* adó ügyében jár el Vas megyében (Dl. 92740.). Nyilván így kerültek kapcsolatba Budai György deákkal és bizonyára nem jobbágyként, hanem gazdatisztként szolgálták a keresztesekeket. (Mályusz prof. szíves közlését ezúton is köszönöm.)

⁴²² Plébániahatárper: Arch. eccl. vet. 46. — L. még *Mályusz* i. m. 163. skk.

⁴²³ A magyarok közül Benedek szücs és a németek közül Hertauff János mézáros. Benedek szücs az 1446—1447-es bírói évben is esküdt, és olyan formában szerepel, ami teljesen patricius-jellegre utal. Mikolai István deák budai bíró és a tanács 1446. aug. 10-i oklevélben (*Apothecarius István* relatiója!) *dominus Benedictus pellifex* városi esküdt és *Stephanus litteratus Armenus vocatus* (később Buda magyar részről többszörös bírója, l. *Kubinyi A.*: A városi rend... 224. old. 155. j.), mint a ferencesek Szent János kolostorának *rectores seu vitrici-jei* tűnnek fel. (Dl. 93040.) Ha tehát a város egyik legjelentősebb kolostorának anyagi gondnokságával egy szücsöt bíznak meg (együtt egy nagykereskedő patriciussal), az nem középpolgár, hanem maga is patricius. — A szücsök közül Gergely 1462/63-tól 1480/81-ig mutatható ki még állandóan a tanácsban. — Hertauff mézáros volt és háza a külvárosban állott a mézárosok utcájában. 1458. május 28.: *Pannonhalmi Rendtörténet* X. k. 663—4. (ekkor is városi esküdt). Igen gyakran szerepel a tanácstagok között, utolsó adat rá 1465. ápr. 13.: Dl. 16188—89.

⁴²⁴ *Jacobus longus pellifex* 1370-től mutatható ki éveken keresztül a város vezetésében: Dl. 5865. — Egy Balázs nevű szücs 1426/27-ben városi esküdt: 1427. márc. 23. Ol. Ft. Pannonhami kv. orsz. lt. 56.

⁴²⁵ Szücs mutatta ki, hogy a soproni Agendorfer Mihály mézáros rendszeresen üzött marhakereskedelmet (i. m. 59.). A budai német mézárosceh (a külvárosban!) úgy látszik állatbőrkereskedelemmel foglalkozott. (Fővárosi Levéltár, Mézároscehkönyv 27. r. Az adatra Baraczká István levéltárvezető hívta fel figyelmünket.) Mézárosokat találunk marhakereskedőként Székesfehérvárott (ahol egy mézáros-marhakereskedő városbíró is lett), sőt Nyugaton is: Zürichben és Nürnbergben. *Székely Gy.*: Vidéki termelőágak és árukereskedelem a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 321—322. — A budai tanácsban Hertauff óta rendszeresen képviselve volt a mézárosceh,

mégma egyesek céhszerű keretekben dolgoztak is, nem annyira a céhpolgárság képviselőinek, mint inkább a középrétegekből a patriciátusba emelkedő homo novusoknak tekinthetők. 1439 előtt és után az ismert esküdtek között nagyjában egyforma alacsony számban találunk iparos neveket. Azok az iparágak, amelyeknek képviselői kimutathatóan bejutottak a tanácsba, vagy olyan mesterségek voltak, amelyek közel állottak a kereskedelemhez, egyes tagjai tehát már csak elvétve iparúzéssel, inkább iparcikkék kereskedelmével foglalkoztak,⁴²⁶ vagy pedig olyanok, amelyek ipari eredetű tőkéjükkel már más iparágakat vetettek maguk alá, mint pl. a molnárokat a pékek. A szorosan vett kereskedelmi tőke mellett lassan mód nyílott egyes mestereknek néhány különösen alkalmas adottságokkal rendelkező iparágban mesterségük gyakorlása által tőkét gyűjteni, melyet vagy szőlőbe, földbe fektettek,⁴²⁷ vagy e mellett, esetleg nélkül már valóban polgári vállalkozásokba, elsősorban kereskedelemre fordítottak, vagy talán az eddiginél jelentősebb ipari célokra is megpróbáltak alkalmazni. Már több tanulmányunkban foglalkoztunk — más és más keretek között — Harber Mátyás budai ötvös személyével.⁴²⁸ Mátyás király kereskedelmi ügynöke, szarvasmarhakereskedő, harmincadbérllő, bíróságot is viselő városi esküdt, fia is bíró lesz. Tipikus példa tehát a budai kereskedő-

szinte az egyetlen céh, ahol valóban rendszeres képviselőről beszélhetünk. Meyxner Tamás 1478/79: 1478. júl. 1.: a városi tanács oklevelet állít ki egy Olasz utcai házról Gergely szűcs és Meyxner Tamás relációjára. Ol. Ft. Egri kpt. mag. lt. Nr. 29. Fasc. 4—5. Fr. 1. — Meyxner még 1503-ban is kapcsolatban áll a mészároscéhvel, pedig mészárszékét időközben úgy látszik, már eladta: Mészároscéhkönyv 27 r. Mészáros utcai házát már bérbe adta. — Schaur Tamás esküdt 1501/2-től: 1502. márc. 22.: DL 46582., 1503/4.: 1504. márc. 17.: DL 46663. Ugyanakkor nem lép ki a céhből és rendszeres fizeti mészárszéke után a járulékokat: Mészároscéhkönyv: 1500: 16. r., 1501: 19. r. stb.

⁴²⁶ Ilyenek voltak a már említett szűcsök mellett a szabók. Péter szabó az 1377/78-as bírói évben, Dl. 74836, míg Jakab az 1409/10-es évben városi esküdt. *Zsigmondkori Oklevéltár* II/2. 6943. sz. — 1439 után pedig Zabó János az 1523/24-es évben Dl. 90530. — Más iparos tanácstagok 1439 előtt: Borgyas Péter aurifusor, 1409/10: *Zs. O.* II/2. k. 7094. sz. — Melmeister Konrád 1427/28: Dl. 11944. — 1439 után ötvösöket, (Márton ötvös esküdt az 1489—90-es évben: Ol. Ft. Esztergomi kpt. o. lt. Capsa 18. f. 7. nr. 5. — Harber Mátyás ötvös, városbíró is lesz, l. fenn.) — Üvegyártókat (Tamás esküdt az 1456/57-es, Esztergomi kpt. magán lt. Lad. 64. f. l. nr. 10. és az 1457/58-as bírói években, Dl. 15153. Külvárosi lakos lehetett, mert ekkor a külvárosi Hertauffal együtt jár el külvárosi ház ügyében. Már 1451-ben szerepel, ha nem is esküdtként, külvárosi ház ügyében. Dl. 14451. Üvegyártó Mátéra először az 1462/63-as évből van adatunk, amikor esküdt. Dl. 15766. 1478/79-ben magyar részről Buda bírójává. Vö. pl. Dl. 18202, 88620. stb. Háza Szombathelyen állott, és a jelek szerint az üvegyártás valóban foglalkozása volt. *Pataki V.*: i. m. 293. o. 74. j.) — továbbá kovácsot (Kovách István 1470/71, 1472/73, 1476/77 budai bíró, azonban Kováchy néven — ha nem is budai viszonylatban — is nevezik, úgyhogy nem feltétlenül biztos, hogy foglalkozását jelölte. Vö. *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet a XV. század második felében. *TBM.* XII (1957) 41 o. 113. j.) ácsot (János carpentarius az 1473/74-es és 1475/76-os években tanácstag. Dl. 17500 és Ol. Ft. Zágrábi érseki lt. 40. Priv.), tegzest (1464/65-ös évben Thegez Miklós esküdt, Dl. 16188—89, lehet, hogy azonos az 1475/76-ban említett Thegez Miklós esküdttel. Zágrábi ér. lt. 40. Priv.), végül kenyerest. (Kenyeres Demeter esküdt 1478/79: Dl. 88620.) említenek okleveleink az esküdtek között. A szűcsök és szabók a királyi udvar és az előkelők stb. jelenléte miatt részben luxusárakat készítettek. Az is tény, hogy épp ezeknél az iparágaknál a XV. században egyre inkább előtérbe lép a piacra, nem pedig a megrendelő számára való termelés, és ezáltal szükségképpen a kereskedőhöz hasonulnak. (Vö. *Bechtel, H.*: *Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters*, München—Leipzig, 1930. 185—6, 188.) Az ötvösök szintén a legtekintélyesebb iparágakhoz tartoztak, vö. *Szűcs J.*: 68. skk. Bécsben is kerülnek be gazdag iparosok, különösen szintén szűcsök, még a patriciusuralom alatt is a tanácsba. *Zatschek, H.*: *Handwerk und Gewerbe in Wien*, Wien, 1949. 127. skk. Vö. még *Brunner, O.*: *Neue Wege der Sozialgeschichte*, Göttingen, 1956. 135—136.

⁴²⁷ *Szűcs J.*: i. m. 59. o. 138. j.

⁴²⁸ *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet... 45. o. 169. j. — *Uő*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban, Bud. Rég. XIX (1959) 104.

tőkés karrierjére. Az, hogy mellesleg a városi ispotály gondnoka, szintén tekintélyes patriciusvoltát igazolja. Ezen kívül a Mária plébánia vitricusa is, ami pedig lényegében a német patriciátus fejének a funkcióját jelölte. Ugyanez a Harber azonban iparos, és olyan iparos, aki mindvégig nem szakadt el mesterségétől. 1481-ben királyi ötvös (a király a hévízi malmot „*Mathie aurifabro suo*” adományozta), és később is készített ötvösmunkákat az udvarnak.⁴²⁹ Lehet, hogy osztrák származású volt.⁴³⁰ Az, hogy átvette a hévízi kallómalmot, később hámort (ha el is vette tőle újra a király) azt mutatja, hogy hajlandó volt ötvösmesterségével szerzett tőkéjét vagy a szövő- vagy a fémiparba is fektetni. Ugyanez állhat a szintén hévízi malombérlő olasz Antal üvegyártóra is. Nem véletlen, hogy üvegyártók is kerültek a tanácsba, sőt a városbírói méltóságot is elnyerték. A mi szempontunkból most azonban a malmok kérdése a legérdekesebb. Bár a molnárok Szücs szerint⁴³¹ a leggazdagabb iparosok közé tartoztak, Budán kezdettől fogva alávetett szerepkörben tűnnek fel. A molnármester és a malmok tulajdonosa, vagy bérlője (minden esetre a haszonélvezője) a legritkább esetben azonos személy. Mát kezdettől fogva a budai patriciátus színe-java, a Weidner, Ulving és Loránd családok tagjai bérelnek hévízi malmokat, melyeknek igen tekintélyes értékük volt. Az első korszakban mindössze Kunc fia Réald budai külvárosi molnár látszik tényleges iparosnak (jellemző, hogy külvárosi!). A budai patriciátusnak a malmokkal való kapcsolata továbbra is fennmaradt. Jellemző példa erre a következő: 1521 előtt Théthény Péter (a szövegben tévesen István, de folytatásában már helyesen Péter) volt budai bíró misealapítvány fejében malmát a Magdolna-templomra hagyta. (Helyét sajnos nem tudjuk.) A plébánia pedig 200 Ft tőke évi kamata fejében átadja felerészben Harber János bírónak, (Mátyás fia), fele részben pedig Théthény Istvánnak, Péter fiának. (Valószínű persze, hogy a malom sohasem került a plébániához, hanem az elhunyt bíró 200 Ft-os misealapítványa fedezetül kötötte le a malmát, amely így a törvényes örökösökre szállt. A „német” polgárság vezetője, Harber és a „magyar” patriciusok képviselője Théthény ezek szerint rokonok lehetnek. Véleményünk szerint Harber Théthény veje volt.)⁴³² Ekkor azonban nem annyira olyan személyek bérlék a malmokat, akiknek patricius-mivolta vitán felül áll, hanem iparosok: zsemlyesütők, tímárok és csapók. A molnármesterségnek ez a más iparágak (vagy patriciusok) általi alávetettsége nem budai különlegesség. Ugyanez volt a helyzet Bécsben is, ahol a molnárok csak Mátyás uralkodása idején nyerték el egyenjogúságukat a többi iparossal szemben.⁴³³ Nem volt rossz üzlet malombérlőnek lenni. Különösen kifizető volt ez a pékek esetében, akik így ingyen jutottak hozzá lisztszükségletük jó részéhez: kizsákmányolták a termelőt, a molnárt és végül vevőiket. A molnárok ugyanis az őrlési díjat nem pénzben, hanem természetben kapták meg, mert ezt a legszegényebb termelő is tudta fizetni.⁴³⁴ Buda esetében a lisztvám — papíron — elég alacsony, tizenketted rész volt.⁴³⁵

Az 1439-es mozgalom eredményeként tehát a városi hatalomban új rétegek is részesültek, a külvárosi, részben iparos eredetű gazdag polgárok. Ettől kezdve tehát a tanács nem egy üzletág képviselőiből tevődött össze, hanem bonyolultabb összetételű. Közös összekötő kapcsolatot a plebejus réteggel szemben (és természetesen, bár kisebb mértékben a céhpolgárok

⁴²⁹ L. fenn, továbbá 1501. január 26.: Mathias Harber Ewthwes dictus iuratus, a budai Mária templom vitricusa. (Ol. Ft. Esztergomi Kpt. magánlevéltára, lad. 64. fasc. I. nr. 24.) — Ötvösségére a Jagelló-korban: *Kubinyi A.*: Die Nürnberger Haller... 96. j.

⁴³⁰ *Haller H.*: i. m. 473. o. 51. j.

⁴³¹ L. fenn 427. j.

⁴³² 1521. okt. 23.: *Knauz*: A budai káptalan reg. 153—4. — 1519. jan. 27-én Théthény István és a már általunk ismert Zsemlyesütő György szentpéteri lakos Buda város tanácsa nevében tiltakoznak a budai káptalan előtt. Nyilván a városi tanács tagjai lehettek. Prot. Bud. 470—1.

⁴³³ *Gesch. d. St. Wien*, II/2. k. 691—2. — Polgárok, mint malomtulajdonosok vagy bérlők Magyarországon I. még *Székely Gy.*: Tanulmányok. 394—5.

⁴³⁴ Vö. *Bechtel H.*: i. m. 166.

⁴³⁵ Jogkönyv 144 §. — *Mollay*: i. m. 110.

tömegeivel szembeni) birtokos jellegükből következő ellentéteik képeztek. De nem lehet mindenben azonos érdeket találni a nagykereskedők különféle típusai között: a posztó és szarvasmarhakereskedők, külföldi cégek, vagy hazai feudális urak ügynökei, ipari érdekelt-séggel is rendelkezők, vagy elsősorban mezőgazdasági ingatlanból élők között. Megint más volt az érdeke a kül- és megint más a belkereskedelem területén működőknek. Úgy tűnik, hogy előbbi inkább a „német”, utóbbi a „magyar” patriciusok területe volt.⁴³⁶

Budán a külvárosok voltak elsősorban ipari jellegűek: közöttük pedig főleg Szentpéter. (Tótfalu és Lógod talán inkább mezőgazdasági, Alhévíz vegyesen ipari és mezőgazdasági.) A külváros ipari jellegét a XIV. század elejétől ki tudjuk mutatni. 1345-ben arról hallunk, hogy egymás mellett áll a külvárosban egy-egy takácsnak, szücsnek és nyílkészítőnek a háza.⁴³⁷ 1354-ben külvárosi carpentariust említnek.⁴³⁸ Adatainkat szaporíthatnánk. Különösen sok adat van a XVI. század eleji bortizedlajstromokban. A külvárosban találjuk meg az iparos neveket viselő utcák többségét is.⁴³⁹ A vár — talán a magas házáruk következtében is ⁴⁴⁰ — elsősorban a kereskedő patriciusok (és az udvari tisztviselők, főpapok és főurak) negyede volt, ahol ha iparos háztulajdonost látunk, az általában csak a vezetőrétegből származhatott. (Pl. Máté üveggyártó budai bír.) Iparosokra utaló utcanév csak kettő volt a várban: az ötvös és a posztómető, azonban ez utóbbi a posztókereskedőt jelentette.⁴⁴¹ A szentpéteri külváros gazdasági jelentőségét jól látta Pierre Choque, a XVI. század elején Budán járt francia herold.⁴⁴² Szerinte a kereskedők és iparosok a Várhegy és a Duna közti városrészben laknak. Megjegyezzük azonban, hogy ezek mellett a szőlőtermelésnek is nagy jelentősége volt. A hévízi lakosságot ezer szál fűzte ehhez a külvároshoz: annak lakosai uralták malmaikat stb. Vajon ez a kapcsolat a lakosság foglalkozásában is hasonlóságot hozott-e létre, a hévízi lakosság azonos gazdasági szinten élt-e, a szentpéteri külvárossal?

2. Hévíz lakói és foglalkozásuk

I p a r

Hévízi lakosokra elég nagyszámú adatot találunk okleveleinkben, különösen a XVI. században. Az 1500—1530-ig terjedő korszakból kilencvenhárom itteni világi lakosra találunk adatot, melyek egyharmada a bortizedlajstromokból, másik harmada a malomperekből származik. A kilencvenhárom névből negyvenegy foglalkozást jelöl, ami tehát vagy saját, esetleg szülei foglalkozására utal, ezen kívül további három személy foglalkozását egyéb adatok alapján tudjuk megállapítani. (egy-egy mészárosmester, építőmester és deák). Így tehát negyvennégy embernek, a névről ismert felhévízi lakosság közel felének ismerjük a foglalkozását.

⁴³⁶ *Kubinyi A.*: Budai kereskedők... 106. — *Uő.*: A városi rend... 223 old. 155 j.

⁴³⁷ 1345. dec. 12.: Ol. Fkgy. Révay cs. lt. Doc. div. fam. fasc. I. nr. 10. — Már 1303-ban említenek egy külvárosi szabót. *MonStrig.* II. 523.

⁴³⁸ *AO.* VI. k. 191—2.

⁴³⁹ A Takács utcát már az 1441-es plébánia-határper is említette. A bortizedlajstromok feldolgozását Szűcs Jenőtől várjuk.

⁴⁴⁰ *Gerevich L.*: Gótikus házak 158.

⁴⁴¹ *Pataki* tévesen a Várba helyezi a német mészárosok utcáját. (i. m. 252, 254,) — A német mészáros és mészáros utcák azonosak, mint ahogy a német mészáros céhben is sok magyar van. (Vö. a Céh-könyvet.) A mészáros utca helye a külvárosban volt: 1513: in suburbio Budensi in vico Mezaroswca vocato, Prot. Bud. 189. A mészároscéh oltára a taschentali Irgalmasság anyja kolostorban volt (1502: Dl. 46582.) ez is mutatja, hogy a külvárosban is éltek németek.

⁴⁴² „Au dessous de la dite ville et chateau y a une ville hors de murs d'icelle qui respand jusques au fleuve et riviere de le Dunavie, ou font résidence les marchans et mécanicyens ayans l'administration et cognoissance des marchandises venantes y tant de l' autre part d'icelluy fleuve.“ *MTT* XXIII. 109.

Felhívíz foglalkozásilag ismert lakosságának kimutatása
(XVI. századi állapot)

Foglalkozási ágak		Szám szerint	%-ban
Vas és fémipar ⁴⁴³	kovács	1	2,3
	lakatos	3	6,8
	összesen	4	9,1
Élelmezési ipar ⁴⁴⁴	mészáros	6	13,6
	molnár	1	2,3
	seres	1	2,3
	összesen	8	18,2
Ruházati ipar ⁴⁴⁵	szabó	2	4,5
	összesen	2	4,5
Építőipar ⁴⁴⁶	téglás	2	4,5
	építőmester	1	2,3
	összesen	3	6,8
Egészségügyi ipar ⁴⁴⁷	fürdős	4	9,1
	borbély	2	4,5
	összesen	6	13,6
Kereskedő ⁴⁴⁸	kalmár	3	6,8
	összesen	3	6,8

⁴⁴³ János faber, háztulajdonos. 1516: Prot. Bud. 384—385. — Seripar Mátyás, szőlője van, az Újvárosban lakik. Veszprémi kpt. lt. Gazd. lt. — a továbbiakban: V. dézsm. — Seripar László és Seripar András özvegye, szőlője van Budán. Dl. 38658.

⁴⁴⁴ Mezaros Ferenc: 1503-ban hévízi polgár. Dl. 22546, 1529-ben esküdt. *B. Szabó L.*: 1502: sz. Hamza mezaros: házában lakik egy kapás. V. dézsm. — Mezaros János, a dunai vásár mellett lakik, szőlője van. V. dézsm. — Mezaros Miklós hévízi polgár 1503: Dl. 22546., 1510: Dl. 26131. — Mizaros Péter szőlője van. V. dézsm. esküdt: 1529: *B. Szabó L.*: Pest m. 1502. sz. — Koppányi János: tanú hévízi oklevélben 1509-ben. Dl. 46899, fogott bíró az apácák és hajósok ügyében 1514-ben. Dl. 22618, felhívízi bíró, mészárszéke és szőlője van 1521-ben: Prot. Bud. 585—586. — Molnár János: 1510: Dl. 22014, 26131. — Seres Antal: szőlője van: V. Dézsm.

⁴⁴⁵ Zabó Péter szőlőbirtokos 1514, 1516: Prot. Bud. 509—510, 381.

⁴⁴⁶ Theglas István esküdt 1529-ben *B. Szabó L.*: Pest m. 1502. sz. — Téglás Márton özvegye (háztulajdonos) V. dézsm. — Laurentius Toth murator 1522: Prot. Bud. 598—599.

⁴⁴⁷ Fyrdős Gergely 1503: Dl. 22546, — Feredeus György: 1510: Dl. 26131. — Barbel Dénes no. — Barber István háza a Duna mellett, V. dézsm. Feredeus László 1505: Dl. 38658 (szőlője van).

⁴⁴⁸ Kalmár Miklós szőlője van, 1509: Dl. 46899. — Kalamar Imre, szőlője van, V. dézsm. — Kalmár János, szőlője van 1505: Dl. 38658.

Mezőgazdaság ⁴⁴⁹	kapás	10		22,7
	összesen		10	22,7
Mezőgazdasági ipar ^{449 a}	korcsolyás	1		2,3
	összesen		1	2,3
Értelmiség ⁴⁵⁰	deák	3		6,8
	hegedűs	2		4,5
	lantos	1		2,3
	összesen		6	13,6
Egyházi szolgálat ⁴⁵¹	harangozó	1		2,3
	összesen		1	2,3
Összesen		44	44	100 100

A kimutatás az ipari foglalkozások túlsúlyát bizonyítja. Igaz, ez az arány csak a foglalkozást jelentő neveknel áll fenn, és lehet, hogy a többi személy egészen más foglalkozást űzött, de még úgy is kedvező a kép. Igaz, az itt feltüntetett iparágak elsősorban olyanok, amelyek a mezővárosokra jellemzőek. Pontosán ugyanaz áll fenn Felhézven, amit Székely György Szegedre mutatott ki: nincs pékipara, posztóipara, és nincsenek céhjei.⁴⁵² Ez azonban csak felületi észlelés, találkozzunk ugyanis olyan jelenségekkel, amelyek mutatják, hogy a hévízi ipar különleges helyzetű volt. Saját szövőipara ugyanis valóban nem volt, de területén működtek a budai takácsok kallómalmai; saját péküzeme nem volt, de Hévíz központjához közelebb volt a budai zsemlyesütő szentpéteri műhelye, mint ugyanannak hévízi malma. Jelentős bőrfeldolgozó ipara volt (ezt épp úgy vehetjük mezővárosi, mint városi iparnak), csak hogy ez sem hévízi, hanem Buda-külvárosi kézben volt.

Visszont vannak olyan iparágak, illetve foglalkozások, amelyek különösen jellemzőek Hévízre. Ilyen például az általunk egészségügyi iparnak nevezett borbély és fürdős mesterség, melyek jelentősége érthető a hévízi fürdők miatt. Másik ilyen, mezővárosokban ritka foglalkozás a hegedűs és a lantos. Ezeket nyugodtan az értelmiséghez számíthatjuk, hiszen feltehetően deákműveltséggel rendelkeztek (vö. Tinódi *Lantos* Sebestyén). A zenészeken kívül több deák is élt itt, és így viszonylag jelentős értelmiségi rétegről beszélhetünk.⁴⁵³

⁴⁴⁹ Kapás Albert, Balázs, Kelemen, Mihály és Márk: szőlőik vannak, V. dézsm. — Kapás Fülöp, István, két Péter és Simon, szőlőik vannak. 1505: Dl. 38658.

^{449a} Korchylas János, szőlője van. 1505: Dl. 38658.

⁴⁵⁰ János deák, 1510: Dl. 26131, — Lőrinc deák háztulajdonos, V. dézsm. — Nagybányai Ferenc deák felesége útján házat és szőlőt örököl, 1516: Prot. Bud. 384—385. — Hegedűs György szőlője van, Hegedűs Benedek özvegye, szőlője van, Lanthws Lőrinc szőlője van, I. mind a V. dézsm.

⁴⁵¹ Harangozó Benedek, szőlője van. V. dézsm.

⁴⁵² *Székely Gy.*: Vidéki termelőágak és árukereskedelem a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 325. L. még uo. 322. stb.

⁴⁵³ *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. Budapest, 1962. 19. skk., 119. skk. — Az értelmiség szerepére utal, hogy a XV. század végén két hévízi, Ferenc és Bálint tanul a krakkói egyetemen. *Schrauf K.*: A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (Magyarországi tanulók külföldön III.) Budapest, 1893. 5, 8, 57, 64—65. Bálintból baccalaureus is lett.

A zenészek nyilván az értelmiség alsó kategóriáját képviselték Felhévizen, nem igen valószínű, hogy ezek előkelő urak familiárisai lettek volna; inkább vándordalososok, akik a vásárokra ideseregülő népeket szórakoztatták, és közben valami vagyonkát szereztek. (Egyedül Lantos Lőrincnek van valamirevaló szőlője, úgyhogy talán őt lehetne „nyugalomba vonult” familiáris-zenésznek tartani.)

A legjelentősebb hévízi iparág a mészároság. Hat mészárossal, az összes foglalkozások 13,6%-val az egyik legjelentősebb foglalkozási ág, és egyben a város vezetőrétege volt: Koppányi János mészáros Hévíz bírása, két másik mészáros pedig esküdt polgára volt. A mészárosok külön sort képeztek a településen belül, és fontosságukat láttuk már a XIV. században is. Ez azonban megint csak Felhévíz és Szentpéter hasonló fejlődésére utal: ott is jelentős a mészárosok szerepe, és a külváros előretörésével a budai városi tanácsba is bekerültek.

Hévíz építőipara a jelek szerint szintén meghaladja a mezővárosi méreteket. Az építőipar módot nyújtott a tőkeképződésre,⁴⁵⁴ és ezt a meglévő hévízi adatok is igazolják. Tóth Lőrinc hévízi építőmester (murator) ugyanis 1522. január 24-én 511 és fél aranyforintot és 32 dénárt vett fel Péth vára építéséért, tehát igen nagy összeget. Nagyvállalkozó építész volt, aki társával, az olasz Laurentius italus de Florentia-val együtt dolgozott. A firenzei mester ugyanaznap ugyanazért a munkáért többet kapott, nagyobb volt részesedése: 713 aranyforintot és 26 dénárt.⁴⁵⁵ A téglakészítés által is mód nyílt bizonyos tőke-akkumulációra. Buda téglavetői a városon kívül terültek el már akkor, akár később az újkorban,⁴⁵⁶ azaz körülbelül a mai Moszkva téren és a mai Mártírok útján álló Ferences-templom környékén. Ez utóbbi már Felhévíz területéhez tartozott. A téglások nemcsak a városban, hanem azon kívül is árulták áruikat, úgyhogy Buda város egyik árszabályzata a szállítási költségekről is megemlékezik.⁴⁵⁷ Zömében megrendelésre dolgoztak, azonban előleget kaptak. Gergely budakülvárosi téglakészítő például 100 Ft előleget vett fel a garamszentbenedeki apátságtól.⁴⁵⁸

Ezek az adatok a hévízi ipar kétarcúságáról tanúskodnak, egyrészt valóban mezővárosi jellegű, másrészt igazi városi. Több iparága (és éppen a legvárosiasabbak) a budai polgárok kezében volt. Ebben a kettős jellegben is megmutatkozik, hogy Hévíz Magyarország fővárosának „külvárosa” volt. XVI. századi adataink értékeléséhez azonban szükségünk van az előző évszázadok ismeretére is. Igaz, adataink jóval szegényebbek. Nincsenek olyan forrásaink, mint a bortizedlajstromok vagy a malomperek. A XV. századból mindössze 24 hévízi személy nevét ismerjük, akik közül a következők foglalkozását lehet megállapítani: egy-egy méhserfűző,⁴⁵⁹ ács,⁴⁶⁰ kulcsár,⁴⁶¹ két-két kovács⁴⁶² és deák,⁴⁶³ egy-egy szűcs,⁴⁶⁴ királyi

⁴⁵⁴ Szűcs J.: i. m. 244. skk.

⁴⁵⁵ Prot. Bud. 598—599. — Horváth H.: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Budapest, 1935. 43—44. noha isméri mindkét oklevelet, érthetetlen okból azonosítja a két személyt, de csak a 713 aranyforintos tételről szól.

⁴⁵⁶ Ol. Kam. It. Dep. Civit. 1808. 13. 157. 4—5. sz.

⁴⁵⁷ Kemény L.: Buda város árszabása II. Lajos korában (1522). TT 1889. 382, ill. 383.

⁴⁵⁸ Knauz N.: A Garam melletti Szent Benedek-apátság. I. k. Budapest, 1890. 43—44.

⁴⁵⁹ Ulrichus braxator medonis, 1421: DI. 11101.

⁴⁶⁰ Andreas carpentarius a nádorfehérvári váron dolgozik 1494-ben, Engel J. Chr.: i. m. 92.

⁴⁶¹ A keresztesek jobbágya lévén, nyilván az ő kulcsáruk, 1429: 12071.

⁴⁶² Jakab, mint a keresztesek jobbágya Kopácsi János vezetése alatt hatalmaskodik a szigeti apácák birtokain, l. 461. j. — János pedig 1495-ben a király számára dolgozik. (Engel: I. 170.) Talán azonos az 1516-ban említettel?

⁴⁶³ György deák 1483-ban igali jobbágytelket örököl. DI. 18831. — Nyilván értelmiségi pályára lépett jobbágyfiú, aki a fővárosban próbált megélni. — János deák borkereskedő: Századok 1887. évi vidéki kirándulás, 55.

⁴⁶⁴ János, szőlője van Fehéregyházán, 1493-ban: DI. 13325.

festő (Bertalan mester),⁴⁶⁵ és pintér,⁴⁶⁶ végül egy fürdős.⁴⁶⁷ A XIV. században még rosszabb a helyzetünk. Bár — nőket is beleszámítva — több nevet, harmincnyolcat tudunk összeszedni, ezek között igen kevés foglalkozást jelentő név fordul elő. Mindössze: egy-egy deák,⁴⁶⁸ fürdős,⁴⁶⁹ és mészáros,⁴⁷⁰ végül három kovács.⁴⁷¹ A XIII. században — hála az apácák adományainak és a Margit-féle jegyzőkönyvnek — nagyszámú hévízi lakosról tudunk, azonban statisztikai összeállításra adataink nem alkalmasak.

Így kiegészítve foglalkozási statisztikánkat — bár a XV. századra nincs ilyen adatunk — továbbra is állíthatjuk, hogy a mészárosipar az egyik legfontosabb hévízi iparág.⁴⁷² Mellette azonban okvetlenül meg kell említenünk a fémfeldolgozó ipart is, mégpedig kezdettől fogva. A XVI. században már a lakatos mesterség levált róla. A fémművesség jelentőségére utal, hogy Mátyás vashámort létesített Hévízen és a királyi udvar hévízi mestert foglalkoztatott. Honnan szerezték be a vasat? Buda környékén vasbánya nincs. Szerencsére vannak adatok, amelyek mintha választ adnának erre a kérdésre. A királyi kincstár pl. vasszükségletét a Gömör megyei (Csetnek) vasbányákból a hévízi vásárokra érkező vasból fedezte,⁴⁷³ tehát úgy látszik, hogy a hévízi vásárok a vaskereskedelem központjai is voltak, és így módot nyújtottak a fémipar kibontakozására.

Mezőgazdaság

Az ipar jelentőségének felméréséhez azonban ismernünk kell a többi foglalkozási ágakat. Minden okunk meg lett volna, hogy fejtegetésünket a mezőgazdasággal kezdjük, azonban a foglalkozási statisztika erre kevés támpontot nyújtott, továbbá meglepően nagy százalékarányú iparosságra találtunk a statisztikában adatokat. (XVI. század 93 ismert névből 24, XV. század: 24 névből 7, XIV. század 38 névből 5 ipari foglalkozást jelent, vagy más adatokból kimutathatóan iparos: azaz 25,8%, 29,2% illetve 13,1%.) Tehát ezek szerint Hévíz életében az iparosság legalább olyan magas számarányt képezett, mint az átlagos magyar városokban.⁴⁷⁴ Hogyan aránylott azonban az ipar a mezőgazdasághoz, nem mellékfoglalkozás volt-e az ipar a túlnyomóan mezőgazdasági lakosság számára?

A mezőgazdasági ágak közül a gabonatermelésre egyetlen közvetlen adatunk sincs. A fennmaradt nagyszámú hévízi föld adás-vételi szerződésekben sehol sem említenek szántóföldet, a tizedpereknél csak bortizedről hallunk, és minden jel arra mutat, hogy az egész hévízi határ szőlőhegyekkel volt betelepítve. (Mindössze nyugati határán, a Kunc ispán

⁴⁶⁵ Házát vesz Hévízen 1421-ben, Dl. 11101.

⁴⁶⁶ A budaiakkal közösen hatalmaskodik az apácák birtokán 1442-ben. Dl. 13678.

⁴⁶⁷ Gergely, akinél a király fürdőzik Hévízen. *Engel f. Chr.* : 110. (Ugyanaz lehet, aki 1503-ban is meg van említve.)

⁴⁶⁸ 1366. november 26.: Komárom megye lt. Mályusz E. reg. a BTM-ben.

⁴⁶⁹ 1322-ben özvegyét említik: *AO.* II. 58—9.

⁴⁷⁰ 1317: *AO.* I. 432—3, — 1319: *AO.* I. 513. — ezenkívül a mészárosra utal egy clericus esete, aki mészárszéket ad el 1332-ben, *Zichy O.* : XII. 9—10.

⁴⁷¹ Néhai Péter hévízi kovács özvegye férjhez ment János kovácshoz, 1353. Dl. 4388. Vö. még *AO.* VII. 596—8. — László kovácsra *uo.*

⁴⁷² Adatainknál kizárólag az itt élő, és állandóan megtelepedett személyeket vettük figyelembe. Nem foglalkozhattunk sem az itt malombérlő budai polgárokkal, sem a házat vásárló országos főméltóságokkal (pl. Becsei Imre és fia Töttös, vagy a Szécsényiek), sem a földesurak tisztjeivel. Ez utóbbiak közül csak azokat vettük be a statisztikákba, akik kimutathatóan hévízi jobbágyok voltak, vagy pedig hivatalnokoskodásuk után itt földet vásárolva, Hévízen maradtak. Ez a három kategória ugyanis a hévízi lakosság életmódjára nem nyújthat adatokat.

⁴⁷³ 1510. május 21.: Dl. 22030. Pünkösöd harmadik napján Várday Ferenc kincstartó tizenhét mázsa vasat vesz hitelben a felhévízi vásáron Chetnek Jánostól.

⁴⁷⁴ Vö. *Szűcs f.* : i. m. 126. — Persze az iparágak már említett mezővárosi jellegére tekintet nélkül.

majora táján tételezhetünk fel szántóföldeket, ezek azonban a budai polgárok majorságai voltak.) Közvetett adatok azonban arra mutatnak, mindtha mégis lett volna gabonatermesztés Felhéziven. Az 1503-as malomperben kihallgatott hévízi polgárok közül ugyanis többen (Was Ferenc, Jósa Domokos, Mészáros Miklós, Fohnagh András és Hidegkuthy János) azt vallották, hogy a hévízi malmokban őrlették gabonájukat.⁴⁷⁵ De vajon saját szántóföldjükön termett gabonáról volt-e szó? Jósára (Jósyk Domokos néven) még két adatunk van, amelyek közül egyik a végrendelete. Ezek szerint szőlői vannak Óbudán, Borosjenőn és Szentjakabfalván, háza a hévízi Duna utcán, de szántóföldje — nincs!⁴⁷⁶ Fel kell tehát tételeznünk, hogy mivel sehol sincs szántóföldekre adat, a malomban őrlető hévíziek közül pedig egynek kimutathatóan nincs szántója, hogy ezek az őrletetők vásárolták gabonájukat (esetleg gabonakereskedők is lehettek) és nem maguk termelték parasztként.

Ha szántóföldekre nincs is adatunk, annál több van a szőlőkre. A hévíziek — akár iparos nevet viselnek, akár nem — többségükben szőlőtulajdonosok. Adataink ezt bizonyítják szakadatlan sorban a XIII. századtól a XVI. századig. Most azonban csak a XVI. századi adatokkal foglalkozunk, ugyanis itt a bortizedlajstromok módot nyújtanak a budai, míg az ugyanebből az időből fennmaradt budai káptalani jegyzőkönyvek az óbudai határban elterülő és hévízi tulajdonban levő szőlőkre vonatkozó adatok összeállítására. A XVI. században névszerint ismert nyolcvan hévízi személy közül kimutathatóan harminchétnek van szőlője. (Sajnos, a malomperben nagyszámban kimutatható hévízieknél a szőlőterületre szükségképpen nem utalnak.) A negyvenkilenc személy közül 35 Buda város, 8 Óbuda város, 5 Felhéziv, 2 Borosjenő és 1-1 Szentjakabfalva és Békásmegyér határában birtokos. (Van köztük néhány, aki több helységben is.) Mivel épp a felhézivi szőlőhegyekre van viszonylag a legkevesebb adatunk, pedig nyilván itt volt a legtöbb hévízi tulajdonban levő szőlő, nyilvánvaló, hogy adataink alapján megállapítható számarány alacsonyabb a valóságnál.⁴⁷⁷ A jelek szerint azonban a hévízi tulajdonban levő szőlők viszonylag igen kicsik. Leszámítva néhány, több szőlőt birtokló tekintélyes polgárt, mint a már említett Jósykot, alig lehet nagyobb szőlőtulajdont találni. Igaz, egy hévízi lakosunk van, aki a legtekintélyesebb budai patriciusokkal egyenlő nagyságú bordézmát fizetett, Seres Antal. Bordézmája 6 Ft 85 dénárt tett ki, ennél többet csak Ádám Gergely bíró özvegye (13 Ft), a bíróviselt Tétényi Péter (8 Ft), Gazon Mihály budai esküdt és nagykereskedő (7 Ft 12 d) fizetett. Közvetlenül utána a külvárosi Zsemlyesütő János (6 Ft 5 d), a bíróviselt nagykereskedő Haller (5 Ft) fizetett. Ez a serfőző nyilván nagyban gyártotta a sört és azzal kereskedett. A patricius szinten álló Seres mögött másféltől három és fél Ft-ig terjedő bordézmával, de még száz köbölt meghaladó terméssel Dékán Benedeket (145 köből), Pladlinger Jánost (143 köből), Nagy Imre volt hévízi udvarbíró⁴⁷⁸ (107 köből), és Dékán Istvánt (104,5

⁴⁷⁵ 1503. június 21.: Dl. 22546.

⁴⁷⁶ 1511. ápr. 9.: Prot. Bud. 27. — 1516. nov. 8.: Prot. Bud. 384—5.

⁴⁷⁷ Neveik a következők: Budán van szőlője: Barachy Mátyás, Dékán Benedek és István, Farkas Péter, Fekete Kelemen, Feredees László, Harangozó Balázs, Hegedűs Benedekné, Hegedűs György, Kalmár Imre és János, Kapás Albert, Balázs, Fülöp, István, Kelemen, Mihály, Márk, két Péter és Simon, Káthay Gergely, Kenczel Benedek, Kis Demeter, Korchylas János, Lantos Lőrinc, Mészáros János és Péter, Nagy Imre (a prépostság volt provizora, Óbudán is van szőlője), Pladlinger János, Seres Antal, Seripar (lakatos) András özvegye, László és Mátyás, Zegházy Pál. — Óbudán van szőlője: Ábray János, Alcz Osvát, Farkas Bereck, Hosszú Bálint, Jósik Domokos, Koppányi János, Nagy Imre és Szabó Péter. — Felhéziven Chethy Illésné, Lengyel Jakab fia János remete, Kalmár Miklós, Zepywo Ambrus. — Borosjenő: Csévy Tamás és Jósik Domokos (egyiküknek ezenkívül Békásmegyeren, másikuknak Szentjakabfalván is van szőlője).

⁴⁷⁸ Dl. 26166. Mivel ezenkívül neki Óbudán is van szőlője, az pedig nem valószínű, hogy provizorsága idején a hévízi határban ne szerzett volna, esetleg őt is inkább a városi patriciusszínhez kell számítanunk. Prot. Bud. 504—504. a.

köböl, összesen) a budai középpolgári szintnek megfelelőnek vehetjük. A hévízi szőlőbirtokosok többsége azonban csak 40—100 köblös átlagterméssel rendelkezett. (11 személy.) Hét személynek csak 8—27 köböl termése volt. Ez utóbbi kategória semmiképpen nem tudott megélni terméséből, hiszen pl. Kapás Balázs 25 köblös termése után 35 dénárt fizetett tehát termésének értékét 3 Ft 50 dénárra becsülték! Nem véletlen, hogy e hét név között három kapást, tehát szőlőmunkást, és egy-egy mészáros, harangozót és hegedűst, tehát más foglalkozású embert találunk. Valamivel jobb helyzete volt, de kizárólag szőlőből szintén nem igen élhetett meg a következő kategória sem. Mészáros János 84 köblös termése után 1 Ft 19 dénárt fizetett, termése becsértéke tehát 11 Ft és 90 d volt. Ebben a rétegben két kapást találunk.

Úgy gondoljuk, hogy amennyiben teljesen egyedül művelte meg szőlőjét, akkor igen szűkös megélhetést nyújthatott ennek a kategóriának a szőlőbirtok, de valószínűbb, hogy ezek sem ebből éltek.

A szőlőtulajdonosok nem voltak egyben háztulajdonosok is. Pl. Kapás Kelemen Lőrinc deák házában lakott, Kapás Márk Hamza mészárosnál, a 15 köböl termésű Barachy Mátyás pedig Téglás Márton özvegyénél.⁴⁷⁹

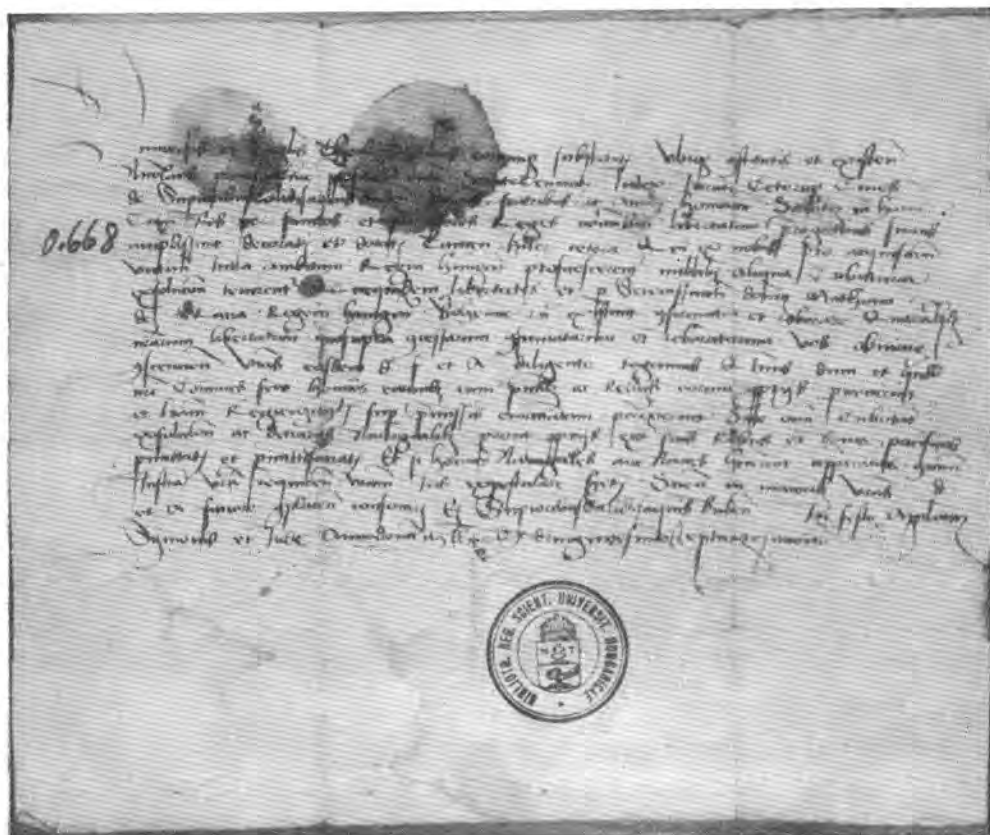
Ezek szerint 23 szőlőbirtokosból csak öt személyt, azaz 21,8%-ot vehetünk olyanak, aki minden esetben meg tudott élni szőlőjéből (a leggazdagabb pedig nem ebből élt), 30,4% egyáltalán nem, míg 47,8% csak igen-igen szűkiesen élhetett meg a szőlőtulajdonából. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a szőlő *tulajdon* nem lehetett Hévíz népe többségének megélhetési forrása. Szőlőt vásárolt, esetleg bérelt a szőlőkapás, talán abban a reményben, hogy egykor önálló legyen; a szegényebb iparos, hogy szerény jövedelmét kiegészíthesse, vagy hogy ne kelljen a piacon vennie; végül a tekintélyesebb polgár is, hogy tőkájének egy részét biztosítsa a vállalkozás kockázata elől. Leginkább a szőlőmunkások lehettek a kisebb szőlőtulajdonosok között jelentősek. Összehasonlítva ezeket az eredményeket a foglalkozási statisztikával, az onnan levont következtetéseket azzal egészíthetjük ki, hogy Felhévíz lakossága egy viszonylag szűk — a budai középpolgár, sőt patriciusi szintet megközelítő részben ipari tőkés szőlőbirtokos réteg mellett szegényebb iparosokból és szőlőmunkásokból állott.⁴⁸⁰ A szőlőbirtok azonban a kapások számára a felemelkedés eszközévé válhatott.⁴⁸¹ Nemcsak a hévízi, hanem a szomszédos budai szőlőkben is dolgoztak, sőt talán épp Hévízről és a többi külvárosból kerültek ki a budai szőlőkben dolgozó kapások. Igen nagy számú szőlőmunkást igényeltek a budai szőlők. Egy példát hozunk fel erre. Egyetlen nap, 1525 július 21-én Gallintzer Lénárd budai polgár három szőlőjében összesen 71 napszamos dolgozott! (Magosalján 17, Kövesen 30 és Másáson 24.)⁴⁸² Mivel e három szőlőhegyen Gallintzeren kívül másoknak is voltak szőlői, és Budán (nem számítva környékét) még számos szőlőhegy volt, elképzelhetjük, hogy a nagyobb munkák alkalmára esetleg több ezer munkás dolgozott a szőlőkben! Egy részük nyilván a szomszédos falvakból származott, de zömük nyilván a külvárosi lakosságból került ki. A szőlők tulajdonjoga Felhévízen minden jel sze-

⁴⁷⁹ Mindezekre l. V. dézsm. — A másik dézsmalajstrom adatait azért nem használtuk fel (Dl. 38658), mert kevesebb hévízi nevet tartalmaz.

⁴⁸⁰ A királyi udvar is hozatott magának bort Hévízről, és az azt szekérre rakó korcsolyások feltehetően hévíziek voltak. *Fraknoi*: II. Lajos királyi számadási könyve 1525. január 12—július 16. MTT. XXII. 1877. 118.

⁴⁸¹ *Székelgy Gy.*: Vidéki termelőágak. 337. —

⁴⁸² Dl. 26345. Gallintzer Lénárd számadáskönyvére l. még: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán c. tanulmányunkat. Agrártörténeti Szemle (1964) sajtó alatt. Gallintzer, aki felesége révén olykor a Pemflinger nevet is viselte, ebben az időben nem tartózkodott Budán. A közel féléves időszakot felölelő számadáskönyv Gallintzer nagy kiterjedésű budai szőlőinek összes kiadásait, továbbá serfőzdeinek bevételeit és kiadásait, végül a budai háztartás (de a gazda nélküli) összes napi kiadásait tartalmazza.

26. Felhévíz városának 1473. évi kiadványa. Urkunde der Stadt Felhévíz aus dem Jahre 1437

rint szabad volt, a földesúri jog nem érvényesült.⁴⁸³ Nincs egyetlen adatunk sem arra, hogy a földesúr (mármint a keresztesek, illetve a káptalan) a szőlők után bármiféle adót követelt volna, leszámítva az exemptiójából következő egyházi tizedet. Így a hévizi szőlőhegyeken szőlőt birtoklók nem voltak hátrányban a budai szőlőtulajdonosok mögött: mindkettőjüket csak az egyházi tized terhelte, csak míg azt Budán a veszprémi püspök szedte, Hévizen a földesúr.

A kereskedelem

Láttuk, hogy a név szerint ismert hévizi személyek között két kalmár található. Ennél a két névnel azonban jelentősebbnek kell tartanunk a kereskedelem részesedését Felhévíz életében. (Még akkor is, ha nem számítjuk a nem hévizi tulajdonban levő vásárt és révet.) Minden jel arra mutat, hogy a kereskedelem sokkal nagyobb szerepet játszott Hévizen, mint egy átlag mezővárosban. Felhévíz első fennmaradt saját oklevele (26. kép), 1473. október 28-áról már arról tudósít bennünket, hogy a helység lakói a régi királyoktól gazdag kivált-

⁴⁸³ Vö. Székely Gy.: előbb i. h. — Egyesegyedül a magszakadás esetén való háramlásra tartott igényt a prépostság, azonban az ezt bizonyító egyetlen adatból az derül ki, hogy ez csak igény volt, amelynek érvényesítése nem ment simán. 1529: Ol. Ft. Vasvári kpt. o. lt. fasc. 46. (37. doboz, 67. tkercs, 2. filmkocka.)

ságokban részesültek, amit a most uralkodó Mátyás is megerősített. A kiváltságok közé tartozik, hogy az egész ország területén vámmentességet élveznek. (Kiderül az oklevélből, hogy áruikat — legalább részben — hajón is szállítják.)⁴⁸⁴ Ezek szerint a városi kereskedők legfontosabb kiváltságát, a vámmentességet élvezték a hévíziek. Kereskedelmük tényleges jelentőségére egy vámpér adatai utalnak. A nyitrai püspök ugyanis 1496-ban panaszt emelt a nádori bíróság előtt zsitvatói vámja nem fizetése miatt Buda, Pest, Székesfehérvár, Pozsony, Esztergom, Visegrád, Komárom városok és a felhévízi népek ellen.⁴⁸⁵ Másodszor is együtt találjuk említve a hévízieket az ország két legnagyobb városával, a már idézett 1516. évi oklevélben, amikor Buda és Pest városok és a prépostság (György pécsi püspök kormányzó) jobbágyai kárára elkövetett visszaélések miatt lefoglalják az esztergomi káptalan kakati vámját.

A hévízi kereskedők úgy látszik elsősorban borkereskedelemmel foglalkoztak. Egy 1497-es adat szerint János deák felhévízi polgár borokat szállított a nagyváradai püspöknek, legalábbis nyugtát állított ki a meghalt Bálint püspöknek szállított bor áráról.⁴⁸⁶ A borkereskedelem a környező szőlőbirtokból következett. Feltehetően a hévízi mézárások szintén foglalkoztak szarvasmarha és borkereskedelemmel, továbbá a hévízi vásárok idején mint alkuszok, közvetítők is szerepet játszhattak.

Hévíz ugyan jogilag — legalábbis a XV. sz. végén — mezőváros volt, kereskedelmét azonban nem tekinthetjük átlag mezővárosi nivójukat. Egy oppidum kereskedői általában csak saját piackörzetükben kereskedtek, a hévíziek azonban szinte az egész ország területén teljesen azonos szinten a budai és pesti kereskedőkkel végezték üzleteiket: mint láttuk, megfordultak Zsitvatón, sőt Nagyváradon is. Ezek alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy Felhévíz kereskedelmi vonatkozásban város volt, mégpedig olyan, amely a fővárossal gazdasági egységet alkotott.

Összefoglalás

Összefoglalva eddigi fejtegetéseinket, megállapíthatjuk, hogy Felhévíz felemás arculatú. Igen sok adat mutat arra, hogy teljesen városias: mezővárosra jellemző iparágai mellett vannak teljesen városias jellegűek is, olyan szinten, ami a településnek nagyvárosi jelleget kölcsönöz. (Királyi udvarnok dolgozik.) Területén tekintélyes tőkebefektetést igénylő városias ipari létesítmények vannak, ezeket azonban (gyakran feudális erőkkal társulva) a budai kereskedelmi tőke aknázza ki. Ugyanakkor azonban szőlőtermelése is nagyon jelentős. Ez nem jelenti önmagában a mezővárosiasságot! Surányi Bálint nézetünk szerint helyes megállapításai szerint a szőlészet városias foglalkozás, és — legalábbis a szüret utáni időszakban — kézműves élelmiszeriparnak tekinthető.⁴⁸⁷ Ezzel szemben az is kiderült, hogy a szőlészettel foglalkozó lakosság zöme Hévízen kapás, ezek pedig mindenképpen mezőgazdasági munkások. A kapások munkalehetőségének zöme azonban a Buda-városi szőlőkben volt, és Hévízen nyilván csak az olcsóbb megélhetési költségek miatt éltek. Felhévíz kereskedelme városias, vásárterén Európa-szerte ismert vásárok zajlanak le, a település pedig a Duna egyik legfontosabb átkelőhelyénél fekszik, bár ez utóbbiból a hévízieknek csak közvetett előnye származott.

Megállapíthatjuk, hogy Felhévíz egész gazdasági életére a Budával való összeépültség nyomja rá bélyegét. Valóban jogos az oklevelekben található budai suburbium megnevezés. Gazdasági téren Buda külvárosa volt, mégpedig: egyrészt ipari jellegű külvárosa (csapó, timár és malomipar); másrészt a budai bortermelő ipar mezőgazdasági munkás-szükségletének

⁴⁸⁴ Ol. Ft. Egyetemi kv. Litt. et ep. orig. 0. 668.

⁴⁸⁵ *Kubinyi A.*: A városi rend... 203.

⁴⁸⁶ Századok vidéki kirándulás, 1887. 55.

⁴⁸⁷ *Surányi B.*: Kereskedőgilde Nagyszombatban a visegrádi kongresszus évében. Történelmi Szemle, 1959. 264.

kielégítője. E mellett, a kedvező körülmények miatt (Buda közelsége, vásárok, hévizek, út és révviszonyok) néhány Budától független iparág is kialakult, melyek azonban többnyire olyanok, amelyek Buda külvárosában is megvannak: mészáros, fém és építőipar, és így azt egészítik ki. Valószínűleg csak a könnyebb megélhetési viszonyok miatt dolgoznak itt ezek a mesterek. A Buda árnyékában lassan fejlődő hévízi külvárosban kialakul egy gazdag polgári vezetőréteg, amelynek tagjai azonban meggazdagodva (a de foro Danubii és Kopácsi családok példájára) Budára költöznek, ahol a város irányításában is részt vesznek.

3. Hévíz belső szervezete

Bár Felhézviz gazdaságilag ezek szerint valóban Buda külvárosa volt, a belső szervezet nem ehhez igazodott. Az apácák birtokrésze külön közigazgatási egység volt, az ő tulajdonukban azonban csak Hévíz kisebb részét találjuk. A település legnagyobb részén a keresztsek, illetve később a káptalan birtokolt, akik — miként erre már számos adatot idéztünk — a hévízi polgárságot jobbágyaiknak nevezték, és ezért ennek megfelelően a település jogilag hosszú ideig csak villa, azaz jobbágyfalu volt.⁴⁸⁸ A XV. sz. második felétől nevezik mezővárosnak (oppidum).⁴⁸⁹ Jogilag azonban csak a XV. század kilencvenes éveiben vált mezővárossá, amikor a prépost kieszközölte pecséthasználati jogát. Jellemző azonban, hogy a királyi kiváltságlevél nem mezővárosnak, hanem Buda suburbiumának nevezi Felhézvizet. Az autentikus pecséthasználat jogát II. Ulászló a prépostsági kormányzó kérésére „pro utilitate dictae ecclesiae sed et augmento praedicti suburbii Felheviz” adta a városnak. Ez a mondat pontosan és nyíltan fejezi ki a földesúr és a város egymáshoz való viszonyát. Hévíz ugyanis bizonyos fokig átjáróház szerepét játszotta: gazdasági helyzete következtében vonzotta ugyan az idetelepülőket, akik azonban innen rendszerint tovább költöztek Budára. A prépostsági kormányzás korszakára jellemző, hogy igyekeznek minél több kiváltságot és támogatást nyújtani (elsősorban gazdasági téren) itteni jobbágyaiknak, hogy ezáltal egyrészt elősegítsék a betelepülést, másrészt megakadályozzák az elvándorlást. Ugyanezt szolgálta a pecsétkiváltság is. Hévíz kiadványai ezáltal olyan jogérvényt szereztek, mint a többi város oklevelei: hévízi ingatlan adásvételek tehát teljes érvénnyel kötettek a városi tanács előtt.

Hézvizen az ingatlanok háztelkek és szőlők voltak, szántóföldekről és így jobbágytelkekről nem tudunk. A ház és szőlőeladások a XIV. század közepéig a földesúr előtt mentek végbe, de nem azért, mert földesúr, hanem mert hiteleshely volt.⁴⁹⁰ A hiteleshely megszűnése új helyzetet teremtett. Sajnos, oly kevés adat maradt fenn épp a XIV. század közepe, és a XV. század vége között, hogy nem tudjuk megállapítani azt, hogy ebben a korszakban mely szerv volt illetékes az adásvételek írásbafoglalására.⁴⁹¹ Az azonban kétségtelen, hogy a pecséthasználati jog megszerzésével a városi tanács engedélyt szerzett, hogy saját nevében és pecsétjével erősítse meg polgárai bevallásait.⁴⁹² Ettől kezdve azután oppidumnak,⁴⁹³ sőt civitasnak⁴⁹⁴ nevezik, megtartva persze, sőt még gyakrabban használva a budai suburbium kifejezést.

⁴⁸⁸ A XIV. században még többször villa-nak, terra-nak nevezik. Vö. 1345: AO. IV. k. 482. — 1352: uo. V. k. 557. stb. — De ugyanakkor Buda suburbiumának is nevezik: DI. 4454. A leggyakoribb elnevezés azonban az egyszerű de Caldis Aquis.

⁴⁸⁹ 1483. július 21: DI. 18831.

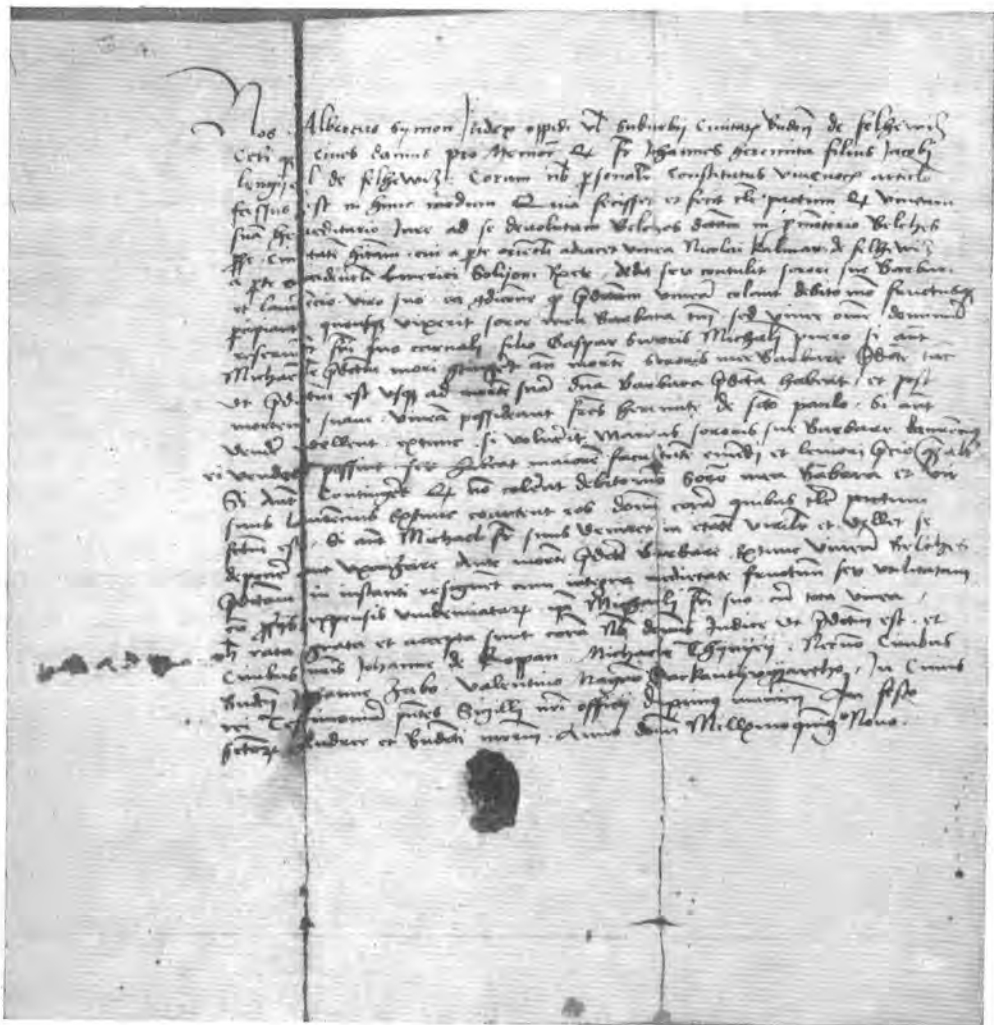
⁴⁹⁰ Vö. 1312: AO. I. 252—3. — 1317: uo. 432—3. — 1319: uo. 513. — 1322: uo. II. 58—9. stb.

⁴⁹¹ Megjelennek pl. a budai káptalan előtt, de borosjenői szőlőbirtok ügyében, 1361: DI. 5049. — Előfordul az is, hogy hévízi házat magánoklevéllel, de budai esküdtek pecsétjével megerősítve adnak el. 1421: DI. 11101.

⁴⁹² L. fenn

⁴⁹³ Pl. 1502: DI. 21130.

⁴⁹⁴ Pl. 1516: Prot. Bud. 384—5.

27. Felhévíz városának 1509. évi kiadványa. Urkunde der Stadt Felhévíz aus dem Jahre 1509

Felhévizet földesúrai officialisok, udvarbírák által igazgatták. A jelek szerint zömében polgári származású gazdasági szakemberek voltak.⁴⁹⁵ Befolyásuk a város vezetésében igen erősen érvényesült 1473-ban, de még a pecséthasználati jog megszerzése után, 1529-ben is, a provizor neve került a városi kiadványok élére. Felhévíznek mindössze három saját kiadványa maradt ránk. Az első a már említett 1473-as oklevél, amely a vámmmentességi kiváltságra utal. Intitulatioja: Nicolaus provisor curie prepositure ecclesie Sancte Trinitatis, iudex, iurati ceterique cives de Superioribus calidis aquis Budensibus. A következő 1509. július 17-ről Albertus Symon iudex oppidi vel suburbii civitatis Budensis de Felhewiz ceterique

⁴⁹⁵ Lukács fia János officialis. 1359: AO. VII. 596—8. — Benedek pap (!) provisor, 1457: DI. 15180. — Miklós provisor, 1473: Egyet. kv. 0. 668. — Barbel János provisor, 1502: TT. 1909. 137—8. — Nagy Imre és utóda Nagy Bálint provisorok 1514 körül: DI. 26166. — Bolthos Mátyás provisor, 1529: B. Szabó L.: Pest megye 1502. sz. Nagy Imre később hévízi birtokos lett, míg a pécsi polgár származású Bolthos Pestre költözött.

28. A felhézsi bíró sigillum officii-je 1509-ben.
Sigillum officii des Richters von Felhéz im Jahre 1509

cives kiadványa: szőlőügyben a bíró előtt kelt fassió, amely a provisort nem említi (27. kép). Pecsétje azonban nem a kilencvenes években kapott és lilíomot ábrázoló pecsétképet viseli, hanem egy kalapácsot (?) tartó kezét (28. kép). A corroboratiós formula (sigillo officii) azt mutatja azonban, hogy ez nem magának a városnak, hanem a bírói hivatalnak a pecsétje. Az ábrázolás talán a bírói pálcát mutatja, hiszen Pest városának ugyanezekben az években készült pasztofóriumán a pesti bíró hasonló botot tart a kezében. Más városoknál szokatlan módon ez az oklevél megadja az ügylet tanúit, és ezzel mintegy illusztrálja az intulatióának a budai külvárosra utaló megjegyzését: iudice... et civibus nostris Johanne de Koppan, Michaele Thynney, necnon civibus Budensibus Johanne Zabo, Valentino magistro Sarkantyvgyartho.⁴⁹⁶ Az utolsó felhézsi oklevelet 1529-ben Bolthos Mathias provisor de superioribus Thermis Budensibus, Urbanus iudex, Petrus Mizarus, Stephanus Theglas, Leonardus Chakan, Martinus Zabo et Franciscus Mizarus iurati adták ki a pesti hajósok és az apácák jení népei közti viszályban.⁴⁹⁷ Ebben a tanácsban tehát négy iparos: két mészáros, és egy-egy téglás, illetve szabó van, ami a város ipari jellegére utal.

Hévíz kettőssége: földesúri hatalom alatt álló település és az ország legfejlettebb városának ipari jellegű külvárosa a legélesebben a városi szervezetnél mutatkozik. A XV. század végéig állandó ellentmondás áll fenn a gazdaságilag fejlett városi suburbium és a jobbágyfalusi szervezet között. Az ellentmondások azonban tudomásunk szerint nem robbantak ki felkelés formájában. A földesúr és jobbágyai közötti osztályharc legfeljebb az elköltözésben érvényesült. Különben — szemben az apácákkal, Hévíz másik földesurával — a jelek szerint a keresztesek, illetve a prépostság és jobbágyaik viszonya valamivel kedvezőbbnek volt mondható. A keresztesek korában a földesúr és népei között személyes kapcsolatok szövődtek. A keresztesek, mint hiteleshely, iskolát tartottak fenn, amelyet úgy látszik már a XIII. században rendszeresen látogattak a hévízi gyermekek. A Margit-féle szenttéavatási jegyzőkönyvben ugyanis több ízben megemlékeznek egy nyolc-kilenc éves kislíúróól, akire rádólt a ház, amint este hazajött az iskolából.⁴⁹⁸ (A keresztesek iskolamestere pedig — mint láttuk — ugyanakkor tolmács szerepet vállalt.) Az itt tanuló hévízi hospes-fíúk közül nyilván többen beléptek a rendbe, hiszen a XIV. század első felében a hévízi Péter fia Jakabot választották meg a hévízi konvent anyaházának, az esztergominak magisterévé.⁴⁹⁹ Kb. két évtizeddel később feltűnik a budai tanácsban egy Petrus frater cruciferi nevű esküdt,⁵⁰⁰ nyilván egy

⁴⁹⁶ DL. 46899.

⁴⁹⁷ B. Szabó L.: Pest megye 1502. sz.

⁴⁹⁸ Bontius fia Benedek esete, *MonVespr.* I. k. 354, 375.

⁴⁹⁹ *Reiszig*: A jeruzsálemi... i. m. II. k. 20, 45.

⁵⁰⁰ 1347: *MonStrig.* III. 619.

hévízi keresztes testvére és onnan Budára költözött patricius. A commendatori, majd prépostsági korszakban — de valószínűleg már korábban — az egyházi földesúr gazdasági kiváltságokkal akarta saját érdekében népeit segíteni. A cenzuson, ajándékokon és az egyházi tizedeken kívül lényegében más teher nem sújtotta a hévízi lakosságot, amely így gazdasági téren nem volt a budai polgároknál rosszabb helyzetben. Kétségtelen, hogy egy jobbágy számára nagyon vonzó lehetett a Hévízre költözés. A városi szabadságjogok teljes, majd később részleges hiánya következtében persze később átköltöztek Budára. Buda ezen közelsége kényszerítette a földesurat engedékenységre, és tette egyben szükségtelemmé a jobbágyok megmozdulásait.⁵⁰¹ Buda és a hévízi földesúr között viszonylag kevés ellentét, de annál több közös érdek volt: a vásár és révvámmal mindkettőt egyaránt sújtották az apácák és a káptalan. Nem valószínű tehát, hogy Budára szökő jobbágyai miatt a földesúr vállalta volna az összetűzést a várossal, így hát saját igazgatási jogai szigorú érvényesítése mellett inkább gazdasági téren könnyített jobbágyai sorsán.

⁵⁰¹ Érdekes analógiát szolgáltat a hévízi földesúr és jobbágyai viszonyához a középkori Páris története. Külvárosai szintén — akár Hévíz — egyházi testületek birtokában voltak. Ezek közül pedig pl. a Saint-Germain-des-Prés apátság saját bourg-ja lakosait olyan kiváltságokkal látta el, amelyeket még a főváros királyi polgárai sem élveztek. Nyilván azért, hogy így akadályozzák meg polgáraiknak a királyi városba költözését. *Lavedan, P.* : Les villes françaises. Paris, 1960. 49—50.

TOPOGRAPHIE UND WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG VON BUDAFELHÉVÍZ

Nördlich der mittelalterlichen Hauptstadt Ungarns erstreckte sich im Mittelalter eine in grundherrlichem Eigentum stehende Siedlung, die Budafelhévíz oder lateinisch villa bzw. oppidum de superioribus calidis aquis Budensibus benannt war. Diese Siedlung, ein Teil des heutigen Budapest, entstand an der Kreuzung des sich an der rechten Seite der Donau entlangziehenden alten römischen, sodann mittelalterlichen Weges und der in OW-Richtung verlaufenden Handelsstrasse, die über die einstige Fähre von Jenő führte. Ihren Namen erhielt sie von den Thermalquellen, die am Nordteil der Siedlung hervorsprudeln, wo sich der Tal zwischen den Bergen und der Donau ganz verengt und wo bereits im Mittelalter mehrere Bäder entstanden und heute das Lukács- und Császár-Bad, die bedeutsamen Heilbäder von Budapest in Betrieb sind. Ihre Geschichte wurde bislang noch von niemanden geschrieben, obwohl sie vom Gesichtspunkt der Geschichte der Hauptstadt eines der bedeutendsten Stadtviertel war.

I. FELHÉVÍZ UND SEIN GEBIET BIS ZUR GRÜNDUNG VON BUDA

Seit der ungarischen Landnahme (Ende des 9. Jahrhunderts) befanden sich im Bereiche des heutigen Budapest zwei bedeutendere Siedlungen: im Norden Buda, ein fürstlicher und später königlicher Besitz, wo im 11. Jahrhundert ein Kapitel gestiftet wurde und südlicher davon, am anderen Ufer der Donau, Pest, der Komitatssitz des Komitates Pest. Das auf römischen Fundamenten, neben der Pester Fähre entstandene Pest war eine wichtige Überfahrtsstelle. Bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts lebte hier eine bedeutende mohammedanische kaufmännische Schicht, das Gebiet der Stadt erstreckte sich auch auf die andere Seite der Donau. Das königliche Gut an der rechten Seite der Donau reichte weit bis nach Süden und bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts wurden hier zahlreiche kleinere und grössere Kurien des Königs und der Königin erbaut. Am Ende der 1240er Jahre gründete König Béla IV. gegenüber dem am linken Ufer der Donau gelegenen Pest auf dem Berge, der sich über dem kleineren Pest am rechten Ufer der Donau erhebt, eine Stadt. Der mittlere Teil der Stadt wurde von deutschen Kaufleuten bevölkert aus Pest, die die Verwaltung der Stadt bis zum 15. Jahrhundert in der Hand halten. Im Südteil liess König Béla IV. den königlichen Palast aufbauen und der Nordteil wurde von Ungaren besetzt.

Die Stadt nahm den Namen des nördlichen Buda an, das von nun an Óbuda, Buda vetus genannt wurde, während die deutschen Ansiedler den deutschen Namen von Pest, den Namen Ofen auf die neue Stadt übertrugen. Unmittelbar nach der Begründung der Stadt finden wir am Ufer zwischen der am Burghügel (gleicherweise novus mons Budensis und novus mons Pestiensis genannt) erbauten Stadt und der Donau bereits auch die Vorstadt, die über eine eigene Pfarre verfügte (die den Titel nach St. Peter führte) und eine vorwiegend ungarische Bewohnerschaft hatte.

Nördlich von der Vorstadt St. Peter erstreckte sich das erwähnte Felhévíz. Es war gänzlich mit der Vorstadt von Buda zusammengebaut, sein Strassennetz war die Fortsetzung dieser, so dass es der Grundzeichnung nach den Anschein hat, als wäre es nachträglich hinzugebaut worden. Dies entspricht jedoch nicht der Tatsache, denn Felhévíz wurde zumindest um 100 Jahre früher gegründet als Buda. Wie bereits erwähnt, entstand Felhévíz an der Kreuzung wichtiger Strassen, an einer sehr wichtigen Überfahrtsstelle, und der

Verkehr der Siedlung wurde ausserdem auch noch von den Thermalquellen gefördert. Zu alldem hat noch beigetragen, dass hier einst auch eine römische Siedlung stand, aus deren Ruinen die Bewohnerschaft Baumaterial entnehmen konnte. Zur Mitte des 12. Jahrhunderts entstand neben der Fähre ein Marktplatz, namens Forum Geysa, also mit der Genehmigung eines von den Königen, namens Géza. In der Mitte der Siedlung auf zwei einander gegenübereinander leicht abhängigen Hügelrücken wurde der kirchliche und weltliche Mittelpunkt von Felhéziv erbaut, im Norden die 1187 erstmalig erwähnte Dreifaltigkeitskirche, im Süden über dem Marktplatz die königliche Kurie. Die Siedlung wurde von den im Dienste der königlichen Kurie stehenden (und vielleicht auch für den Markt arbeitenden) Handwerkern, von den Kaufleuten, die von der Fähre Gebrauch machten und sich zur Zeit der Jahrmärkte auch längere Zeit hier aufhielten, von königlichen Schiffern (*conditionarii regii*) und freien Weinbergsbesitzern zustande gebracht. In 1187 wurde die Kirche dem Konvent der Johanniter zu Esztergom angeschlossen, der hier nach dem Tatarenzug im Jahre 1241 ein Priorat errichtete. Eine Änderung trat unmittelbar nach dem Tatarenzug, etwa schon früher ein. Die Flur von Felhéziv umfasste ursprünglich — wie dies die Jurisdiktion der Pfarre der Dreifaltigkeitskirche bestätigt — das Gebiet der späteren Stadt Buda und nach Norden erstreckte sie sich bis zum damaligen Buda, dem späteren Óbuda. Im Gebiet zwischen Óbuda und Felhéziv wurde in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts die St. Jakobsparre erbaut und im Zusammenhang damit entstand das Dorf Jakabfalva, während sich im Süden durch die Gründung von Buda das Gebiet von Felhéziv verringerte. Es steht indessen fest, dass der Vorort St. Peter sich bereits unmittelbar nach der Gründung der Stadt ausgestaltete und eine selbständige Pfarre erhielt. Seine Flur ziente sich unmittelbar an der königlichen Kurie von Héviz vorbei, am Hügelrücken entlang, schliesslich liess sein Strassennetz die Voraussetzung zu, dass dieser Vorort nicht nur kirchenrechtlich und territorial ursprünglich zu Héviz gehörte, sondern beide von Anfang an eine einheitliche Siedlung bildeten, die dann der König nach der Gründung von Buda zerspaltete: der nördliche Teil (die Umgebung der Pfarrkirche, wo die Johanniter auf Grund ihrer geistlichen Gerichtsbarkeit mittlerweile eine grundherrliche Gerichtsbarkeit geltend machten, ferner der mittlere Teil, die königliche Kurie, die königlichen Dienstleute und der Markt) wurde der Ortschaft Felhéziv, der südliche Teil indessen der Stadt Buda angegliedert.

II. TOPOGRAPHIE VON FELHÉVÍZ IM MITTELALTER

1. *Die Fähre und der Hafen*

Der Ort der ehemaligen Fähre und des Hafens wurde sich am Nordteil von Felhéziv, etwas nördlicher als die heutige Margaretenbrücke befunden haben. Die Fähre, die nach der linken Ufer der Donau gelegenen mittelalterlichen Ortschaft Jenő benannt war, berührte auch das südliche Ende der Margareteninsel. Die Überfahrt wurde — wie auch auf der anderen Fähre, die sich auf dem Gebiete des heutigen Budapest befand — von königlichen Schiffern (*conditionarii regii*) besorgt. Um die Mitte des 12. Jahrhunderts schenkte der Herrscher das Zollrecht der Pester Fähre wie auch das der Fähre von Felhéziv-Jenő dem Kollegiatkapitel von Óbuda. Diese Schenkung verursachte bis zur Türkenherrschaft eine ständige Meinungsverschiedenheit, weil sie die Interessen der Schiffer wie auch die der städtischen Bürgerschaft beeinträchtigte. Mitte des 13. Jahrhunderts schenkte der König das Dorf Jenő dem Nonnenkloster auf der Margareteninsel, dem er späterhin auch die Schiffer von Felhéziv unterstellte. Aus diesen beiden Schenkungen hatte sich das Nonnenkloster Eigentumsrecht auf die Fähre von Jenő beigemessen, wodurch sie sowohl mit dem Kapitel von Óbuda als auch mit dem Gutsherren von Felhéziv, mit den Johannitern in Widerspruch geriet. Gegenüber den letzteren konnten sie schliesslich ihr Eigentumsrecht geltendmachen und auf diese Weise — obwohl es bis zum 16. Jahrhundert Prozesse gab — blieb sowohl

die Fähre als auch der Hafen von Hévíz im Besitze der Nonnen. Mit dem Kapitel von Óbuda musste jedoch das Kloster einen Vergleich schliessen. Im Jahre 1375 gingen die beiden geistlichen Körperschaften einen Vergleich ein: zwei Drittel des Besitzrechtes und Einkommens der Fähre gebürt den Nonnen, ein Drittel dem Kapitel. Beide geistlichen Körperschaften hatten jedoch Gegensätze auch mit den Schiffern von Pest. Der Zoll der Fähre von Pest kam zwar ebenfalls in den Besitz des Kapitels, jedoch bewahrten die Schiffer und Fährleute des Hafens von Pest ihren Stand als *conditionarii regii*, sie errangen sogar eine Unabhängigkeit, da das Zollrecht vom König verliehen wurde, im wesentlichen auch von der königlichen Macht. Gestützt auf ihren Stand von königlichen Schiffern machte sich die Schiffergemeinschaft, die sich zur freien Zunft bildete, auch vom Wirkungskreis des Pester Magistrats frei, wählte einen eigenen Richter und wurde auf diese Weise im Stadtgebiet gerichtlich und verwaltungsmässig zu einer selbständigen Gemeinschaft. In 1466 war auch der Pester Rat gezwungen ihre Freiheit anzuerkennen. Im 15. Jahrhundert war die Schifferzunft von Pest im Grunde genommen eine sich vorwiegend mit Weinhandel beschäftigende Grosshandelskörperschaft, die die Zollentrichtung dem Kapitel regelmässig verweigerte und im 15. Jahrhundert sich auch der Fähre von Jenő zu bemächtigen trachtete. Es steht ausser Zweifel, dass anfangs des 16. Jahrhunderts die Einwohner von Pest nach Felhévíz nicht mehr von den Schiffern aus Jenő, sondern von den Pester Schiffsleuten überschifft wurden.

2. Der Markt

Von der Entstehung des Marktes in Felhévíz war bereits die Rede. Topographisch lag er im Gebiete von Hévíz, erstreckte sich aber unmittelbar vor der im 15. Jahrhundert erbauten Stadtmauer der St. Peter-Vorstadt von Buda. Ursprünglich war es ein königlicher Markt und kam auch nach der Gründung von Buda nicht unter die Gerichtsbarkeit der Stadt Buda. In Buda fanden damals Wochenmärkte statt, die sich an die beiden in der Burg gelegenen Pfarrkirchen, an die Marienkirche der Deutschen und an die nördliche, ungarische Magdalenkirche knüpften. Diese letzteren waren von grösserer Bedeutung. Im Jahre 1255 begabte König Béla IV. die Nonnen auf der Margareteninsel mit sämtlichen Marktzöllen von Buda. Auf Grund dieses — etwas unklar abgefassten — Privilegs nehmen die Nonnen mittels der späteren Auslegungen den Zoll in Buda, Felhévíz, ja auch in Pest ein. In 1288 bedachte die Stadt Buda König László IV. mit einem freien Jahrmarkt, der Ort, wo dieser abgehalten wurde, war den Anzeichen nach der zentral gelegene freie Platz am Burghügel, der sich von der Marienpfarrkirche südwärts dahinzog und in das deutsche Stadtviertel fiel. Im 15. Jahrhundert wird dieser Anger *iarmarck* genannt. (Auf diesem Platz liess König Ludwig im 14. Jahrhundert die St. Georgkirche erbauen und auch die Mitte des Platzes wurde eingebaut.) Zunächst setzten sich die Nonnen für die Abschaffung des Marktes ein (da dieser ja ein *forum liberum* darstellt, wo kein Zoll eingenommen werden kann), unter König András III., dem Nachfolger von László IV. begnügten sie sich jedoch bereits damit, dass sie ihr Zollrecht auch auf diesen Markt ausbreiteten. Der Zoll des Marktes zu Hévíz stand ebenfalls ihnen zu und die Einnahme dieser ging viel ungestörter vor sich als die der anderen Budaer Zölle, da die Gutsherren in der Umgebung des Marktplatzes zu Hévíz seit Ende des 13. Jahrhunderts eben die Nonnen waren. Hindurch des ganzen Mittelalters wurde demgegenüber der Markt von Hévíz der Markt von Buda genannt: ausserhalb des Gebietes von Buda wurde die Marktgerichtsbarkeit immerhin vom Budaer Stadtrat ausgeübt. Die Ursache dessen sehen wir darin, dass als Béla IV. im Jahre 1264 an die Spitze des Stadtrates von Buda an Stelle eines bis dahin jährlich erwählten Richters einen von ihm ernannten Rektor gesetzt hat, den er auch mit dem Kommando über die königliche Burg und dadurch auch vermutlich mit der Verwaltung der königlichen Güter in der Umgebung von Buda — und auf diese Weise ebenfalls mit der Marktgerichtsbarkeit — betraut hat. In 1346 genehmigte dann Ludwig der Grosse der Stadt von neuem die freie Richterwahl und die Verwaltung der königlichen Burg wurde von da an die Aufgabe der

königlichen Kastellane. In dieser Zeit verblasste die Erinnerung, dass der Rektor die Gerichtsbarkeit über den Budaer Markt in seiner Eigenschaft als Richter, die von Hévíz indessen in der Eigenschaft des Kastellans ausübte und auf diese Weise ging die Gerichtsbarkeit der Märkte von Hévíz ebenfalls auf den Richter bzw. auf den Stadtrat von Buda über, obwohl der Markt nicht im Gebiete von Buda abgehalten wurde. Bis Anfang des 16. Jahrhunderts wurden also in Buda zwei Jahrmärkte abgehalten, der 1288 genehmigte und in September abgehaltene von Buda und von altersher der von Felhévíz. Der Hévízer Markt begann zu Pfingsten an und dauerte zwei Wochen lang. Die ungarischen Jahrmärkte begannen im allgemeinen eine Woche vor einem Festtag und dauerten eine Woche lang nach dem Festtag; demnach dürfte sich also der Pfingstmarkt von Hévíz an das Sonntagsfest nach Pfingsten geknüpft haben. Dies war der Sonntag der Heiligendreifaltigkeit d.h. das Fest der Pfarrkirche von Felhévíz. Dieser Umstand bietet Möglichkeit zur Ermittlung wie sich die Jahrmärkte von Felhévíz entfaltet haben, da doch ein Marktfreibrief nicht erhalten blieb. Die Johanniter versuchten nämlich niemals ihre Grundherrlichen Rechte auf diesen Markt auszubreiten, obwohl sie hierfür Mittel und Wege hätten finden können, da es ein Markt war, der sich an an ihre Kirche knüpfte. Der Markt konnte daher nur bevor sich das Hévízer Eigentumsrecht der Johanniter festigte, also vor Mitte des 13. Jahrhunderts entstanden sein. Der Markt hat auf die Ausbildung von Felhévíz, ja auch auf die Vorstadt von Buda zweifelsohne Einfluss gehabt, der aber vom 13. Jahrhundert in der Entwicklung von Hévíz keine Rolle mehr hatte, jedoch in der von Buda auch weiterhin vernehmbar bleibt.

3. Die Dreifaltigkeitskirche von Felhévíz

Ihre Ruinen wurden im Jahre 1906 an der Stelle des Hauses Mártirok útja (Märtyrer Strasse) Nr. 5 ausgegraben. Ursprünglich war die Kirche eine königliche Kapelle, wodurch sie späterhin eine von der diözösanbischöflichen Gerichtsbarkeit entzogene Pfarre wurde und war seit dem Jahre 1187 im Besitz des Esztergomer Johanniterkonvents zu Esztergom. Wie erwähnt, hat der Kreuzorden der Johanniter hier nach dem Tatarenzug ein vom Konvent zu Esztergom abhängiges Priorat gegründet. Sowohl in der Mutterkirche als auch hier hielten die Führung laut des Privilegs vom Jahre 1187 die der geistlichen und nicht die dem Ritterstand angehörenden Mitglieder des Ordens in der Hand. Das Priorat von Hévíz, das man auch Konvent nannte, lässt sich dennoch aus militärischen Gründen erklären. Béla IV. betraute nämlich nach 1241 die Johannitern mit dem Schutz der Donaulinie und deshalb kamen die Johanniter zur Sicherung der Fähre von Jenő hierher. Die Mitglieder des Ritterstandes des Ordens legten an der Südspitze der Margareteninsel gegenüber von Felhévíz eine Burg an, während die Ordenspriester ihr Kloster in Felhévíz, neben der Dreifaltigkeitskirche erbauten. Zur Sicherung ihres Unterhaltes erteilte der König dem Konvent von Felhévíz das Recht des „gläubwürdigen Ortes“. (Auch die Mutterkirche in Esztergom verfügte über dieses Recht.) Das Konvent genoss als Folge päpstlicher Privilegien und der königlichen Stiftung weitreichende Exemption: ihm stand im Bereich der Pfarre der Dreifaltigkeitskirche das Zehntrecht und die volle kirchliche Jurisdiktion zu. (Auch die geistliche Gerichtsbarkeit.) Die Nonnen auf der Margareteninsel erlangten zwar mit päpstlicher Genehmigung eine Befreiung von der Zehntpflicht, so konnten gegenüber ihre Untertanen die Kreuzherren der Johanniter ihre Zehntrechte nicht geltend machen, dass aber ihre Leute in Hévíz der geistlichen Gerichtsbarkeit der Johannitern unterstanden, mussten auch die Nonnen anerkennen. Im 12. Jahrhundert erhielten die Johanniter die Kirche allein, doch seitdem der Konvent auch hinzukam, unterwarfen sie auf Grund ihrer geistlichen Gerichtsbarkeit beinahe die ganze Bevölkerung von Felhévíz ihrer eigenen grundherrlichen Macht. Äcker gehörten im 14—16. Jahrhundert nicht zu Felhévíz und so konnten auch keine Fronhöfe entstehen. Die ganze Flur — wie die von Buda — war von Weingärten bedeckt und diese waren unabhängig von den grundherrlichen Rechten. Der Kreuz-

orden der Johanniter war eine geistliche Körperschaft und als solches hatte er das Zehentrecht über die Weingärten, das die Johanniter auch auf die im Besitze anderer Gutsherren befindlichen Weingärten ausbreiteten. Die den Johannitern in Hévíz unterstellten Leuten waren ausserdem nach ihren Häusern mit Zensus, sowie mit Geschenken verpflichtet, in ihren Angelegenheiten (auch in den kirchlichen) war das Gericht des Grundherren zuständig. Mitte des 14. Jahrhunderts war der Konvent von Hévíz im Niedergang. Als die Tatarengefahr vorüber war, schwand ihre militärische Bedeutung dahin, die Burg auf der Insel wurde entvölkert, seit dem Ausgang des 13. Jahrhunderts wurde sie in den Urkunden nicht mehr erwähnt. (Ihre Ruinen wurden im vorigen Jahrhundert aufgefunden.) Mitte des 14. Jahrhunderts, als Ludwig der Grosse dieses Recht den kleineren Konventen entzog, büsste auch der Konvent das Recht des „glaubwürdigen Ortes“ ein. Sowohl der Konvent in Felhéviz als auch der in Esztergom wurden von nun an von den Herrschern als Kommende verschenkt, bis in den 1440er Jahren der Kommendator des Kruziferats beim Papst die Vereinigung der Pfründen der Esztergomer und Felhévizer Johanniter- und der Esztergomer Lazarusordenskonvente durchsetzte und aus diesen ein Kollegiatkapitel mit dem Sitz Felhéviz gestiftet wurde (*Capitulum ecclesiae Sanctae Trinitatis de Superioribus Calidis Aquis Budensibus*). Alle Befugnisse des Kreuzordens der Johanniter ging von nun an auf das Kapitel über. Dem einen Chorherren unterstand die Befugnis der Pfarre, während ein anderer die geistliche Gerichtsbarkeit besorgte (*vicarius in spiritualibus generalis auditor causarum*). Die Probstpfründe blieb jedoch auch weiterhin eine Kommende, die ganz bis zu den Türkenzeiten hohe Staatsbeamten, Kanzler oder Schatzmeister, zumeist Bischöfe genossen. Ihrem Einfluss ist zu verdanken, dass sie vielerlei Begünstigungen für Hévíz ausrichten konnten.

4. Die Güter der Nonnen von der Insel

Nach dem Tatarenzug stiftete Béla IV. auf der Hasen-Insel an der Donau ein Dominikanerinnenkloster, wo er auch seine Tochter Margareta unterbrachte. Nach ihr wurde die Insel Margareteninsel genannt. Das Kloster wurde vom König mit Schenkungen reichlich ausgestattet, zu welchen die von uns bereits erwähnten Fähren- und Zollrechte zählten. Südlich endete die Margareteninsel bei der Fähre von Jenő, deshalb wurde dem Kloster Jenő, sodann im 13. Jahrhundert noch das am Südende von Felhéviz sich dahinstreckende königliche Gut geschenkt. In ihren Besitz ging die hiesige königliche Kurie über und ihnen wurden die hier lebenden *conditionarii regii* unterstellt. Ihr Gut zog sich unmittelbar an der Grenze von Buda, vor der Mauer der späteren Vorstadt dahin. Ihre hiesigen Leibeigenen bildeten ein eigenes Dorfgemeinde, sie waren dem Kreuzorden der Johanniter nur in der geistlichen Gerichtsbarkeit unterstellt. Ihre Zollrechte und örtliche Lage führten zu ständigen Gegensätzen mit der Bürgerschaft von Buda, dem Kreuzorden der Johanniter und den diesem unterstellten Leibeigenen, was indessen zu einem freundschaftlichen Verhältnis zwischen den Johannitern, sodann dem Kollegiatkapitel und der Stadt Buda in hohem Masse beigetragen hat.

5. Das Hl. Geist-Hospital

Vom Jahre 1330 bis zur Türkenzeit lässt sich in Felhéviz ein vom Hl. Geist benannter Hospital nachweisen, das am nördlichen Ende von Felhéviz neben den der Siedelung namengebenden Thermalquellen, für den Heiligen-Geist-Orden gestiftet wurde. Dieser Nordteil von Hévíz war kein Besitz der Johanniter, sondern verblieb in der Hand des Königs, weshalb das Hospital und der hinzugehörnde Konvent vermutlich vom Herrscher gegründet wurde. Der Konvent, wenn er auch über mehrere Güter verfügte, geriet anscheinend bald in materielle Schwierigkeiten, weshalb die Leitung die Stadt Buda übernahm. Wann dies geschah, lässt sich nicht feststellen, doch ist es spätestens auf die Mitte des 15. Jahrhunderts zu setzen. Zu dieser Zeit war das Hl. Geist-Hospital das bedeutendste

Krankenhaus von Buda. Zwar stand es am weitest gelegenen Punkt der Gemeinde von Felhévíz, zählte man es immerhin zum Bereich von Buda. Die wirtschaftliche Leitung und die Aufsicht über dem Betrieb hat an der Seite des Priors des Heiligen-Geist-Ordens ein Verwalter versehen, der vielfach auch ein einflussreiches Mitglied des Stadtrates war. Nach der Schlacht von Mohács im Jahre 1526 stellte der König Johann Zápolyai das königliche Patronat dem Anschein nach wieder her: zunächst schenkte er das Hospital seinem Sekretär als Kommende, späterhin wurden aber grossangelegte Bauten in Angriff genommen, die jedoch infolge der Türkenherrschaft nicht beendet werden konnten.

6. Die Mühlen von Felhévíz

Für das wirtschaftliche Leben von Felhévíz waren die in der Nähe des Hl. Geist-Hospitals erbauten Mühlen von grosser Bedeutung. Hier sind am Nordende von Felhévíz, bei den Thermalquellen die Wassermühlen seit dem 13. Jahrhundert nachzuweisen. Am Bergfuss, wo die Thermalquellen hervorsprudeln, wurde ein Damm erreicht, wodurch ein Warmwasserteich entstand, dem auch in der Regelung des Wasserstandes eine Rolle zukam. Der Wasserstand des Teiches steht nämlich mit den zwischen dem Teich und der Donau auf einem ziemlich schmalen Streifen hervorbrechenden Quellen in Zusammenhang. Diese Quellen speisen heute die hier errichteten Heilbäder. Im vergangenen Jahrhundert, als der See dreimal trockengelegt wurde, versiegten jedesmal auch die Quellen der Bäder. Auf diesem ziemlich kleinen Gebiet waren im Mittelalter mehrere Mühlen in Betrieb. Die zur Verfügung stehende verhältnismässig geringe Wassermenge konnte dadurch verwertet werden, dass die Mühlräder in Zisternen gesetzt waren und man das Wasser der Quellen bzw. des Teichabflusses in Rinnen auf die Räder geleitet hatte (oberschlägige Mühle). Das Eigentumsrecht der Mühlen stand mit einer Ausnahme dem König zu. Die Ausnahme stellte das zwischen die königlichen Güter eingekeilte Gut der Familie Kurszán dar. (Kurszán der Vorahne der Familie Kurszán herrschte nämlich zur Zeit der Landnahme mit Árpád dem Vorfahren des Herrscherhauses gemeinsam über die Ungarn. Nach Kurszáns Tod enteignete jedoch Árpád auch seine Güter und nur einige Bruchstücke dieser blieben auch weiterhin im Besitze der Familie.) Um das Jahr 1279 haben die Felhévizer Mühle von Péter, dem Sohne von Uza aus der Familie Kurszán die Nonnen der Margareteninsel erworben. Ein Grossteil der königlichen Mühlen übergang gleichfalls in den Besitz der Kirche. Mitte des 15—16. Jahrhunderts stehen uns urkundliche Angaben über fünf Mühlen zur Verfügung; über je eine Mühle des Königs, des Kapitels von Óbuda und des Nonnenklosters von Óbuda, sowie über zwei, die im Besitze des Nonnenklosters auf der Insel waren. Ausserdem besaßen ein Bad das Nonnenkloster (das ursprünglich der Pfarre der Stadt Buda gehört hatte) und eins die Johanniter. Die Mühlen machten selbstverständlich nicht die Besitzer selber nutzbar, sondern sie verpachteten diese. Zahlreiche Mühlenprozesse blieben erhalten, in welchen vom Eigentumsrecht bis zum Pachtverhältnis und vom Wasserbenutzungsrecht bis zu technischen Fragen alles vorkommt. Die Mühlenpächter kamen in erster Zeit aus dem Kreis des Patriziats der Stadt Buda hervor und den Anzeichen nach mahlten die Mühlen Getreide. Ihre Bedeutung wurde dadurch gehoben, dass diese im Gegensatz zu den Schiffsmühlen auf der Donau den ganzen Winter hindurch in Betrieb gehalten werden konnten, da sie ja warmes Wasser verwendeten, das dem Frost nicht ausgesetzt war. Vom 15. Jahrhundert an fanden sie auch bei der Walkerei, Gerberei, ja selbst bei der Eisenerzeugung Verwendung. (In der königlichen Mühle, zu der Herrscher auch die Mühle des Kapitels anschloss, war auch das Eisenhammerwerk in Betrieb gehalten.) Die Mühlenpächter sind demnach meist Semmelbäcker, Gerber und Weber. Fast ausnahmslos waren sie alle Bürger der Stadt Buda, ja die Semmelbäcker grösstenteils auch Mitglieder des Stadtrates von Buda. Die meisten ihrer waren in der Vorstadt St. Peter von Buda ansässig. Ausser ihnen finden wir hier Patrizier aus der Burg auch weiterhin als Mühlenpächter. Es ist also kein Zufall, dass diese Mühlen verwaltungsmässig zu Buda gezählt wurden.

III. DIE WIRTSCHAFTS-, GESELLSCHAFTS- UND VERWALTUNGSENTWICKLUNG

1. Die Rolle der Vorstädte im Leben der Stadt Buda

Die Fähre, der Markt und die Mühlen zeigen, dass Felhévíz wirtschaftlich zu Buda gehört hat. Auch das Fehlen des Ackerbaus verlieh der Siedelung ein städtisches Gepräge. Es ist kein Zufall, dass Felhévíz bereits vom 13. Jahrhundert an auch Suburbium von Buda genannt wurde, was — wenn auch nicht verwaltungsmässig — doch wirtschaftlich der Fall war. Besonders stark blieb die Verbindung zwischen Felhévíz und der aus ihr hervorgegangenen Vorstadt St. Peter. Es ist von Interesse, dass die dortigen Bäcker Mühlenpächter und zugleich auch Mitglieder des Stadtrates waren. Gleichfalls verweist auf die Beziehung zwischen Buda und Felhévíz, dass ein Mann, namens Dénes Kopácsi, der in 1436 noch in Felhévíz lebte, in der Jahren 1440—41 Richter der Stadt Buda wurde. Deshalb halten wir es für nötig uns mit der Geschichte des Budaer Patriziats kurz zu befassen.

An der Spitze von Buda stand ein aus zwölf Ratsherren und einem Richter bestehender Stadtrat, der jährlich, am St. Georgtag erwählt wurde. Die Urkunden zeigen deutlich, dass der Richter und die Stadtratsmitglieder aus Patrizierfamilien hervorgekommen waren, obwohl diese Bezeichnung in den ungarischen Städten des Mittelalters nicht bekannt war. Es besteht jedoch kein Zweifel, dass im Rat die gleichen Namen zu finden sind und das Amt eines Ratsherren, ja auch das des Richters öfters sozusagen vom Vater auf den Sohn übergang. Die Mehrzahl der Ratsherren und die Richter waren immer Deutsche, neben denen in der Leitung einige ungarischen Familien nachgewiesen werden können. Diese Patrizierfamilien besaßen im Bereich der Stadt und auch ausserhalb dieser ansehnliche Güter. Es ist mit dem Übergewicht der deutschen Patrizierfamilien zu erklären, dass es im Klassenkampf ihnen gegenüber sehr oft nationalistische, ungarische Parolen zu hören gab, obwohl als am Anfang des 15. Jahrhunderts auf kurze Zeit der Zünfte die Macht erlangten, der von ihnen erwählte Richter ebenfalls ein Deutscher zu sein scheint. In dieser Zeit beschäftigte sich der Grossteil des deutschen Patriziats mit Tucheinfuhr und so wird die Stadt in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts von den überwiegend aus Gewandschneider (pannicida) bestehenden Patriziern verwaltet, die sich um die deutsche Pfarrkirche (Marienkirche), in der Gottesleichenam genannten Zunft vereinigt haben. Zu dieser Zeit wurde der Beschluss gefasst, dass zum Richter nur ein Mann rein deutscher Abstammung erwählt werden könne und von den zwölf Ratsherren zehn Deutsche sein müssen. Bis dahin entstand jedoch auch ein ungarisches Patriziat zum Teil aus Personen adeliger Herkunft, aus Beamten der königlichen Ämter, Zehentpächtern, Viehhändlern und im Handel betätigten führenden Persönlichkeiten der einzelnen Gewerbe (Viehhandel betreibende Metzger, Kürschner, Glaser, Goldschmiede und Bäcker) bestand. Unter den letzteren befanden sich auch Deutsche, wie es z. B. die Metzgerzunft eine deutsche Zunft war. Bezüglich des Bodenbesitzes war jedoch diese Schicht eben so wohlhabend wie das deutsche Patriziat. Dieses „ungarische“ Patriziat setzte sich vorwiegend aus Vorstädtern zusammen. Gebietsmässig gehörten diese Patrizier zu den Kirchengemeinden der Magdalenenkirche der Burg und der St. Peterskirche in der Vorstadt und betätigten sich auch hier. (Der Magdalenenkirche gehörten auch die Vororte Logod, Tótfalu und Taschental an.) Im Jahre 1429 traten die ungarische und deutsche Führungsschicht noch gemeinsam gegen die Nonnen der Margaretinsel auf, in 1436 führten jedoch die ungarischen Patrizier bereits Angriffe gegen die deutsche Vorherrschaft in der Stadt. Einer der Mitglieder des ungarischen führenden Bürgertums, der Literat Georg von Buda (Literat = deák — war die Bezeichnung des im ungarischen Gewohnheitsrecht des Mittelalters geschulten Menschen) stand zu dieser Zeit an der Spitze der sedes tavernicilis, der Berufungsinstanz der Gerichte der königlichen Städte, da er Stellvertreter des im Baronrang stehenden magister tavernicorum, d. h. des Oberrichters des Tavernikalgerichtes war. Mit seiner Hilfe und unter seiner Leitung wollte man das Vermögen der Gottesleichenam-Zunft beschlagnehmen

und die Magdalenenpfarre zur Hauptpfarre der Stadt erheben. Zur gleichen Zeit lernen wir die Führer der „ungarischen“ Partei kennen: unter diesen einen Goldschmied, namens János, den bereits erwähnten Kopácsi aus Felhévíz und Péter Szöllösi, der dem Anschein nach Adelliger und Mitglied der Palatinalkanzlei gewesen sein dürfte. Diese Bewegung war zwar erfolglos, doch waren die deutschen Patrizier gezwungen selbst zweimal einen reichen Tuchhändler ungarischer Abstammung, László Farkas zum Richter zu wählen um die Opposition damit zu entwaffnen. In 1439 zur Zeit der Herrschaft des Albrechts von Habsburg, als Farkas Stadtrichter war, ist ihres Erachtens die Zeit gekommen um die Opposition vernichten zu können. Man liess den Führer der Ungarn, den Goldschmied János ermorden, was eine grosse Volksbewegung auslöste, worin auch die Neigung des daran beteiligten mittleren und armen Schicht des Bürgertums zum Hussitismus erkenntlich war. Die Bewegung war gleicherweise gegen das „deutsche“ und das „ungarische“ Patriziat gerichtet, demzufolge die beiden Fraktionen der städtischen Führungsschicht ein Kompromiss eingingen. Von nun an wurde jährlich abwechselnd ein ungarischer und ein deutscher Richter gewählt und am Rat beteiligten sie sich auf paritätischer Grundlage. Die Machtvollkommenheit der Tuchhändler hörte auf diese Weise auf, da deutscherseits auch die Vertreter der deutschen vorstädtischen Metzger aufgenommen werden mussten. Der Richter der auf Grund des neuen Systems erwählten ersten Rates wurde Kopácsi aus Felhévíz, der in der Führung der „ungarischen“ Partei als Nachfolger des Goldschmieds János galt. Auch der Streit zwischen den drei Pfarren wurde während seines Richteramtes beseitigt, der Bereich der drei Pfarren wurde von neuem getrennt und ihren Kirchengemeinden wurden die gleichen Rechte erteilt. Gewerbetreibende fanden sich im Rat auch weiterhin nur wenige, waren aber solche dennoch anzutreffen, so gehörten diese ihres Vermögens und der Familienverbindungen halber bereits der führenden Schicht an. Laut dessen war an der Macht auch die Führungsschicht der Vorstadt beteiligt. Auch lässt sich nachweisen, dass sich die Macht weiterhin zwischen einigen Familien teilte, doch gehörten diese Familien nicht ausschliesslich demselben Stadtviertel an. Begegnen wir neuen Namen im Rate, so waren es zumeist der Schwiegersohn, mitunter der Gemahl der Witwe eines ehemaligen Ratsherren und kamen als solche in den Rat.

Von den Vorstädten von Buda war Szentpéter in erster Linie von gewerbetreibendem Gepräge. Daher ist es kein Zufall, dass die Gewerbetreibenden, die in den Rat gewählt wurden mit geringerer Ausnahme Vorstädtler waren. Aus ihnen gingen die Mühlenpächter usw. hervor. Die Ähnlichkeit in der Lebensweise der Einwohnerschaft von Szentpéter und Felhévíz lässt sich mit den engen Beziehungen zwischen der Vorstadt und Felhévíz erklären.

2. Einwohner von Hévíz und ihr Beruf

Gewerbe

In Kenntnis der aus den Quellen bekannten Namen der Bewohner von Hévíz in den ersten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts lässt sich gewissermassen eine Berufstatistik zusammenstellen, aus der hervorgeht, dass dem Gewerbe im Leben von Hévíz eine bedeutende Rolle zugekommen ist. Es fragt sich aber, ob das Gewerbe als solches einer Stadt oder eines Marktfleckens angesehen werden soll. Die wichtigsten Gewerbebezüge, das Textil-, Mühlen- und Ledergewerbe befinden sich wohl nur örtlich in Hévíz, da diese für Budaer Meister arbeiteten. Vom eigenen Gewerbe waren in Hévíz das Fleischhauer-, Metall- und Baugewerbe die bedeutendsten. Die ersten beiden verdanken ihre Entwicklung der Fähre und dem Markte. Auf dem Markt von Felhévíz wurde nämlich auch für den königlichen Hof das aus den oberungarischen Eisengruben geförderte Eisen besorgt, deshalb liess hier König Matthias ein Hammerwerk erbauen. Das hiesige Eisenhandwerk ist bereits seit dem 14. Jahrhundert von Bedeutung. Dieselbe Rolle wie in der Vorstadt von Buda kam auch hier dem Bau- und Fleischhauergewerbe zu. Die Ziegeleien ermöglichten die Ziegelfabri-

kation, während das Baugewerbe von den grossen Bauarbeiten in Buda begünstigt wurde. Auch ein Baumeister von Felhéziv ist uns bekannt, der in sehr ansehnlicher Summe Arbeiten (Grenzbefestigung) unternahm. Im Grunde genommen kann ruhig behauptet werden, dass Felhéziv hinsichtlich seines Gewerbes eine Vorstadt von Buda gewesen war.

Landwirtschaft

Im Mittelalter war die ganze Umgebung von Buda von Weinbergen bedeckt, wo zur Zeit der Bearbeitung der Weingärten mehrere Tausende von Häckern beschäftigt waren. Nachweisbar bestand der Grossteil der Bewohner von Felhéziv, wie auch in den Vorstädten von Buda, aus Häckern. Im allgemeinen war der Weinbau der für das Leben der Einwohner von Felhéziv der kennzeichnende Wirtschaftszweig. Von den von uns gekannten Felhéziver Bewohnern machten einen ansehnlichen Prozentsatz die Weingartenbesitzer aus. Nicht allein in Felhéziv, sondern in Buda, Óbuda und in den übrigen benachbarten Dörfern besaßen die Bewohner von Felhéziv Weingüter. Interessanterweise besaßen von den bekannten Weingartenbesitzern höchstens ein Fünftel solche Weingärten, die ihren Lebensunterhalt sicherten, die Hälfte hätte sich nur mit den grössten Schwierigkeiten, die übrigen überhaupt nicht erhalten können. Der Weingartenbesitz konnte daher nicht die Haupterhaltungsquelle der Bewohnerschaft von Felhéziv sein. Einen Weingarten kaufte sich der Häcker an, oder er pachtete einen solchen in der Hoffnung einmal selbständig zu werden, oder der ärmere Gewerbetreibende um sein Einkommen zu vermehren, schliesslich auch ein angesehenes Bürger, um einen Teil seines Kapitals vor dem Risiko der Unternehmung zu sichern. Wir können feststellen, dass anfangs des 16. Jahrhunderts in Felhéziv eine dünne, über Kapital verfügende, zum Teil gewerbliche Schicht lebte, die fast das Niveau des Budaer Mittelbürgertums, ja das des Patriziats erreichte; (der grösste damalige Weinbergbesitzer von Héziv, dem Berufe nach ein Bierbrauer, verfügte über einen so grossen Weinberg wie zur gleichen Zeit die reichsten Patrizier von Buda) ausser diesen ergab sich der grösste Teil der Bevölkerung aus ärmeren Handwerkern und Arbeitern der Weingärten.

Handel

Alle Anzeichen weisen darauf hin, dass die führende Schicht von Felhéziv sich auch mit Handel, in erster Linie mit Weinhandel beschäftigte und im allgemeinen kommt ihnen dieselbe Rolle zu wie den Kaufleuten von Buda und Pest, welche die beiden grössten Handelsstädte des Landes waren. Die Kaufleute von Héziv waren auf dem Niveau der städtischen Kaufleute, sie bereisten das ganze Land. (Ihre Anzahl dürfte natürlich nicht hoch gewesen sein.)

Wirtschaftlich war Felhéziv wahrlich die Vorstadt von Buda, sein Gewerbe ergänzte zum Teil das von Buda, zum Teil war es von gleichem Gepräge. Seine Weinbauer haben gleichfalls in den Weinbergen von Buda am ehesten Arbeitsgelegenheit gefunden. Die aus Grosshändlern und aus Gewerbetreibenden bestehende führende Schicht von Héziv stand indessen mit den Patriziern von Buda in Verbindung, verfügte über ein ähnliches Vermögen wie diese und siedelten meist aus Felhéziv nach Buda über. Bereits im 14. Jahrhundert kam im Budaer Rat eine von Felhéziv stammende Patrizierfamilie, namens de foro Danubii vor, und ähnliche Rolle spielte zur Mitte des 15. Jahrhunderts auch die Familie Kopácsi.

3. Die Innenorganisation von Felhévíz

Insoweit Felhévíz wirtschaftlich wahrlich die Vorstadt von Buda war, so sehr war sie es nicht in politischer Hinsicht. Sie war auch nicht einheitlich. Wie bereits gesehen, befand sich im südlichen Teil, gerade bei Buda ein Gutsbesitz der Nonnen mit dörflicher Verwaltung, dessen Nordteil zwar zu Buda zählte, wo jedoch nur das Hospital Buda angehörte, die Mühlen — obwohl sie von Budaer Einwohnern gepachtet waren — gehörten zum Gutssystem einzelner Gutsbesitzer. Der Grossteil von Felhévíz war im Besitze der Johanniter und später im Besitze des Kollegiatkapitels. Rechtlich war Felhévíz bis Ende des 15. Jahrhunderts ein von Leibeigenen bewohntes Dorf, eine Villa. Es hatte zwar einen erwählten Richter und Geschworenen, praktisch stand jedoch sowohl die Gerichtsbarkeit als auch die Verwaltung im Wirkungsbereich des Provisors, also des Offizials des Gutsherren. Ende des 15. Jahrhunderts erwirkte der Bischof von Zagrab Osvát Thuz, gewesener königlicher Schatzmeister, als Kommendator der Probstei Felhévíz das Siegelrecht für sein Dorf und seitdem nahm die Ortschaft rechtlich die Stellung eines Marktflückens, Oppidums ein. Hierdurch erwarb der Rat von Felhévíz eine grössere Selbständigkeit, wenn auch sich dieser vom Einfluss der Offiziale der Gutsherren nicht völlig loslösen konnte.

So gestalteten sich im grossen und ganzen die Verhältnisse in Felhévíz zur Mitte des 16. Jahrhunderts. Als im Jahre 1541 Buda in die Hände der Türken geriet, wurde auch Felhévíz türkisch. In den Kämpfen Mitte des 16. Jahrhunderts wurde die Ortschaft völlig zerstört, so dass sie ausser der bei den Thermalquellen gebauten viertürmigen Pulvermühle (Kaisermühle), dem gleichfalls hier gebauten „Kaiserbad“ und dem südlich des Teiches gebauten Derwischkloster im Grunde genommen unbewohnt blieb.

A VÍZIVÁROS XVII. SZÁZAD VÉGI TOPOGRÁFIÁJA

1695. december 30-án nyújtotta be Greischer Mátyás Bau-Gegenhandler a budai Kamarai Adminisztrációnak a Víziváros telkeiről és épületeiről készített összeírását. Az összeírás elkészítésére a várbeli telkek és házak összeírása után került sor,¹ előzménye pedig az volt, hogy az Udvari Kamara 1694. június 9-én elrendelte Buda és Pest város telekkönyvezését, és utasítást adott a szokásos telekkönyvi díjak behajtására.² A Greischer által készített összeírás a „Zaiger Über die Wasserstadt” címet viseli, s benne 284 vízivárosi telek leírása található. Az egyes telkek leírása tartalmazza a telek számát, helyrajzi meghatározását (az utcanevek feltüntetésével), a telkek méreteit (az oldalak hosszát öl és láb mértékben határozva meg), az egyes telkeken álló épületmaradványok feltüntetését, a telek területének nagyságát, a becsértékét, a birtokos nevét, foglalkozását, a birtoklás kezdetének és jogcímének megjelölését.

Az összeírás célja a kamarai jövedelmek, amelyek közé a telekkönyvi jövedelmek is tartoztak, behajtásának a biztosítása volt, s ezért csak azokat a telkeket vették fel, amelyek már lakottak voltak, vagy amelyeknek értékesítése a telek fekvése illetve a telken levő falmaradványok révén várható volt. A Vízivárosnak ez az összeírása tehát lehetőséget ad arra hogy a török uralom alól való felszabadulás utáni első évekből pontos képet nyerjünk Buda külvárosának az állapotáról.

A Víziváros, mely a török uralom alatt is a budai Vár nagy külvárosa volt, s amelynek akkori állapotáról útleírások és metszetek tudósítanak, az 1684. évi ostrom alkalmával szinte teljesen elpusztult: a várat ostromló seregek elfoglalták ezt a területet, Stahrenberg tábornagy pedig felgyújtatta. 1684 és 1686 között a Víziváros újjáépítésére már lehetőség nem volt, a törökök csak az erődítési munkálatokat végezték el. 1686. június 24-én a felszabadító csapatok meglehetősen könnyűszerrel jutottak a Víziváros birtokába, de a Vár 75 napig tartó ostroma alatt különösen a Víziváros nyugati részét az ostromárokokkal szinte teljesen feldúlták.³

¹ Fővárosi Levéltár (Föv. Lt.), Budai Levéltár (BL) Zaiger Über die Wasserstadt. No 3. t. 10 — A kötet belső címlapján: Beschreibung Deren in der Ofherischen Wasserstatt Innbegriffenen Hausstellen und Gebauen bewerkhstelliget durch Matthia Greischer Geographie Liebhaberen. den 30. Dec: Anno, 1695.

² Kovács L.: Telekkönyvi rendtartás Budán a kamarai adminisztráció idejében. Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. 215.

³ Károlyi Á.—Wellmann I.: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1936. 230—235.